

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ КРИЗИ
НА ДОНБАСІ:
ДІАГНОСТИКА СТАНУ
ТА НАПРЯМИ ВРЕГУЛЮВАННЯ

Аналітична доповідь

КИЇВ – 2015

УДК 323.22 [327.88] (477.6) «312»

ВБК 66.041.331 (4 Укр 64)

П 50

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (протокол № 6 від 17 грудня 2015 р.)

Редакційна колегія:

Рафальський О.О. (голова), Котигоренко В.О., Панчук М.І.

Авторський колектив:

О.О. Рафальський (керівник), В.А. Войналович,
А.М. Дегтеренко, В.О. Котигоренко, Н.І. Кочан, Л.О. Кочубей,
О.В. Лісничук, Ю.О. Ніколаєць М.І. Панчук

П 50 Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь / Ред. кол. Рафальський О.О. (голова), Котигоренко В.О., Панчук М.І. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – 268 с.

ISBN 978-966-02-7990-2

Аналітичну доповідь підготовлено за результатами науково-дослідної роботи «Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання», що виконувалася в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України в 2015 році.

У тексті викладено результати дослідження внутрішньополітичних та зовнішньополітичних умов, причин і чинників суспільної кризи на українському Донбасі в її зв'язку з агресією Російської Федерації проти України. Обґрунтовано пропозиції щодо ініціатив, напрямів та механізмів політичного врегулювання ситуації із забезпеченням національних інтересів України.

Доповідь розрахована на фахівців у галузі державного управління, політиків, науковців, викладачів, аспірантів та студентів соціальних і гуманітарних спеціальностей, усіх, хто має інтерес до політичної науки і політичної практики.

УДК 323.22 [327.88] (477.6) «312»

ВБК 66.041.331 (4 Укр 64)

ISBN 978-966-02-7990-2

© Автори, 2015
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Соціокультурні параметри регіональної ідентичності жителів Донбасу	6
Розділ 2. Релігійний аспект суспільно-політичної кризи в Донбаському регіоні.....	54
Розділ 3. Особливості політичних переваг і поведінкових орієнтацій жителів Донбасу	111
Розділ 4. Російськоцентричний та україноцентричний медіа-дискурс збройного протистояння в Донецькій і Луганській областях	130
Розділ 5. Динаміка національно-громадянської ідентичності в українському соціумі та її зв'язок з подіями на Донбасі	151
Розділ 6. Геополітичний аспект і закордонне лобі агресії Російської Федерації проти України	171
Висновки. Про політичні запитання і відповіді на політичні виклики російської агресії на українському Донбасі.....	211
Додатки	255

ВСТУП

З кінця 2013 року ситуація в Україні розвивається в кризових параметрах. Першими їх масштабними виявами стали події, що увійшли в сучасну історію країни як Революція Гідності. Інакше ці події були оцінені в сусідній Росії. Її влада скористалася ситуацією і вчинила щодо України акт агресії. Російська Федерація окупувала й анексувала Автономну республіку Крим та спровокувала збройне протистояння в Донецькій і Луганській областях. Подолання наслідків агресії, в тому числі відновлення суверенітету України над усією її територією вимагає ґрунтовного науково-політичного аналізу причин того, що сталося, прогнозування імовірних сценаріїв розвитку ситуації в Криму і на Донбасі та довкола них, розроблення стратегії і тактики ініціатив і дій з політичного врегулювання ситуації із забезпеченням національних інтересів України. Відповідну роботу проводять українські державні структури, наукові установи, інституції громадянського суспільства, окремі науковці, політики, громадські діячі [1].

Пропонована розробка продовжує дослідження означеної проблематики в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

1. Донбас в етнополітичному вимірі / Авторський колектив: В. Котигоренко (керівник), О.Калакура, Л. Ковач та ін. – К.: ІПіЕНД, 2014. – С. 449 – 552. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=11&action=monograph_detail&monograph_id=181;

Визначальні чинники та можливі сценарії розвитку постконфліктної ситуації на сході України. Аналітична доповідь / Інститут стратегічних досліджень «Нова Україна». – Липень 2014. – 29 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newukraineinstitute.org/new/431>;

Майбутнє територій конфлікту на Донбасі після Мінських домовленостей-2: простір варіантів / Інститут стратегічних досліджень «Нова Україна». – Квітень 2015. – 24 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newukraineinstitute.org/new/524>;

Стратегія повернення Криму / Майдан закордонних справ. – Січень 2015. – 68 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mfaua.org/wp-content/uploads/2015/02/Стратегія-повернення-Криму_UA.pdf;

Володимир Горбулін. «Чорна діра»: нескінченний тупик урегулювання // Дзеркало тижня. 28 серпня 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/chorna-dira-neskinchenniy-tupik-uregulyuvannya-.html>;

Політика України щодо окупованих територій (окремі території Донецької та Луганської областей). Аналіз альтернатив / Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. Аналітичні записки. Інформаційно-аналітичне видання. – Вересень 2015. – 51 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/modules/pages/files/1442844279_3727.pdf;

Перспективи українсько-російських відносин (концептуальні підходи і практичні кроки) / Центр Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2015. – № 8 – 9. С. 3 – 20. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/UA_Rosiya_8_9-2015-FINAL.compressed.pdf

Відновлення Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики / НАН України, 2015. – 167 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/10/Стратегія-Відновлення-Донбасу-16.10.pdf>;

Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. – К. : НІСД, 2015. – 474 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Razom_kRym_donbas-4ab2b.pdf;

Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / [Лібанова Е.М., Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін.]; за ред. Е.М.Лібанової. – К.: НАН України, 2015. – 363 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/2016_dopov_Donbas.pdf.

РОЗДІЛ 1.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПАРАМЕТРИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЖИТЕЛІВ ДОНБАСУ

Специфіка сучасної соціокультурної сфери Донбасу та мотиваторів політичної й іншої соціальної поведінки різних верств населення краю є не лише продуктом його суперечливої історії, тривалих суспільно-політичних, соціально-економічних й етнокультурних процесів, а й наслідком тих зовнішніх і внутрішніх викликів, які з особливою гостротою і драматичністю постали на сьогодні перед усією українською спільнотою.

Загальновідомим фактом, яким послуговується як зарубіжна, так і вітчизняна соціогуманітаристика у дослідженні феномену регіональної ідентичності, є визнання безпосередньої ролі чинників соціально-економічного характеру, передусім рівня життя, його динаміки, а також зумовленого ними через суб'єктивне сприйняття комплексу соціетальних характеристик (соціальне самопочуття) [1] у формуванні й розвитку колективних та індивідуальних ціннісних орієнтацій, поведінкових стереотипів, уподобань і настроїв.

Тривалий період загальноекономічної кризи в країні особливо гостро позначився на стані соціально-економічної сфери Донбасу. У найскладнішому становищі опинилися міські агломерації, основою забезпечення функціонування соціальної інфраструктури яких традиційно вважалося матеріальне виробництво багатогалузевого машинобудівного комплексу, вугільної та металургійної галузей. Приватизація промислових об'єктів, яка здійснювалася за сумнівними, непрозорими і нерідко кримінальними схемами, супроводжувалася значним скороченням мережі соціальних установ, що колись функціонували при великих промислових підприємствах і фінансувалися ними, позбавленням значної частини населення звичних соціальних послуг.

Ухвалена 2 березня 1994 року постановою Кабінету Міністрів України «Програма розвитку вугільної промисловості та соціальної сфери шахтарських регіонів на період до 2005 року» (Програма «Вугілля»), яка передбачала реструктуризацію вугільної галузі,

закриття нерентабельних 48 шахт та 10 неперспективних збагачувальних фабрик, здійснення додаткових заходів щодо корпоратизації та приватизації підприємств вугільної промисловості, мала своїм наслідком подальше неймовірне загострення економічних, соціальних, екологічних та інших проблем регіону. Закриття шахт та розрізів здійснювалося форсованими темпами, без наявності обґрунтованих інженерно-технічних та соціальних проектів, фінансового забезпечення, влаштування звільнених працівників, здійснення професійної та соціальної переорієнтації шахтарів і членів їхніх сімей.

Уже в 1990-х роках Донбас відзначався найвищим в Україні та Європі техногенним та антропогенним навантаженням на біосферу. Підприємства регіону, за відсутності жодного заводу з переробки та знешкодження токсичних відходів, викидали близько третини сумарного по республіці обсягу забруднюючих речовин. Щільність викидів шкідливих речовин промисловими підприємствами сягнула 60 т/км² і була майже у 9 разів більшою за середню в Україні [2].

Водночас у паралельному світі – світі дикого накопичення первісного капіталу, відбувалося прискорене «нарощування м'язів» представниками фінансово-промислових груп Донбасу. Їх активне долучення до тіньового адміністративно-територіального перерозподілу зон політико-економічного впливу супроводжувалося всезростаючою артикуляцією власних інтересів перед Києвом. Інтенсивне зростання фінансової та політичної потуги кланово-олігархічних груп регіону забезпечувалося отриманням надприбутків за рахунок високого ступеня експлуатації найманих працівників, неадекватної небезпечним і шкідливим умовам праці винагороди, нехтуванням потребою забезпечення бодай мінімальних соціально-побутових умов та охорони праці робітників. За таких обставини виробництво приносило власникам чималі прибутки, особливо ж та частина його продукції, яка реалізовувалася за межами України за світовими цінами.

Стало все більш очевидним, що Донбас, зберігаючи значний економічний потенціал, виробляючи п'яту частину усієї промислової продукції країни, перебував на межі економічної, екологічної і соціальної катастрофи. Стійке зростання кількості депресивних територій, поступове вимирання шахтарських селищ і містечок, особливо ж з моногалузевою структурою виробництва, занепад

соціальної інфраструктури, підсилені хронічними невивплатами заробітної плати, явним і прихованим безробіттям, об'єктивно зумовлювали погіршення самопочуття людей, призводили до краху життєвих орієнтирів, позбавляли впевненості у завтрашньому дні. Внаслідок дії зазначених чинників, руйнування радянської економічної і політичної системи, скорочення промислового виробництва у традиційних галузях Донбасу, що відбувалося наприкінці 1980 – 1990 роках, на думку психолога А.Башкірова, «справило кілька серйозних впливів на менталітет мешканців. Зрозуміло, що коли ти втрачаєш майже миттєво усі звичні засоби заробляння грошей, то потім боїшся будь-яких змін і тримаєшся навіть за мінімум, який у тебе наразі є... З огляду на промислово орієнтованість усього тутешнього життя робітничі традиції, на кшталт «шахтарських династій», люди без «рідного» підприємства узагалі втрачали сенс існування» [3].

Об'єктивні оцінки науковців, представників влади, тривожні сигнали журналістів, відгуки пересічних мешканців Донбасу щодо нагальної потреби поліпшення ситуації в регіоні спонукали керівництво держави до певних кроків у напрямі стабілізації економічної ситуації, покращення життєвого рівня населення Донецької та Луганської областей. Зокрема, спробами протидіяти негативним тенденціям, підтримки насамперед вугільних районів, міст із великою питомою вагою підприємств військово-промислового комплексу, депресивних територій, регіонів, що найбільшою мірою постраждали від техногенних та економічних катастроф, стало запровадження на понад 10% території країни особливих режимів для економічної діяльності в 11 спеціальних економічних зонах (СЕЗ) і на територіях пріоритетного розвитку (ТПР) в 9 регіонах. Реалізація ряду успішних інвестиційних проектів, бодай на короткий час, допомогла певною мірою подолати кризові явища на місцевому рівні, розв'язати проблему безробіття, зняти соціальну напругу. Проте вже в березні 2005 року, зважаючи на критику нових форм економічної діяльності (деструктивний вплив СЕЗ і ТПР на конкурентне середовище, бюджетні витрати, можливості для зловживань тощо), Верховна Рада України ухвалила рішення про скасування фіскальних пільг усім без винятку суб'єктам СЕЗ і ТПР [4].

Початок 2000-х років позначений певним зростанням обсягів заробітної плати працюючих регіону. Так, на грудень 2002 року в розрахунку на одного штатного працівника у Донецькій області було нараховано 506,42 грн, у Луганській – 446,4 грн (для порівняння, у Київській області – 444,76 грн., Вінницькій – 318,76 грн, Тернопільській – 288,86 грн). Водночас показники заборгованості з виплати заробітної плати на Донбасі залишалися найбільшими по країні. Якщо структура боргу у Донецькій області становила 28,8%, а в Луганській – 13,6%, то у Київській області – 4,0%, Вінницькій – 3,3%, Тернопільській – 1,3% [5]. Низький рівень задоволення основних соціальних потреб мешканців Донбасу зумовлював й відповідні самооцінки соціального становища (на 2003 рік від 55 до 62% жителів Донецької області та від 63 до 73% мешканців Луганської області ідентифікували себе як бідні) [6]

Особливою специфічністю в Донбасі відзначалися процеси дифузії та дисперсії промислового виробництва. Становлення та розвиток малого й середнього бізнесу відбувалися у жорсткій протидії власників великого капіталу. Приватизаційні процеси у регіоні, які від початку здійснювалися шляхом зрощування інтересів компартійних функціонерів, директорського корпусу і криміналітету, з роками все більше набували кримінального характеру. Як наслідок, значна частина підприємств перейшла у власність кримінальних структур, що зумовило не лише відповідний розподіл і перерозподіл власності, а й помітну криміналізацію місцевого соціуму. Непівлегальна або нелегальна діяльність, поєднана з рекетом, корупцією, «відкатами», кримінальними «розборами» стали нормами економічного життя регіону.

Зрощення влади і бізнесу інтенсивно відбувалося і на центральному рівні. Посилення позицій фінансово-промислових груп Донбасу у вищому законодавчому та виконавчих органах влади країни супроводжувалося їх активними лобістськими діями щодо отримання додаткових бюджетних преференцій. Так, за даними Державної казначейської служби України, якщо частка Донецької області у ВВП країни становила у 2010 році 12%, то загальна сума отриманих цим регіоном субсидій, поточних та капітальних трансфертів у цьому ж році сягала 21%, а у 2011 році – 27% від загальнодержавних

обсягів. Аналогічна ситуація мала місце і в Луганській області – при частці у ВВП України в розмірі 4% відповідні видатки по області становили 8% у 2010 році та 11% – у 2011 році. Для порівняння, Дніпропетровській області, частка якої у загальнодержавному ВВП становила 11%, було виділено лише 2% зазначених субсидій і трансфертів у 2010 році та 3,8% – у 2011 році [7]. Попри об'єктивну необхідність у збільшенні капіталовкладень в економіку Донбасу, який і надалі залишався основним джерелом енергоносіїв, покликаних забезпечити енергетичну незалежність України (особливо ж в умовах різноманітних «торговельних війн», нав'язаних Україні керівництвом Російської Федерації, та зростання ціни на російський газ), «освоєння» значних додаткових бюджетних ресурсів здійснювалося за непрозорими, тіншовими схемами й істотно не позначалося на стані економіки та соціальної сфери регіону.

Таким чином, сформована під виразним впливом суперечливих тенденцій сучасна економічна модель Донбасу, як зазначає Я.Верменич, мала у своїй основі клієнтальну організацію фінансово-економічних груп, функціонуючу за принципом особистих залежностей [8]. Сповідувана цими групами версія регіонального економічного націоналізму достатньою мірою не забезпечувала технологічне переоснащення, належного рівня енергоємності та соціальних стандартів виробництва, яке упродовж років потребувало докорінних змін. Не передбачала ця версія і солідаризму між бізнесом та робітниками, об'єктивно зумовлюючи тим самим зростання значення патерналістської системи відносин у регіоні. Як наголошував І. Кононов, «ця модель стимулювала глибоке соціальне розшарування, ієрархічну підпорядкованість більшості населення незначній меншості та постійну інтенцію насильства» [9].

В останні передкризові роки Донбаський регіон і надалі залишався провідною економічною базою, виділяючись серед інших в країні багатогалузевою промисловістю (вугледобувна, металургійна, коксохімічна, хімічна, машинобудівна), значною чисельністю висококваліфікованих працівників. Займаючи 8,8% території, регіон виробляв 25,0% промислової та 8,0% сільськогосподарської продукції країни. За різними оцінками на Донбас

припадало 23-27% загального експорту України, 65% якого спрямовувалося до Російської Федерації [10].

Утім, сформований індустріально-аграрний комплекс Донбасу з переважним розвитком важкої промисловості, більшість галузей якої мали міжрегіональне та міжнародне значення, характеризувався застарілою технологічною базою та переважно зношеними основними фондами. Фахівці ряду академічних інститутів, наукових центрів і установ, які підготували доповідь «Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики» (2015 рік) під загальним керівництвом академіка НАН України Е.М.Лібанової, слушно фокусують увагу на тому, що це негативно впливало на конкурентоспроможність підприємств, зумовлювало високу енерго- і матеріалоємність виробництва, збитковість значної частини підприємств, передусім вугільної промисловості, їх низьку інноваційну активність, створювало загрозу навколишньому середовищу і здоров'ю населення. Діяльність провідних промислових підприємств регіону була надмірно орієнтована на світові ринки, що робило їх критично залежними від мінливої зовнішньої кон'юнктури.

Певними кризовими явищами супроводжувалися процеси, що мали місце у малому та середньому бізнесі регіону. Насамперед простежувалася негативна тенденція зменшення працюючих на малих і середніх підприємствах (МСП). На початок 2014 року у малому і середньому бізнесі працювало 49,9% зайнятого населення в Донецькій області та 57,0% – у Луганській, що приблизно на 18% і 11%, відповідно, було менше середнього показника в Україні (67,8%).

Донбас традиційно належав до регіонів з найвищим рівнем техногенного впливу на навколишнє середовище. Рівень техногенної небезпеки Донбасу завжди був зумовлений, передусім, наявністю на його території потенційно небезпечних об'єктів (ПНО), кількість яких з роками невпинно зростала. Якщо в 2009 році на території Донецької області налічувалося 954 ПНО, а Луганської – 409, то на початок 2013 року їх кількість зросла, відповідно, до 3020 та 1220 об'єктів, що становило близько 18% від загальноукраїнської кількості ПНО.

Мережа закладів соціальної інфраструктури у Донецькій та Луганській областях загалом відповідала нормативному забезпе-

ченню потреб населення у соціально важливих послугах. Проте якісний зміст таких послуг не витримував жодної критики. Обсяги фінансування соціальної інфраструктури становили лише 50-60% від необхідних бюджетних асигнувань. У Донецькій області, наприклад, бюджет охорони здоров'я становив 50% від потреб галузі. Укомплектованість медичних закладів лікарями становила 73%, а в сільській місцевості – 59%. Аналогічна ситуація була характерна і для Луганської області. Відзначався низький рівень фінансування державних і регіональних програм, насамперед з питань охорони здоров'я матерів з дітьми, епідемії туберкульозу та ВІЛ/СНІДу. За самооцінкою населення, забезпеченість лікарською медичною допомогою у Донецькій області задовольнялася на 64%, у Луганській – лише на 30%. Обсяги витрат на соціальну інфраструктуру регіону (1,2-1,5% ВВП) кричуще дисонували з часткою виробленого ним загальнонаціонального валового внутрішнього продукту (16,3-16,8%).

Протягом останнього передкризового десятиріччя за інтегральним індексом регіонального людського розвитку, розрахованим для 25 регіонів України (м. Київ та м. Севастополь – не входили до розрахунку), середній рейтинг Донецької області становив 16, а Луганської – 20. При цьому фахівці відзначають неоднозначну динаміку та характеристики окремих аспектів людського розвитку у цих регіонах. Так, Донбас посідав останні місця у регіональних рейтингах за характеристиками відтворення населення (у 2013 році Луганська область була на 20-му місці, а Донецька – на останньому, 25-му місці). Низький рівень народжуваності та високий рівень смертності зумовлювали належність Донбасу до групи регіонів з найбільшими темпами депопуляції населення. Зокрема, упродовж 1993 – 2013 років чисельність населення Луганщини зменшилася на 21,6%, Донеччини – на 18,3% (при цьому середній показник по Україні становив 12,5%). За підсумками 2013 року Донеччина мала найвищий рівень дитячої смертності у віці до 5 років (12,4% проти середньоукраїнського 9,4%).

Негативні наслідки кризи призвели до помітного скорочення зайнятості: починаючи з 2008 року рівень зайнятості населення віком 18–65 років у Донецькій області знизився з 68,9% до 65,0%, у Луганській – з 65,4% до 63,7%. Загалом Донецька область за період з 2002 – 2013 років втратила 332 тис. найманих працівників,

а Луганська – 554 тис., або сукупно майже 20% від загального зменшення чисельності найманих працівників в Україні. Однією з найбільш негативних характеристик сфери зайнятості на Донбасі були несприятливі умови праці. Майже кожний другий працівник Луганщини працював в умовах, що не відповідали санітарно-гігієнічним нормам, а на Донеччині цей показник становив 43,9% працівників (в середньому по Україні – 29,5%). За інтегральним індексом впливу навколишнього середовища на стан здоров'я у 2013 році Донецька область була найгіршою серед усіх регіонів України, а Луганська область посідала 22-ге місце.

Переважно негативні характеристики мав і стан соціального середовища Донбасу. Так, у розрахунку на 100 тис. населення кількість зареєстрованих злочинів у 2013 році у Донецькій області становила 1320 випадків, у Луганській – 1769 (по Україні – 1239 випадків). Високий рівень злочинності в регіоні зумовлений як об'єктивно-історичними передумовами формування складу його населення, так і особливостями сучасної соціально-економічної ситуації.

Ці та інші негаразди, які є свідченням накопичення та консервації упродовж багатьох років цілої низки соціально-економічних проблем Донбасу, мали свій безпосередній вплив на формування суспільних настроїв, індивідуальних та колективних поведінкових стереотипів, а надто комплексу характеристик (їх можна позначити як соціальне самопочуття громадян), зумовлених суб'єктивним сприйняттям ними об'єктивних соціальних реалій. Соціологія дедалі активніше артикулює корелятивність поняття «соціальне самопочуття» з психоціальними (соціетальними) чинниками, соціетальною ідентичністю, яка характеризує самосвідомість індивіда як наслідок ототожнення людиною себе із самим собою у контексті його особистої цілісності й неперервності власного розвитку [11].

У формуванні ознак регіональної самоідентифікації жителів Донбасу, мотиваторів їх суспільної поведінки, окрім соціально-економічних чинників, важливу роль відіграють етнонаціональні особливості регіональної спільноти. Відмітною специфікою Донбасу, як відзначалося раніше, є висока, порівняно з середньостатистичним показником по Україні, частка росіян в етнічному складі населення. Так, за даними Всеукраїнського перепису насе-

лення 2001 року, якщо частка росіян в Україні становила 17,3%, то в Донецькій області – 38,2%, а в Луганській – 39,0%. У цілому ряді населених пунктів та районів Донбасу росіяни усе ще залишалися найчисельнішою етнічною групою, зокрема, у містах Донецьк (48,2%), Макіївка (50,8%), Єнакієве (51,4%) Донецької області, місті Краснодон (63,3%) і Станично-Луганському районі (61,1%) Луганської області. При цьому, більшість населення Донбасу становили українці (4216,5 тис. осіб, або 57,2%). З урахуванням абсолютної динаміки кількості населення, порівняно з 1989 роком, кількість українців на Донбасі зросла майже на 1,0%, тоді як росіян зазнала значного скорочення – на 21,1%. Якщо частка українців серед усього населення регіону за період 1989 – 2001 років збільшилася на 6,1% (з 51,1% до 57,2%), то питома вага росіян за цей же час зменшилася на 5,5% (з 44,0% до 38,5%) [12].

Аналізуючи причини помітного скорочення кількості російського населення в Донбасі, варто зауважити насамперед, що воно відбувалося на тлі загальних негативних демографічних тенденцій та триваючого процесу депопуляції населення. По-друге, очевидними були впливи соціополітичних чинників, зокрема, етнічної реідентифікації, добровільної дерусифікації громадян як наслідок змін у самоідентифікації та віднесенні себе до певної національності. Частина осіб змішаного походження, що за радянських часів, в умовах неофіційного панування російської ідентичності, записувалися росіянами, з тих чи тих причин знайшли необхідним визначати себе українцями. Український соціолог В.Хмелько вперше застосував до подібної етноситуації термін «бітнори» [13] для визначення осіб, які тією чи іншою мірою ідентифікують себе з двома етнічними групами. При цьому обидві з них можуть мати для особи істотне значення.

Поширеність такого феномену засвідчили й соціологічні опитування. Зокрема, згідно з результатами вивчення громадської думки в Україні у 1997 році подвійну ідентифікацію обрали 17,7% українців та 43,3% росіян [14]. Подібні процеси спостерігалися і на регіональному рівні. За даними С.Совоскула, у 1996 – 1999 роках лише 36% росіян та 52% українців Південно-Східного регіону мали чітку самоідентифікацію зі «своєю» етнічною групою. Більшість опитаних росіян (64%) та українців (48%) фахівці відносили до типу маргінальної етнічності (низький рівень ідентичності з

обома групами, чітко не виражена етнічна самоідентифікація, іноді її повна відсутність). До обох національностей (біетнічний тип) зарахували себе 41% номінальних українців та 56% номінальних росіян [15]. Отже, для південних та східних регіонів характерний значно вищий рівень розмитостей етнічної свідомості, відсутність жорстких етнічних кордонів між російським та українським населенням, наявність досить широкої зони перехідного стану від однієї етнічності до іншої. Саме для осіб змішаного походження чи розмитої етнонаціональної ідентичності досить вагомим чинником національної самоідентифікації стало посилення пріоритетності громадянського компонента: українське громадянство починає відігравати визначальну роль у віднесенні себе багатьма особами до спільноти українців.

Не менш важливою особливістю етнонаціональної структури Донбасу, на теренах якого мешкають представники понад 130 національностей і народностей, є очевидне в абсолютному обчисленні домінування українців і росіян. Якщо питома частка українсько-російського анклаву в регіоні становила на 2001 рік 95,7% від загальної кількості населення, то всі інші національності становили менше 4,3% (серед них 1,6% налічували лише представники грецької етнічної групи). Наведені дані з очевидністю спростовують міфологізовану ідею «інтернаціональності» Донбасу, яку обстоювали у низці матеріалів місцевих ЗМІ. Коректніше сьогодні буде говорити не так про «інтернаціональність» чи «багатонаціональність» етнонаціонального складу регіону, як, швидше, про його «біетнічність». Досить слушним видається і підхід луганського соціолога І.Кононова, який аргументує наявність на Донбасі «домінантної етнічної коаліції українців і росіян», до яких також примикають білоруси. «Східні слов'яни, – стверджує дослідник, – становлять тут ядро етнічної структури, формуючи переважні цінності й норми життя. Решта етнічних груп змушені тією чи іншою мірою пристосовуватися до наявності цієї домінантної етнічної коаліції, котра визначає конфігурацію етнічної структури Сходу (та й Півдня) України» [16].

Певні висновки про тенденції самоідентифікації мешканців Донбасу можна зробити на підставі аналізу результатів соціологічних досліджень, здійснених в останні роки. Зокрема, цінною емпіричною основою виступають дані масового опитування і

«відкритих» інтерв'ю в рамках наукового проекту «Схід України: трансформація ідентичності в умовах пограниччя», здійсненого за підтримки кафедри філософії і соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка і програми CASE (опитування проводилося 23–25 жовтня 2009 року серед мешканців Луганської області). У структурі ідентичностей жителів області найважливішою є ідентичність «член сім'ї» (68%), яка істотно зросла, порівняно з 2001 роком (56%) і слугує своєрідним аттрактором, «притягуючи» найбільшу кількість інших змішаних («громадянин України» – 45%, «мешканець Донбасу» – 43%, «самостійна особистість» – 36%, «член товариського кола» – 33%, «член трудового колективу» – 25%). Наступні рангові позиції займають громадянська і регіональна ідентичності. Значне зростання ідентичності «громадянин України» (2001 рік – 30%) майже зрівняло кількість поділяючих громадянську і регіональну ідентичності. Можна припустити, що виражена регіональна ідентичність, що є традиційною особливістю Донбасу, не суперечить українській громадянській ідентичності. Про вибір на її користь, як основної «легітимної» громадянської ідентичності, говорить і постійне «затухання» ідентичності «радянська людина» (2001 рік – 22%, 2009 рік – 15%). У структурі ідентичностей досить слабку позицію займає ідентичність «мешканець пограниччя», перебуваючи в останньому десятку рангів. При цьому, відсоток тих, хто її обирає, у прикордонних населених пунктах (37%), переважно сільськими мешканцями у рази вищий, ніж у цілому по області (4%). На запитання «Хто такий мешканець прикордонної зони в Луганській області?» понад 50% відповіли, що «житель прикордонної зони нічим не відрізняється від інших». Подібні погляди поділяють як мешканці прикордонних населених пунктів, так і області загалом.

Опитування виявило і певні тенденції щодо етнічної самоідентифікації мешканців області. Так, на запитання «Як би Ви визначили свою етнічну ідентичність?» 56% опитаних відповіли, що вважають себе українцями, 25% – росіянами і лише 2% ідентифікували себе з іншими етнічними групами. Серед опитаних 15% – «відчували себе причетними як до українців, так і до росіян» (біетнічний тип). Дослідження зафіксувало тенденцію до зниження значимості етнічної ідентифікації і значного зростання ідентифі-

кації на основі рідної мови. Організатори його проведення припускають, що групу респондентів, які підтримували подвійну етнічну ідентичність, формували переважно етнічні росіяни, які у побуті використовували українську мову [17].

Подібні тенденції до певної міри підтверджуються і результатами соціологічного дослідження «Думка мешканців Донецька з актуальних соціально-політичних проблем», здійсненого Центром політологічних досліджень (м. Донецьк) у червні 2013 року (555 респондентів віком від 18 років, метод вуличного експрес-інтерв'ю, квотна вибірка за районом проживання, статтю і віком, похибка залежно від величини результату від 5% 2,2%). Відповідаючи на запитання «Ким Ви вважаєте себе за національністю?», 55% опитаних жителів Донецька стверджували, що вважають себе українцями, 33% назвали себе росіянами, а 7% заявили про належність до інших національностей. За параметром суб'єктивної ідентифікації упродовж 12 попередніх років кількість росіян серед мешканців міста скоротилася на 15%, тим часом як українців зросла на 8% (за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року у м. Донецьку українцями ідентифікували себе 47%, а росіянами – 48,2%). До не менш значущих висновків спонукає розподіл даних етнічної самоідентифікації за віковими та соціальними групами. Так, у віковій групі 18–25 років 75% опитаних вважають себе українцями, 12% – росіянами, у групі 26–35 років – відповідно, 73% і 20%, приблизно порівну поділилися показники самоідентифікації у групі 46–55 років – 46% і 44% для українців і росіян, відповідно). Лише у групі осіб передпенсійного і пенсійного віку (56 років і старші) не надто значна більшість респондентів вважають себе росіянами (48%), українцями (42%). Найбільший відсоток опитаних, які назвали себе українцями, зафіксовано серед студентів (77%, росіянами – 10%), безробітних (77%, росіянами – 18%) та підприємців (71%, росіянами – 19%). Українська національна самоідентифікація, порівняно з російською, переважає серед працівників сфери обслуговування, торгівлі (61% і 26%, відповідно), кваліфікованих робітників (61% і 30%, відповідно), службовців (58% і 37%, відповідно) та робітників (48% і 43%, відповідно). І лише серед пенсіонерів незначна більшість опитаних назвали себе росіянами – 49% проти 41% українців [18].

Чітка кореляція між віком респондентів та родом занять і національною самоідентифікацією, яка простежується за результатами дослідження, дає підстави для наступного висновку: до російської етнопонаціональної самоідентифікації у Донецьку тяжіють громадяни старшого віку, пенсіонери, а також робітники, що мають нижчу кваліфікацію і, відповідно, нижчий рівень освіти і матеріального добробуту. Звідси, національна ідентифікація, нарівні з етнічним чинником, визначається серед мешканців Донецька й комплексом факторів соціального характеру, що зумовлюють ступінь залученості громадян до соціально-економічної активності. Важливо мати на увазі й те, що високий показник української національної самоідентифікації у соціально-віковій групі «особи віком 18–25 років / студенти» та його очевидне переважання серед респондентів ряду інших категорій жителів Донецька відзначається за майже повної їх російськомовності та орієнтованості на інформаційно-культурний російськомовний контент. Утім, така обставина не заважає їм у переважній більшості вважати себе українцями за національністю та декларувати свій український громадянський вибір. Це є свідченням і відсутності для багатьох громадян вираженого відчуття суперечності між національною самоідентифікацією і мовними перевагами, етнічним походженням і переважного культурного середовища. Поза сумнівом, пріоритетом для них у національному самовизначенні слугує громадянська основа, а не етнічний чи етнокультурний ґрунт.

Послугуючись даними Всесоюзного перепису населення 1989 року, Всеукраїнського перепису населення 2001 року та загальнонаціонального соціологічного моніторингу громадської думки, що здійснює упродовж 1994 – 2014 років Інститут соціології НАН України в межах проектів «Українське суспільство на порозі XXI сторіччя (1994 – 2001)» та «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» (з 2002 року), можемо констатувати істотні зміни як в етнічному складі населення України в цілому, так і Донбаського регіону, які мали місце упродовж 1989 – 2014 років* (Таблиця 1).

* Автор, усвідомлюючи відмінності методик проведення переписів населення та соціологічних досліджень, усе ж вважає припустимим у цьому разі застосування порівнянь їх результатів.

Таблиця 1.

**Регіон проживання і національна самоідентифікація жителів
України та Донбасу, 2014 рік (%)***

Характеристика національної самоідентифікації	Усі жителі України	Розподіл жителів по регіонах					
		Захід	Центр	Північ	Південь	Схід	Донбас
Національність							
– українець (ка)	88,0	97,4	96,3	95,1	84,1	84,5	66,5
– росіянин (ка)	10,1	2,0	2,4	3,7	11,3	13,3	31,0
– інший (а)	1,9	0,6	1,4	1,2	4,6	2,2	2,5

* Таблицю наведено за: Прибиткова І. Україна в регіонально-громадянському та національно-мовному вимірі за доби змін / І.Прибиткова // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: Зб. наук. праць Ін-ту соціології НАН України. – Вип. 1 (15). – К., 2014. – С. 203.

Так, якщо на момент перепису 1989 року 72,7% населення України становили українці, частка росіян сягала 22,1%, частка жителів інших національностей – 5,2%, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, відповідно, 77,8%, 17,3% і 4,9% [19], то станом на серпень 2014 року питома вага українців зросла до 88,0%, частка росіян сягала лише 10,1%, а представників інших етносів – 1,9% [20]. Таким чином, динаміка змін в етнічній структурі населення України за період 1989 – 2014 років фіксує збільшення частки українців на 15,3% з одночасним зменшенням частки росіян на 12,0% та представників інших етносів на 3,3%.

Подібні процеси, хоча з дещо іншими показниками, мали місце й на Донбасі. Якщо станом на 1989 рік частка українців у регіоні становили 51,1%, росіян – 44,0%, жителів інших національностей – 4,9%, на 2001 рік – відповідно, 57,2%, 38,5% і 4,3%, то на серпень 2014 року питома вага українців становила 66,5%, росіян – 31,0%, а представників інших етносів – лише 2,5%. За більш ніж подвійного кількісного переважання на Донбасі українців над росіянами частка останніх у регіоні виявилася істотно

вищою, порівняно не лише з Заходом, Північчю та центральними областями країни (2,0%, 2,4% та 3,7%, відповідно), але й Сходом та Півднем України (13,3% та 11,3%). Отже, за період 1989 – 2014 років етнічна структура Донбасу зазнала суттєвих змін, які характеризувалися збільшенням у загальній кількості населення регіону частки українців на 15,4% та зменшення питомої ваги росіян на 13,0% і представників інших національностей на 2,4%.

Одна з найпримітніших особливостей сучасної етноструктури населення Донбасу полягає в тому, що вона значною мірою сформувалася під впливом масштабних міграцій з країн колишнього СРСР, а частка в ній мігрантів і хронічно плинного населення, економічно, ментально, культурно не пов'язаного з Донбасом та Україною, є доволі суттєвою. Сучасні Донеччина й Луганщина за походженням свого населення – найбільш мігрантські області України. Характерно, що аж до подій весни 2014 року Донбас залишався одним із найбільш мігрантоприймаючих регіонів. Утім, у нинішньому столітті регіон зазнає відчутних міграційних втрат населення. Стабільне негативне сальдо міграції протягом років незалежності суттєво посилює втрати від депопуляції. За даними Першого Всеукраїнського перепису населення 2001 року, якщо загальнодержавна частка осіб, народжених за межами України, становила 11,1%, то на Донбасі цей показник був майже у 1,4 рази більшим (Донецька область – 14,8%, Луганська – 15,5%), поступаючись лише АР Крим та м. Севастополю. При цьому на Донбасі понад 80% осіб, народжених за межами країни, були вихідцями з Російської Федерації [21].

Безумовно, особливою рисою соціокультурного комплексу сучасного Донбасу можна вважати домінування серед населення регіону російської мови за повсюдного російсько-українського білінгвізму. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року російську мову визнали рідною 74,9% мешканців Донецької області, тим часом як українську – 24,1%. При цьому, порівняно з результатами попереднього перепису 1989 року, частка російської мови як рідної зросла на 7,2%, а української – знизилася на 6,5% [22]. Майже схожа картина спостерігалася і в у Луганській області, де російську мову визнали рідною 68,8% населення, а українську – 30,0%. Динаміка процесів, що мали місце у мовній

сфері області порівняно з 1989 роком, виявила зростання частки російської мови як рідної на 4,9% і зниження частки української на ті самі 4,9% [23].

Мовна самоідентифікація населення регіону суттєво контрастувала з її загальноукраїнською характеристикою. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України у 2003 році 59,0% респондентів назвали рідною українську мову, 38,1% – російську і тільки 1,5% учасників опитування визначили як рідну й російську, й українську мову [24].

Таке становище російської мови в Донбасі начебто суперечить кількісному переважанню в етнічній структурі регіону українців. Звідси й надалі у науковому та публіцистичному дискурсі триває живлення раніше породжених гіперболізованих уявлень про вирішальний вплив цілеспрямованої політики русифікації краю за радянських часів. Утім, звернення до історичного контексту, з дотриманням наукових та об'єктивних принципів, дає можливість краще зрозуміти значущі особливості функціонування російської мови на сучасному Донбасі, як і в цілому специфіку регіональної ідентичності його населення. Розгадку національно-мовної асиметрії Донбасу, на переконання І.Кононова, варто шукати в особливостях взаємодії українського і російського переселенських потоків, яка тривалі десятиліття здійснювалася фактично без участі елітних груп з переважанням інтеракцій, пов'язаних із виробничою діяльністю. «Саме під час взаємодії на народному рівні, – як вважає дослідник, – український і російський культурні світи продемонстрували свою взаємну відкритість, сумісність, готовність до створення синтетичних культурних явищ», суттєвим чином змінюючи власні культурні характеристики. Заперечуючи тлумачення історично сформованого в Донбасі домінування російської мови як наслідок вирішальних впливів політичних чинників та перенесення мігрантами з Росії всіх особливостей великоросійської культури, І.Кононов робить акцент на відмінностях фахової орієнтації росіян і українців у краї, вибору ними відмінного способу життя – урбаністичного і рурального (від англ. rural – сільський) [25]. В урбанізованому Донбасі, міські анклавні якого формувалися переважно етнічними росіянами, місто домінує над селом і риси міського способу життя (включно із переважанням російської мови) стали пануючими в культурі регіону.

У контексті чіткої соціальної кореляції мовних практик досить слушно видається й думка В.Котигоренка та О.Рафальського про те, що «російська мова робітників (власне, «російсько-український діалект») виконувала соціальну функцію маркера інакшості – позначення розриву з більш архаїчним і поневоленним сільським середовищем. Її обирали не так тому, що вона була російською, як тому, що ця мова була іншою, ніж у селян, і водночас маркувала відмінність її носіїв від «культурної російської» мови нових капіталістичних «поневолювачів», до яких робітниче середовище зараховувало, поряд з власниками та адміністрацією копалень і заводів, також і технічних спеціалістів підприємств» [26].

З врахуванням вище зазначеного цілком закономірними можна вважати й ті тенденції мовних практик, які виявили себе в останні роки. Так, за даними загальнонаціонального соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України на серпень 2014 року 68,5% респондентів назвали рідною українську мову, 30,1% – російську, а 1,4% визначили як рідну іншу мову. З'ясувалося що далеко не завжди збігаються рідна мова і мова спілкування в сім'ї, абсолютно виразно підтвердився феномен двомовності/білінгвізму, що набув в Україні значного поширення. З очевидністю підтвердилися й істотні регіональні відмінності мовної самоідентифікації населення країни (Таблиця 2).

Таблиця 2.

Регіон проживання і мовна самоідентифікація жителів України, 2014 рік (%)*

Характеристики мовної самоідентифікації	Усі жителі України	Розподіл жителів по регіонах					
		Захід	Центр	Північ	Південь	Схід	Донбас
Рідна мова							
- українська	68,5	95,9	93,9	86,9	50,5	50,3	22,0
- російська	30,1	3,5	5,4	12,2	46,4	49,2	74,4
- інша	1,4	0,6	0,7	0,9	3,1	0,5	3,6
Мова спілкування в сім'ї							
- переважно українська	43,3	87,5	75,0	51,5	17,5	12,2	3,2

Продовження Табл. 2

- переважно російська	31,2	3,5	6,8	18,3	46,4	49,3	73,0
і українська, і російська (залежно від обставин)	24,8	7,3	18,2	30,2	34,5	37,7	23,8
- інша	0,7	1,7	0,0	0,0	1,6	0,8	0,0
Вибір мови анкетування							
- українська	55,6	97,4	96,6	80,9	19,6	17,0	4,7
- російська	44,4	2,6	3,4	19,1	80,4	83,0	95,3

* Таблицю наведено за: Прибиткова І. Україна в регіонально-громадянському та національно-мовному вимірі за доби змін / І.Прибиткова // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: Зб. наук. праць Ін-ту соціології НАН України. – Вип. 1 (15). – К., 2014. – С. 203.

У Західному, Центральному і Північному регіонах переважна більшість населення як рідну називає українську мову (95,9%, 93,9% і 86,9% відповідно), у Південному і Східному – 50,5% і 50,3%. Водночас на Донбасі 74,4% населення обирають як рідну російську мову, лише 22,0% – українську, а 3,6% – іншу. При цьому, у регіоні переважно російську і переважно українську мову використовує в сімейному спілкуванні, відповідно, 73,0% і 3,2% респондентів. А ось майже у кожній четвертій сім'ї (23,8%) обидві мови мають рівні права і їх застосовують по чергово, залежно від обставин. Більшою мірою, ніж в Донбасі, білінгвізм розвинутий у Східному (37,7%), Південному (34,5%) та Північному (30,2%) регіонах України. Проте, якщо в Донбасі (73,0%), на Сході (49,3%) та на Півдні (46,4%) України він поєднується переважно з російськомовною сферою домашнього спілкування, то на Півночі – із використанням у сім'ї переважно української мови (51,5%). До досить цікавих висновків спонукає тест дослідження, побудований на виборі мови анкети. Якщо жителі Заходу, Центру та Півночі країни у переважній більшості наполягають на проведенні опитування українською мовою (97,4%, 96,6% та 80,9%, відповідно), то лівова частка населення Східного та Південного регіонів віддала перевагу російській мові (83,0% та 80,4%). На Донбасі ж зафіксована рекордна більшість мешканців, які обрали російсько-

мовне анкетування (95,3%). Є підстави вважати, що результати тесту, крім виявлення мовних переваг, вказують ще й на міру володіння мовою: респонденти не тільки розмовляють, але ще читають і пишуть тією чи тією мовою.

Отже, рідна мова, як ще більшою мірою і мова сімейного спілкування, часто не збігається з національною самоідентифікацією мешканців. Особливо це характерно для Сходу та Півдня України і, звичайно, для Донбасу, де такі розбіжності поєднуються з домінуванням російськомовних практик. Подібні значні розбіжності рідко трапляються на Заході України і є не типовими для жителів Центрального регіону. Така асиметрія, на думку В.Кулика, зумовлена, насамперед, роллю української як національної та, для більшості людей, рідної мови, яку всі мають знати і завжди чи почасти застосовувати у мовних практиках. Уявлення про таку роль нерідко спирається на культивованій ще від радянських часів постулат про нерозривний зв'язок мови й національності, застосування якого у незалежній Україні вже не обмежується настановами режиму на безумовний пріоритет російської мови. Тому тепер це застосування спонукає людей з українською ідентичністю говорити українською мовою, громадян з російською ідентичністю – російською, хоча цю націоналізаційну зміну досить суттєво піддажують міркування комунікативної ефективності [27].

У цьому контексті важливим аспектом є уявлення про суспільну роль української та російської мов і, відповідно, їх важливість для членів українського суспільства. Українську мову тепер цінують насамперед як мову державну. За даними опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у вересні 2014 року ця причина набагато переважала інші чинники важливості титульної мови (Україна в цілому – 78,0%, Захід – 94,3%, Центр – 83,2%, Схід/Південь – 71,0%). Попри те, що на Донбасі цю причину вказували значно рідше (58,9%), вона й тут була визначальною серед респондентів. Набагато менш поширеним є етнокультурне сприйняття української як «мови, якою з давніх часів говорили в Україні» (Україна загалом – 26,4%, Донбас – 23,7%) та «мови найбільшої національності України» (Україна загалом – 21,8%, Донбас – 12,0%), що переважало в радянському дискурсі. Водночас виникли нові уявлення про українську мову як «основу незалежності України»

(Україна загалом – 26,6%, Донбас – 12,0%) та «мову, яка об'єднує українське суспільство» (Україна загалом – 23,0%, Захід – 23,4%, Центр – 22,0%, Схід/Південь – 21,8%, Донбас – 26,7%), що зумовлено за умов російської агресії посиленням уявлень респондентів, особливо ж на Донбасі, про титульну мову як чинника суспільної консолідації. Саме цими обставинами можна пояснити і переважаючий показник визнання суспільної ролі української мови в уявленнях мешканців Донбасу (32,5%), порівняно з вибором респондентів інших регіонів (Україна загалом – 13,4%, Захід – 11,2%, Центр – 7,6%, Схід/Південь – 10,9%), як «мови більшості людей у західних областях» [28].

Натомість російську мову, позбавлену після розпаду СРСР офіційного статусу й активного державного сприяння, мешканці всіх частин України цінують насамперед за її комунікативну роль – як «мови, яку в Україні майже всі розуміють» (Україна загалом – 58,6%, Захід – 43,7%, Центр – 56,5%, Схід/Південь – 63,7%, Донбас – 72,7%) та як «мови спілкування між громадянами країн СНД» (Україна загалом – 34,2%, Захід – 30,0%, Центр – 26,4%, Схід/Південь – 43,3%, Донбас – 39,6%). Ці формулювання, як зауважує В.Кулик, є модифікацією її радянського статусу «мови міжнаціонального спілкування», позбавленого тепер будь-якої законодавчої формалізації, але збереженого у масових уявленнях. Збереглося, поширене ще за радянських часів, і навіть посилилося (особливо ж на Донбасі) за час війни з Росією уявлення про російську мову як «мову більшості людей у східних областях України» (Україна загалом – 31,2%, Захід – 39,1%, Центр – 23,1%, Схід/Південь – 24,9%, Донбас – 49,5%) [29]. Значущими є показники уявлень мешканців Заходу країни щодо причин важливості російської мови для громадян України. На наш погляд, вони зумовлені насамперед усвідомленням особливої значимості консолідації українського суспільства в умовах російської агресії, у тому числі й на основі визнання інакшості мешканців Сходу і Півдня країни в їх домінуючій російськомовній ідентичності. Отже, громадяни України відводять російській мові насамперед комунікативну, а не культурно-символічну роль, обмежуючи цю роль Україною та пострадянським простором.

Переконливою аргументацією такого висновку можуть бути і результати опитування «Національний діалог в Україні: які шанси на

успіх?», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з соціологічною службою «Ukrainian Sociology Service» з 25 грудня 2014 року по 19 січня 2015 року на замовлення Міжнародного центру перспективних досліджень (МЦПД)*. Як з'ясувалося, досить близькими виявилися показники відповідей респондентів в Україні в цілому та на Донбасі на запитання «Якою мірою Вам близька українська мова та культура?». Так, сумарне значення показників за варіантами відповідей «Дуже близькі» і «Значною мірою близькі» загалом в Україні становило 95,6%, а на Донбасі – 90,0%. Лише 9,3% респондентів Донбасу підтримали вибір «Значною мірою далекі» (8,0%) та «Дуже далекі» (1,3%). Водночас, близькість російської мови та культури визнали 66,3% опитаних у регіонах України (заперечили 28,5%) та 97,0% респондентів Донбасу [30].

Не менш актуальним для розуміння специфіки регіональної ідентичності мешканців Донбасу у її взаємозв'язку із загальнонаціональною, особливостей їх мовних уявлень є ставлення до питання, яке впродовж усього періоду незалежності посідало помітне місце в політичному дискурсі, а отже, й у громадській думці: щодо офіційного статусу мов в Україні, точніше, про доречність підвищення статусу російської.

Надання ще наприкінці 1980-х років українській мові державного статусу повною мірою не відповідало побажанням більшості населення. Попри те, що символічна роль української мови виправдовувала її ексклюзивний статус, комунікативна вартість російської спонукала багатьох громадян підтримувати надання їй статусу другої державної чи дещо нижчого – статусу «офіційної» мови. Згідно з результатами моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України за період 1996 – 2008 років частка респондентів, які виступали за надання російській мові статусу офіційної, становила, поволі скорочуючись, приблизно половину (1996 року – 50,9%, 2008 року – 48,6%). Водночас, частка тих

* В опитуванні застосовувалася квотна вибірка (всього було опитано 4413 респондентів), яка за областями, типами поселень, віком та статтю репрезентує населення регіонів України віком від 18 років. Максимальна похибка вибірки у кожному регіоні не перевищує 5,0%. Опитування не проводилося в анексованому Криму та Луганській області, а в Донецькій області воно здійснювалося як на контрольованій, так і на неконтрольованій території.

громадян, які були проти, поступово збільшуючись, становила понад третину (1996 року – 32,9%, 2008 року – 38,4%). Проте на початок 2010-х років ці частки приблизно зрівнялися (2012 року – 43,4% і 41,6%, відповідно) [31]. З розширенням формулювань різних статусних конфігурацій, які дослідники почали додавати до анкет в 2000-х роках, зокрема, надання російській мові офіційного статусу лише «в тих місцевостях, де більшість населення цього бажає», частка прибічників статусу російської мови як державної (за результатами опитування КМІС у лютому 2012 році) виявилася на рівні близько чверті респондентів (27,2%) і значно менше (18,6%) висловилися за російську як «місцеву офіційну». Структура преференцій респондентів регіону Донбас/Крим за цими показниками була істотно відмінною – 60,2% та 13,1%, відповідно [32].

Мовний чинник, який попри наявні регіональні відмінності мовних уявлень і практик громадян мав радше зовнішній, ніж глибинний сутнісний вплив, у черговий раз був актуалізований його політичною інструменталізацією як мобілізаційного засобу у ході кампанії з виборів до Верховної Ради України (жовтень 2012 року) та ухваленням Закону України «Про засади державної мовної політики» (№5029-VI від 3 липня 2012 рік), відомий як закон Ківалова – Колесніченка. Останній, який надавав російській мові, разом з 17 іншими, «регіонального» статусу, близького до місцевого офіційного, був сприйнятий значною частиною прибічників української мови не як суспільний компроміс у мовному питанні, а як свавільний акт режиму В.Януковича, метою якого було «надання офіційного статусу поновлення політики русифікації на половині території країни включно зі столицею». На їхню думку, «перелік сфер запровадження регіональної мови свідчив про те, що у більшості областей України за формальної двомовності фактично єдиною державною стане російська, що призведе до подальшого відчуження цих регіонів від інших, подальшого розмивання національної ідентичності» [33]. Втім, учинена після перемоги Євромайдану спроба парламенту країни скасувати Закон (рішення Верховної Ради України від 23 лютого 2014 року, згодом вето вано виконуючим обов'язки Президента України О.Турчиновим), позбавивши тим самим російську мову регіонального статусу, викликала невдоволення не лише російськомовних громадян, а й, за умов

російської агресії в Криму та непрогнозованої позиції мешканців східних і південних областей, багатьох прибічників української мови, як недоречна й невчасна. Непродуманість і незваженість подібних політичних дій, вчинення яких не могло не мати відповідних наслідків, стають особливо очевидними з огляду на те, що у загальнонаціональному рейтингу актуальності суспільних проблем мовне питання посідало 31-ше місце з 33 можливих. За результатами всеукраїнського опитування, проведеного 2012 року Центром Разумкова і Фондом «Демократичні ініціативи», лише 3,9% респондентів турбувала ситуація у мовній сфері, що на 5,0% менше, ніж у 2004 році. Натомість громадяни в усіх областях України найзначущими назвали проблеми подолання безробіття, підвищення зарплат, пенсій, стипендій та зниження цін [34].

Зростання масштабів російської агресії та поширення її на терени Донбасу змінило конфігурацію уявлень громадян щодо статусу російської мови: громадська думка еволюціонувала в бік зменшення підтримки її державного статусу з переважним визнанням за нею лише місцевого офіційного (регіонального) статусу на територіях її поширення.

Таблиця 3.

Регіони проживання* і ставлення дорослого населення до статусу російської мови в Україні, лютий 2015 року (у %)**

Як Ви вважаєте, якою має бути державна політика стосовно російської мови в Україні?

Варіанти відповідей	Україна	Західний	Центральний	Південний	Східний (з Донбасом)
Потрібно усунути з офіційного спілкування у всій Україні	19	42	24	13	3

* У цьому разі автор дотримується методики групування областей у регіони, яка застосовувалася науковцями КМІСу під час проведення всеукраїнського опитування громадської думки 14 – 24 лютого 2015 року: **Західний регіон** – Закарпатська, Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька та Хмельницька області; **Центральний регіон** – Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська, Сумська, Чернігівська, Київська області та місто Київ; **Південний регіон** – Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька і Дніпропетровська області; **Східний регіон** – Харківська, Донецька і Луганська області.

Продовження Табл. 3

Потрібно зробити другою офіційною мовою тільки в тих місцевостях, більшість населення яких цього бажає	52	44	57	43	61
Потрібно зробити другою державною мовою України	19	6	8	37	31
Важко сказати / Не знаю	7	7	8	6	5
Немає відповіді	3	1	3	1	0

*** Таблицю наведено за даними Київського міжнародного інституту соціології, у відсотках від дорослого населення (Ставлення до статусу російської мови в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=517&page=1>)*

Зокрема, загальнонаціональне опитування громадської думки, проведене КМІС 14 – 24 лютого 2015 року (методом особистого інтерв'ю опитано 2013 респондентів, що мешкали у 108 населених пунктах усіх, окрім АР Крим, областей України, у тому числі на підконтрольних і не підконтрольних Україні територіях Донецької та Луганської областей), виявило, що частка тих, хто вважає, що російську мову потрібно зробити другою державною мовою України, істотно зменшилася – до 19% з 27% у лютому – березні 2013 року. Дещо збільшилась частка респондентів, які переконані, що російську мову потрібно зробити другою офіційною мовою тільки в тих місцевостях, більшість населення яких цього бажає: у 2013 році таких було 47%, а в 2015 році – 52%. При цьому, частка прихильників усунення російської мови з офіційного спілкування фактично не змінилася: у 2013 році таких було 21%, а у 2015 році стало 19% (Таблиця 3).

Серед населення регіонів України ставлення до різних варіантів державної політики щодо статусу російської мови суттєво відрізняється. Так, у Східному (разом з Донбасом) та Південному регіонах значно більше прихильників надання російській мові

статусу другої державної, порівняно з Західним та Центральним регіонами (31% і 37% та 6% і 8%, відповідно). Натомість у Західному та Центральному регіонах (42% і 24%, відповідно), порівняно з Південним і Східним регіонами (13% і 3%, відповідно), значно переважають прихильники позиції, згідно з якою російську мову потрібно усунути з офіційного спілкування в Україні. Варіант надання російській мові статусу другої офіційної мови тільки в тих місцевостях, більшість населення яких цього бажає, обрала найбільша частка населення Східного регіону – 61%, 57% населення Центрального регіону та майже однакові частки населення Західного і Південного регіонів (44% та 43%, відповідно) [35]. Порівняно з іншими, саме такий варіант здійснення державної політики щодо російської мови, який найбільше відповідає чинній правовій конфігурації, і є прийнятним для відносної більшості населення всіх регіонів України, видається компромісним у суспільних і політичних дискусіях з мовного питання.

Показовим у світоглядно-ціннісному плані, важливому для розуміння специфіки соціокультурного контексту уподобань і переваг мешканців Донбасу, є їхнє ставлення до національно-державницьких цінностей, визнання своєї належності до спільноти громадян держави.

Свого роду показником стану сформованості української нації, суспільної підтримки суверенізації України стали результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року із запитанням у бюлетені «Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». У референдумі взяли участь 31 891 742 особи – 84,18% дорослого населення України, з них 28 804 071 особа (90,32%) дала ствердну відповідь. Результати голосування окреслили не тільки кількісні загальнодержавні, але й регіональні параметри підтримки незалежності України. Найменше прихильників української державності виявилось у Кримській АРСР (54,19% тих, хто брав участь у голосуванні) та м. Севастополі (57,07%). Значно вищий показник підтримки було зафіксовано у Донецькій (83,90%) та Луганській областях (83,86%) [36]. Варто наголосити, що частка прихильників державної незалежності в Україні в цілому, як і в областях Донбасу, значно перевищувала частку етнічних українців поміж усіх, хто мав право голосу і вважав за необхідне ним скористатися. До такого висновку спонукає порівняння результатів голосування з результа-

тами перепису національного складу населення України 1989 року. Нагадаємо, що в цілому у тогочасній Українській РСР особи, які визначили свою етнічну належність іншою, ніж власне українська, становили 27,3% (зокрема, росіянами назвалися 22,1%), у Донецькій області – 49,3% (у т. ч. росіяни – 43,6%), у Луганській – 48,1% (у т. ч. росіяни – 44,8%). Аналізуючи політичну значимість результатів референдуму, В.Котигоренко цілком слушно зауважує, що «... на початок 1990-х років державна незалежність стала спільною інтегративною національно-громадянською цінністю для понад 90 відсотків політично активного дорослого населення України всіх національностей» [37]. Ще з більшою переконливістю подібний висновок аргументують результати голосування на Донбасі.

Як засвідчують соціологічні дослідження, подальша суспільно-політична поведінка прихильників державного суверенітету України містила декларування прихильності і заклики до зміцнення державної незалежності (частини з них ще й до європейської інтеграції країни), а її опонентів – виявлення зацікавленості в об'єднанні з Росією та іншими пострадянськими країнами. Причому, аналіз динаміки ставлення громадян до державної незалежності свідчить про досить тісний зв'язок цього ставлення зі змінами економічної ситуації в країні, рівня матеріального добробуту населення, а також з випадками військових акцій і агресивною політикою з боку Росії.

Відстежити динаміку чисельності прихильників незалежності України дозволяють результати опитувань, які щорічно проводилися Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС). Так, у період 1992 – 2012 років вона коливалася у межах 75-85% з істотним зменшенням на початок 1994 року (до 55%) та на кінець 1997 року (до 65%) [38], що, ймовірно, було пов'язано з загостренням у країні у цей час політичної та соціально-економічної кризи.

Згідно з результатами опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» 10 – 18 липня 2014 року*, загалом 76% опитаних підтримали б проголошення незалежності України, якби сьогодні перед ними постав такий вибір. Водночас, 12% не підтри-

* Аудиторія: населення України від 18 років і старші. Вибірка репрезентативна за віком, статтю, регіонами і типом поселення. Вибіркова сукупність: 2000 респондентів. Особисте формалізоване інтерв'ю (face – to – face). Помилка репрезентативності дослідження: не більше 2%.

мали б і стільки ж – не визначилися б. Порівняно з серпнем 2013 року спостерігалось значне зростання прихильників державного суверенітету України (з 61% до 76%), за одночасного зменшення майже вдвічі його опонентів (від 28% до 12%). Позитивною є і динаміка готовності проголосувати за незалежність України у регіональному розрізі: у всіх регіонах країни значно збільшився рівень підтримки незалежності, у т.ч. на Півдні – з 48% до 64%, на Сході – з 44% до 70%, на Півночі – з 73% до 90%, у Центрі – з 67% до 88%, на Заході – з 89% до 99%. Дещо зросла кількість прихильників суверенності України на Донбасі (від 32% до 34%), при цьому частка опонентів істотно скоротилася (з 57% до 34%) і суттєво зросла кількість тих, хто не визначився (з 11% до 31%) [39].

Показники загальнонаціонального опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 26 червня по 18 липня 2015 року*, виявили тенденцію до подальшого збільшення частки прихильників державної незалежності порівняно з 2014 роком (від 76% до 90%).

Виходячи з того, що налаштованість респондентів на автономію регіону свого проживання не є тотожною прагненню відокремлення, вважаємо науково коректним визначення частки прихильників державної незалежності країни за варіантами відповідей на запитання щодо майбутнього державно-територіального устрою України. Так, у цілому по країні (48,6%), як і в усіх регіонах України, більшість чи відносна більшість вважає оптимальним залишитися у складі унітарної України з розширеними повноваженнями (Захід – 53,5%, Центр – 43,2%, Південь – 52,6%, Схід – 53,0%, Донбас – 44,0%). Воліли б залишитися у складі унітарної держави з нині існуючими повноваженнями 35,8% населення України, 37,2% – на Заході, 43,4% – в Центрі, 30,2% – на Півдні, 30,3% – на Сході та 22,9% – в Донбасі. Федеративний устрій країни з автономним статусом регіонів підтримують у цілому в Україні 6,0% респондентів, на Заході – 3,5%, в Центрі – 3,9%, на Півдні – 5,7%, на Сході – 9,1%, в Донбасі – 12,0%.

* Опитування здійснювалося у всіх областях України (крім АР Крим та непідконтрольних Україні територій Донецької і Луганської областей) методом особистого інтерв'ю за місцем проживання респондентів. Усього опитано 1802 особи. Похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Варто підкреслити, що жоден з респондентів на Донбасі не висловився за вихід свого регіону зі складу України та набуття ним статусу незалежної держави (в цілому в Україні – 1,2%, на Заході – 1,3%, в Центрі – 1,1%, на Півдні – 1,6%, на Сході – 1,7%). При цьому, вийти зі складу України та приєднатися до іншої держави виявили бажання 1,2% респондентів в Україні, 0,8% – Західного, 0,5% – Центрального, 0,5% – Південного, 1,5% – Східного регіонів та 4,8% респондентів Донбасу. Частка опитаних, які не визначилися з варіантом відповіді є найбільшою на Донбасі – 16,3% (в Україні в цілому – 7,2%) [40]. Отже, результати опитування Інституту соціології НАН України щодо ставлення населення країни та її регіонів до майбутнього державно-територіального устрою України дають підстави стверджувати, що на липень 2015 року в цілому в країні частки прихильників державної незалежності та її опонентів становили 90,4% і 2,4%, на Донбасі – 78,9% і 4,8%, відповідно.

Таким чином, наведені вище дані досліджень різних соціологічних служб переконливо аргументують висновок, що підтримка населенням української державності, попри її хвилеподібний характер, майже не змінилася упродовж усього періоду незалежності, а особливості її регіональної диференціації визначилися ще під час голосування на референдумі 1 грудня 1991 року. Анексія Криму та агресивні дії Росії на Сході країни в черговий раз актуалізували загальнонаціональну та регіональну підтримку державного суверенітету України, у тому числі і жителями Донбасу, який, утім, вирізняється більшою часткою прихильників виходу зі складу України та приєднання до іншої держави, порівняно з іншими регіонами. Переважаючі настрої щодо розширення повноважень і самостійності регіонів є не що інше, як наслідком відсутності упродовж тривалого часу результатів реформ, належно оцінених громадянами. Федералістські прагнення, особливо виразні на Донбасі, як підкреслюють соціологи, відображають не стільки усвідомлені політичні інтереси, скільки своєрідну реакцію регіональної спільноти на прихід у Києві до влади «не своїх». Підживлювані регіональною елітою, яка боролася за збереження своїх позицій і влади в регіоні, як і пропагандою сусідньої держави, сплеск і поширення соціальних фобій, очікування етнічних чисток за мовною ознакою і навіть каральних акцій з боку певних провладних політичних сил породжували ірраціональний страх

невідомого майбутнього. Частина спільноти не розуміла, якого саме майбутнього прагне Україна, однак була переконана в тому, що для них немає місця в цьому майбутньому.

Важливим для розуміння специфіки ідентичності мешканців Донбасу є аналіз показників їхньої громадянської самоідентифікації, зіставлення їх з загальноукраїнськими та регіональними, відстеження динаміки процесу громадянського самоусвідомлення упродовж значимого періоду. Уявлення про таку динаміку надають результати вивчення самоідентифікації дорослого населення країни в рамках реалізації програми моніторингових досліджень українського суспільства, здійснюваних Інститутом соціології НАН України від 1992 року (Таблиця 4).

Таблиця 4.

Динаміка самоідентифікації дорослого населення України (%)*

Характеристики самоідентифікації	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
Ким Ви себе передусім вважаєте? (одна відповідь)												
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24,0	31,4	31,8	30,6	24,6	27,7	24,5	27,3	29,8	28,7	16,1	23,0
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,8	6,9	5,9	6,7	6,4	6,6	9,3	6,6	7,6	7,9	8,0	6,4
Громадянином України	45,6	41,1	41,3	44,3	54,6	51,6	51,8	51,3	48,4	50,7	64,6	57,5
Представником свого етносу, нації	-	-	3,0	3,1	2,1	1,8	2,6	3,1	1,8	2,0	2,1	3,1
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	12,2	12,7	10,7	8,1	7,3	9,0	6,9	8,4	6,6	5,5	3,9
Громадянином Європи	3,8	2,8	0,7	0,7	0,8	1,3	0,4	0,9	1,2	1,2	1,1	1,3

Продовження Табл. 4

Громадянином світу	6,4	5,6	2,7	2,4	2,5	2,9	1,7	3,1	2,4	2,4	2,1	4,2
Інше	-	-	1,6	1,4	1,0	0,7	0,6	0,8	0,3	0,6	0,5	0,6
Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся тим, що є громадянином України?												
Зовсім не пишаюся	-	-	6,6	8,9	5,2	7,1	7,5	7,2	7,9	9,3	5,1	5,0
Скоріше не пишаюся	-	-	11,5	15,8	9,7	12,5	11,4	11,9	14,1	15,5	6,0	8,5
Скоріше пишаюся	-	-	30,9	30,0	38,4	33,2	36,6	38,4	35,0	38,1	36,8	50,2
Дуже пишаюся	-	-	10,1	7,7	15,3	11,9	13,9	11,1	7,7	9,6	23,9	17,1
Важко сказати	-	-	40,9	37,7	31,4	35,2	30,5	31,4	35,3	27,5	28,2	19,2

* Таблицю наведено за даними Інституту соціології НАН України, у відсотках від дорослого населення (До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/nfobjrfkrf.htm>).

Представлена в Таблиці 4 динаміка розподілу відповідей на запитання «Ким Ви себе передусім вважаєте?» демонструє традиційно переважаючий серед респондентів вибір – «громадянином України». Прикметно, що тенденції кількісних змін показника громадянської самоідентифікації фіксують його певне падіння після референдуму 1 грудня 1991 року й на початок 2000-х років; помітне зростання у 2005 році; незначний спад і відносно рівну динаміку упродовж 2006 – 2012 років; різке піднесення наприкінці 2013 – в 2014 роках. Як бачимо, фази динаміки показника громадянської самоідентифікації майже цілком збігаються з тенденціями змін ставлення до державної незалежності. Можна припустити, що зумовленість цих змін значною мірою визначалась одними й тими самими чинниками. Розходження, яке сталося у 2015 році, коли пріоритетність громадянської самоідентифікації, порівняно з 2014 роком, помітно зменшилася зі збереженням важливості державної незалежності, має свої пояснення. Як вважає В.Котигоренко, це розходження може бути наслідком певних методологічних відмінностей досліджень, різності в часі та можливостей доступності

інтерв'юерів до респондентів, які мешкають у Донбасі. «Але найвірогідніше, – стверджує дослідник, – що відмінності відбивають наростаюче розчарування українців постмайданівською владою та результатами її роботи при одночасному усвідомленні людьми значущості збереження й захисту державного суверенітету країни» [41].

Дійсно, незначне зростання упродовж 2014 – 2015 років частки тих, хто висловлював недовіру владі, критично оцінював результати її діяльності, відзначав наростання соціальних і економічних проблем, супроводжувалося в умовах анексії Криму, масштабного збройного конфлікту на Донбасі, інспірованого агресивними діями Росії, важливими суспільно-політичними процесами – небаченим зростанням соціального капіталу, налагодженням принципово нової системи комунікацій між людьми, виникненням і поширенням волонтерського руху, самообілізації цивільного населення, формування добровільних батальйонів, відновленням й оновленням Збройних сил. Саме усвідомлення суспільної небезпеки та прагнення її уникнення стали вирішальними чинниками зростання громадянського самоусвідомлення та істотного прискорення формування української нації. Ці процеси засвідчили помітне зростання потенціалу національно-громадянського солідаризму. У 2014 році 64,6% населення ідентифікували себе передусім громадянами України. Попри зменшення цього показника у 2015 році до рівня 57,5%, він значно перевищував його у середині 2013 року (50,7%) та в період Майдану 2004 – 2005 років (44,3% і 54,6%). Підставою для такого висновку є і результати моніторингу громадської думки Інституту соціології НАН України в частині відповідей на запитання «Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся тим, що є громадянином України?», які можна сприймати як якісний індикатор громадянської самоідентифікації. Абсолютна більшість громадян країни (67,3%) пишаються тим, що вони є громадянами України. Причому, це відчуття з роками державної незалежності постійно зростало і на сьогодні перевищує його показник у 2005 році (53,7%) на понад 13%.

За роки незалежності України відбулася певна трансформація сталих та конструювання нових ідентичностей у версіях самих жителів країни. У 2015 році, порівняно з 1992 роком, майже не змінилася частка тих, хто вважав себе радше мешканцем села, району чи міста, в якому на той час проживав (23,0% і 24,0%,

відповідно), мешканцем регіону (області чи кількох областей) – 6,4% та 6,8%. Першорядну для себе значущість тісного зв'язку з представниками свого етносу відзначили лише 3,1% населення країни. Водночас, зменшився контингент тих, хто відносить себе до населення колишнього Радянського Союзу (12,7% та 3,9%, відповідно), вважає себе європейцями (3,8% і 1,3%) або громадянами світу (6,4% та 4,2%).

Проте у визначенні громадянської та регіональної самоідентифікації існують суттєві розбіжності по регіонах України (Таблиця 5). Громадянський ідентитет найчастіше демонструють мешканці Західного (65,1%) та Центрального (63,9%) регіонів. Наближається до середньо-українського рівня й частота вибору громадянської ідентичності як пріоритету жителями Сходу країни (53,8%). Віддає перевагу громадянському самоусвідомленню відносна більшість мешканців Півдня України (45,1%). На Донбасі цей показник є найменшим – 38,6%. При цьому варто зазначити, що на відміну від інших регіонів, де частота вибору громадянської ідентичності у 2015 році, порівняно з 2014 роком, помітно зменшилася (Захід – на 5,0%, Центр – на 11,1%, Південь – на 14,4%, Схід – на 12,9%), на Донбасі вона зросла на 4,4%. Попри те, що на Донбасі зафіксовано і найнижчий показник тих, хто пишається своєю належністю до українського громадянства (45,4%), він збільшився, порівняно з 2014 роком, на 27,1%. Важливість патріотичних почуттів, посилення яких засвідчив моніторинг Інституту соціології НАН України (у 2013 році на неї вказали 8%, а у 2015 році – 41% респондентів), як і в значущості державної незалежності та пріоритетності громадянської самоідентифікації є різним серед жителів різних регіонів країни. Серед чинників національно-громадянського єднання вони є пріоритетними для мешканців Заходу (46,4%), Сходу (44,2%), Центру (42,9%) та Півдня (39,1%) країни. На Донбасі важливість патріотичних почуттів визнали лише 17,5% опитаних. Водночас, його жителі частіше за інших підкреслюють свій регіональний ідентитет (20,5% проти 6,4% в середньому по країні), демонструють свою прихильність територіальній спільноті (24,7% і 23,0%, відповідно), відчувають себе громадянами Радянського Союзу (5,4% і 3,9%, відповідно) чи громадянами світу (7,2% і 4,2%, відповідно).

Таблиця 5

Регіональний розподіл самоідентифікацій дорослого населення України в 2015 році (%)*

Характеристика самоідентифікацій	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Ким Ви себе передусім вважаєте?					
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	19,2	20,0	36,8	24,0	24,7
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	3,7	3,7	5,7	7,9	20,5
Громадянином України	65,1	63,9	45,1	53,8	38,6
Представником свого етносу, нації	3,2	3,5	2,1	3,0	2,4
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1,1	3,2	5,7	6,2	5,4
Громадянином Європи	2,1	1,4	0,5	1,2	0,6
Громадянином світу	4,3	3,7	4,1	4,0	7,2
Інше	1,3	0,8	0,0	0,0	0,6
Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся тим, що є громадянином України?					
Зовсім не пишаюсь	4,9	3,7	4,2	5,7	10,3
Скоріше не пишаюсь	4,0	7,8	7,9	12,0	13,3
Скоріше пишаюсь	52,3	55,3	49,2	48,4	30,9
Дуже пишаюсь	27,5	16,0	16,2	10,7	14,5
Важко сказати	11,3	17,2	22,5	23,2	30,9

* Таблицю наведено за даними Інституту соціології НАН України, у відсотках від дорослого населення (До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/nfobjrfkrf.htm>).

Такі очевидні розбіжності у настроях та уподобаннях жителів Донбасу порівняно з усією країною та її іншими регіонами насамперед пояснюються особливостями тривалого у часі історичного та соціокультурного розвитку краю, про що вже йшлося раніше. Втім, збереження ідентифікаційних і ціннісних відмінностей донбасько-

го соціуму не блокує потенціалу його національно-громадянського солідаризму. Понад те, сучасні катаклізми і породжені ними нові виклики державній незалежності та суспільній безпеці країни, як в Україні в цілому, так і серед мешканців Донбасу, з новою силою актуалізували зростання цього потенціалу.

Поступове зміщення пріоритетів у бік наближення до середньостатичних по країні показників фіксується серед жителів Донбасу у їхньому ставленні до зовнішньополітичного вектора України. Безумовно, досвід, набутий суспільством упродовж доби незалежності, не міг не вплинути на його бачення шляхів подальшого поступу країни. Моніторинг громадської думки з питань зовнішньої політики держави, геополітичних орієнтацій громадян, з'ясування їх оцінки відносин України з іншими державами та міжнародними організаціями, виявлення ставлення респондентів до актуальних подій на світовій арені є традиційно важливою складовою досліджень Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Останнє за часом опитування було проведене 6 – 12 листопада 2015 року*.

Ще у серпні 2012 року громадська думка пріоритетним вектором зовнішньополітичного курсу України визначала вступ до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану (39,1%) та як альтернативу – вступ до Європейського Союзу (36,1%) (див. Рисунок 1) [42]. Збільшення частки прихильників європейського вектора розвитку (до 42,4%) і зменшення частки тих, хто підтримував євразійський напрям інтеграції (до 32,1%) на грудень 2012 року мало свою подальшу порівняно рівну динаміку з невели-

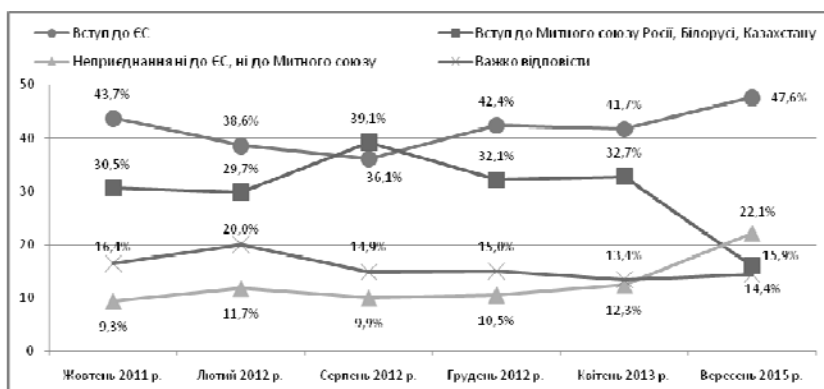
* Було опитано 2008 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення країни за основними соціально-демографічними показниками. Вибірка опитування будувалася як багатоступенева, випадкова, із квотним відбором респондентів на останньому етапі. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95.

Використовувався такий розподіл територій за регіонами: **Захід**: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; **Центр**: Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; **Південь**: Миколаївська, Одеська, Херсонська області; **Схід**: Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області; **Донбас**: Донецька, Луганська області.

кими відхиленнями до середини 2013 року. Майдан і Революція Гідності, окупація Криму та війна на Сході країни істотно змінили пріоритети громадян. На вересень 2015 року 45,8% опитаних вважали пріоритетними для України відносини з європейськими країнами і 47,6% воліли вступу до Європейського Союзу. Лише 15,9% виявили себе прихильниками вступу до Митного союзу, а 22,1% виступали за неприєднання до обох цих союзів.

Рисунок 1.

Динаміка ставлення дорослого населення країни до зовнішньополітичного вектора України (%)*
Яким інтеграційним напрямом має йти Україна?

* За даними загальнонаціонального опитування Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова.

Доволі суттєвими залишаються регіональні відмінності у ставленні до двох означених векторів. Опитування різних соціологічних служб виявляли традиційну підтримку інтеграції у Митний союз жителями українського Півдня, Сходу та, щонайбільше, Донбасу. Навіть у травні 2014 року, коли частка прихильників євразійського вектора інтеграції стрімко впала в усіх регіонах України, Донбас виявився єдиним з них, де абсолютна більшість населення (68%) і надалі підтримувала вступ до Митного союзу, і лише 13% (найнижчий показник) воліли вступу України до Європейського Союзу [43].

Ситуація кардинально змінилася вже на вересень 2015 року (Таблиця 6). Традиційно найбільш високу підтримку вступ до ЄС мав у Західному (76,8%) та Центральному (56,0%) регіонах. Громадська думка в інших регіонах є менш однозначно орієнтованою – там жоден з векторів зовнішньополітичної інтеграції країни немає підтримки домінуючої більшості населення. На Сході країни три позиції (вступ до ЄС, Митного союзу та неприєднання до жодного з них) мають приблизно однакову підтримку, на Півдні – відносна більшість (40,2%) виступають за неприєднання до обох союзів, а на Донбасі відносна більшість (38,3%) воліють вступу до Митного союзу. Причому, якщо частка останніх у регіоні, порівняно з травнем 2014 року, суттєво скоротилася (майже на 30%), то кількість прихильників євроінтеграційного курсу помітно зросло (на 10%).

Таблиця 6.

Регіональний розподіл ставлення дорослого населення країни до зовнішньополітичного вектора України на вересень 2015 року (%)*

Яким інтеграційним напрямом має йти Україна?

Зовнішньополітичний вектор України	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Вступ до Європейського Союзу	76,8	56,0	30,4	29,6	23,1
Вступ до Митного союзу Росії, Білорусі, Казахстану	1,7	7,4	15,0	29,1	38,3
Неприєднання ані до ЄС, ані до Митного союзу	13,6	19,8	40,2	25,4	22,5
Важко відповісти	7,9	16,8	14,4	15,9	16,1

* За даними загальнонаціонального опитування Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова.

Така кардинальна трансформація громадської думки щодо інтеграційного напрямку розвитку країни головним чином зумовлена перебігом російсько-українського конфлікту. Майже чверть століття в Україні, особливо ж на Донбасі, зберігалася достатньо прихильників тісних зв'язків з Росією, яку більшість із них розглядала як уособлення ідеального радянського минулого. Саме такі настрої панували у

східній частині країни, економіка якої була тісно пов'язана з Росією. Економічні впливи й цілком виправдані побоювання щодо наслідків розриву виробничих зв'язків із російськими підприємствами як з боку широкого загалу, так і місцевих фінансово-промислових груп багаторазово посилювалися відсутністю очікуваних результатів політики українського уряду. Зростанню проросійських настроїв сприяла й жорстка позиція керівництва Російської Федерації щодо можливої асоціації України з Євросоюзом.

Майдан і Революція Гідності 2013 – 2014 років фактично постали перед прихильниками таких настроїв як нова реальність, яка не передбачала повернення відносин, до яких вони звикли. Для багатьох із них проблема вибору досить швидко відпала з настанням анексії Криму, масштабної збройної агресії Російської Федерації на Сході країни і, як наслідок, руйнування політико-дипломатичних відносин Києва і Москви, економічних та гуманітарних контактів, міжособистісних стосунків і, що не менш важливо, зростання загрози суверенітету, територіальній цілісності та державності України.

Висновки

Знання особливостей регіонів України становить цінність і для науки, і для практики. І найбільше – для практики націєтворення, державного будівництва, у царині яких будь-які не виважені експерименти, здійснені без врахування науково обґрунтованих регіональних відмінностей, динаміки їх змін загрожують новими ризиками і небезпеками. Зроблений аналіз і отримані на його основі результати щодо соціокультурних домінантних параметрів регіональної ідентичності жителів сучасного Донбасу вкотре підтверджують цей висновок і ще більшою мірою актуалізують значущість для державної влади й органів місцевого самоврядування, політичних утворень та громадянського суспільства осягнення наявних регіональних розбіжностей і міжрегіональних протиріч як об'єктивних фактів національного життя. Такий підхід не лише сприятиме напрацюванню конструктивних дій на мінімізацію і толерантне регулювання цих протиріч, але й прогнозуванню подальшого поступу суспільства.

Проведене дослідження дозволило виявити комплекс чинників і визначальні складники особливостей регіональної ідентичності

мешканців українського Донбасу, відстежити їх динаміку змін і впливи на політичну й іншу соціальну поведінку різних верств місцевого населення:

1. Тривалий період загальноекономічної кризи в країні (1991 – 2000 роки) особливо гостро позначився на стані соціально-економічної сфери регіону. У найскладнішому становищі опинилися міські агломерації, основою забезпечення соціальної інфраструктури яких традиційно вважалося матеріальне виробництво багатогалузевого машинобудівного комплексу, вугільної та металургійної галузей.

2. Приватизація промислових об'єктів, яка здійснювалася за сумнівними, непрозорими і нерідко кримінальними схемами, супроводжувалася значним скороченням мережі соціальних установ, що функціонували при великих промислових підприємствах і фінансувалися ними, позбавленням значної частини населення звичних соціальних послуг, зростанням безробіття.

3. Корпоратизація та приватизація підприємств, особливо ж вугільної галузі, мала своїм наслідком не лише подальше неймовірне загострення економічних, соціальних, але й екологічних проблем регіону. Закриття нерентабельних шахт та розрізів форсованими темпами, без наявності обґрунтованих інженерно-технічних та соціальних проектів значно збільшили техногенне та антропогенне навантаження на біосферу краю. Вже в 1990-х роках Донбас відзначався найвищим його рівнем в Україні та Європі.

4. Водночас у паралельному світі відбувалося прискорене «нарощування м'язів» представниками фінансово-промислових груп Донбасу. Інтенсивне зростання їх фінансової потуги забезпечувалося отриманням надприбутків за рахунок високого ступеня експлуатації найманих працівників, неадекватної небезпечним і шкідливим умовам праці винагороди, нехтуванням потребою забезпечення бодай мінімальних соціально-побутових умов та охорони праці робітників.

5. Активне долучення кланово-олігархічних груп регіону до тіньового адміністративно-територіального перерозподілу зон політико-економічного впливу супроводжувалося всезростаючою артикуляцією власних інтересів перед Києвом. Впроваджуване у свідомість людей позиціонування Донбасу як головної промислової бази країни з потужним економічним й експортним потенціалом та вагомою роллю у формуванні державного бюджету (що відповідало

дійсності) поєднувалося зі свідомим замовчуванням іншого доконаного факту – величина преференцій і державних багатомільярдних дотацій підприємствам Донецької та Луганської областей значно перевищувала розміри їх відрахувань до державної скарбниці. Саме олігархи, які контролювали ці підприємства, а не мільйони жителів регіону, були головними привласнювачами «левової» частки цих коштів, а отже – і найбільшими реципієнтами державного бюджету. «Освоєння» значних додаткових бюджетних ресурсів здійснювалося за непрозорими, тіншовими схемами й істотно не позначилося на стані економіки та соціальної сфери регіону.

6. У жорсткій протидії власників великого капіталу відбувалися на Донбасі становлення та розвиток малого і середнього бізнесу. Зрощування інтересів компартійних функціонерів, директорського корпусу і криміналітету зумовлювало й відповідний характер розподілу і перерозподілу власності, низький, порівняно з іншими територіями України, рівень розвитку малих і середніх підприємств, помітну криміналізацію місцевого соціуму. Напівлегальна або нелегальна діяльність, поєднана з рекетом, корупцією, «відкатами», кримінальними «розборами» стали нормами економічного життя регіону.

7. Високий ступінь залежності промислового потенціалу від Російської Федерації та її впливовості на суспільне життя Донбасу: від газу та інших ресурсів російського походження, від російських ринків (65% експорту виробленого в регіоні продукту) і тісних кооперативних зв'язків з російським бізнесом; значна присутність російського капіталу в статутних фондах і російський менеджмент найбільших підприємств Донбасу; потужний проросійський контент в інформаційному просторі регіону та присутність російських ЗМІ.

8. Версія регіонального економічного націоналізму, сповідувана фінансово-промисловими групами Донбасу, функціонуючими як клієнтальна організація за принципом особистих залежностей, достатньою мірою не забезпечувала технологічне переоснащення та належний рівень соціальних стандартів виробництва і не передбачала солідаризму між бізнесом і робітниками, об'єктивно зумовлюючи тим самим зростання значення патерналістської системи відносин у регіоні. Така модель стимулювала глибоке соціальне розшарування, ієрархічну підпорядкованість більшості

населення (найманих працівників) незначній меншості (власникам і керівникам підприємств).

9. Обсяги витрат на соціальну інфраструктуру регіону (1,2 – 1,5% ВВП) кричуще дисонували з часткою виробленого ним загальнонаціонального внутрішнього продукту (16,3 – 16,8%). Порівняно з іншими, Донецька і Луганська області займали аутсайдерські позиції за рівнем фінансування державних і регіональних програм з питань охорони здоров'я, капітальних інвестицій у житлове будівництво, видатків місцевих бюджетів на освіту з розрахунку на одну особу, фінансування закладів культури, бібліотечного обслуговування.

10. Неоднозначною динамікою та характеристиками окремих аспектів відзначався Донбас за інтегральним індексом регіонального людського розвитку. Традиційно випереджаючи інші регіони України за рівнем матеріального добробуту населення, Донецька і Луганська області демонстрували вищі за середньоукраїнські показники рівня бідності, шкоди здоров'ю, травматизму і смертності на виробництві. Низький рівень народжуваності та високий рівень смертності зумовлювали належність Донбасу до групи регіонів з найвищими темпами депопуляції населення.

11. Занепад соціальної інфраструктури, зростання кількості депресивних територій, підсилені високим рівнем експлуатації найманих працівників, хронічними не виплатами заробітної плати, явним і прихованим безробіттям, об'єктивно зумовлювали погіршення самопочуття людей, призводили до краху життєвих орієнтирів, позбавляли впевненості у завтрашньому дні.

12. За умов різкого посилення поляризації соціуму Донбасу соціологи і психологи фіксують зростання негативізму у суспільній свідомості мешканців регіону, підвищення нервозності, соціального цинізму, поєднаних з пасивністю й бунтарством, ностальгічними настроями. Ставала очевидною непередбачуваність політичної поведінки населення на тлі зростаючого потенціалу соціального протесту, який місцева політико-фінансова еліта вдало скеровувала поза межі регіону – у бік «київської влади», яка начебто ігнорувала значущість і унікальність Донбасу, зводячи його до рівня «внутрішнього колоніального стану» [44].

13. Невідповідність суспільним викликам вітчизняної державної та регіональної економічної, соціальної й гуманітарної полі-

тики, розчарування в діях Партії регіонів, яку на Донбасі вважали «своєю», колапс режиму В.Януковича та стрімке наростання явищ нестабільності й соціальної деструкції, активізація політичного радикалізму від влади і від опозиції в країні, витончена демагогія владних структур Російської Федерації та їх рішучі дії з метою дестабілізації суспільних відносин і державних інституцій в Україні, сполучені з реальним кроком – анексією Криму, кардинально дезорієнтували й деморалізували значну частину жителів регіону – вони повірили в можливість повторення кримського сценарію й для Донбасу.

Вищезазначені та інші процеси й обставини, тою чи тою мірою виявляючи себе як у загальноукраїнському, так і регіональному контекстах, поволі формували наслідковий комплекс проблем і їх вплив на визначення специфіки домінантних параметрів регіональної ідентичності жителів українського Донбасу, їх світоглядних цінностей, стереотипів і поведінкових практик.

1) Унікаючи гіперболізації етнічного складника як мотиватора суспільної поведінки соціуму Донбасу, вважаємо при цьому недоречним нехтування важливістю етнонаціональних особливостей спільноти і їх ролі в соціокультурному комплексі регіону. Серед таких особливостей варто виокремити:

- висока, порівняно з середньостатистичним показником в Україні, частка росіян в етнічному складі населення з переважанням питомої ваги українського етнічного анклаву та стійкою тенденцією до її зростання упродовж 1989 – 2014 років;

- очевидне в абсолютному обчисленні домінування українців (66,5%) і росіян (31,0%) у поліетнічному складі населення за незначної частки представників інших етносів (2,5%);

- активні процеси етнічної реіндентифікації, добровільної дерусифікації громадян як наслідок змін у самоідентифікації та віднесенні себе до певної національності (частина осіб змішаного походження, що за радянських часів в умовах неофіційного панування російської ідентичності записувалися росіянами, з тих чи тих причин знайшли необхідним визначати себе українцями);

- висока частка осіб (біетнори), які тією чи іншою мірою ідентифікують себе з двома етнічними групами – українцями і росіянами;

- відсутність жорстких етнічних кордонів між російським та українським населенням, наявність досить широкої зони перехідного стану від однієї етнічності до іншої;

- чітка кореляція між віковими та соціальними групами населення і його етнічною самоідентифікацією (високий показник української національної самоідентифікації та його очевидне переваження у вікових групах від 18 до 45 років, серед студентів, безробітних, підприємців, працівників сфери обслуговування, торгівлі, кваліфікованих робітників, службовців; до російської етнонаціональної самоідентифікації тяжіють громадяни старшого віку, пенсіонери та робітники, що мають нижчу кваліфікацію і, відповідно, нижчий рівень освіти і матеріального добробуту). Національна ідентифікація, нарівні з етнічним чинником, визначається серед жителів регіону комплексом факторів соціального характеру, які зумовлюють ступінь залученості громадян до соціально-економічної активності.

2) Очевидною соціокультурною специфікою спільноти Донбасу є її національно-мовна асиметрія: кількісне переважання в етнічній структурі регіону українців поєднується з абсолютним домінуванням серед його населення російської мови і російськомовних практик за повсюдного російсько-українського білінгвізму.

Мовна самоідентифікація жителів Донбасу суттєво контрастує з її загальноукраїнською характеристикою. За даними загальнонаціонального соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України на серпень 2014 року в цілому по Україні 68,5% респондентів назвали рідною українську мову, 30,1% – російську, водночас на Донбасі – відповідно, 22,0% і 74,4%. Виразно підтверджується феномен двомовності /білінгвізму, що набув як в Україні, так і на Донбасі значного поширення. У регіоні переважно російську і переважно українську мову використовує в сімейному спілкуванні, відповідно, 73,0% і 3,2% респондентів, а майже у кожній четвертій сім'ї (23,8%) обидві мови мають рівні права і їх застосовують почергово, залежно від обставин.

Важливим аспектом є уявлення про суспільну роль української та російської мов і, відповідно, їхню важливість для спільноти регіону. Українську мову тепер цінують насамперед як мову державну.

Зростання масштабів російської агресії та поширення її на терени Донбасу змінило конфігурацію уявлень громадян щодо статусу російської мови: громадська думка еволюціонувала в бік зменшення підтримки її державного статусу з переважним визнанням за нею офіційного регіонального статусу на територіях її поширення.

3) Анексія Криму та агресивні дії Росії на Сході країни в черговий раз актуалізували загальнонаціональну та регіональну підтримку державного суверенітету України, у тому числі жителями Донбасу. Настрої ж щодо розширення повноважень і самостійності регіонів є не що інше, як наслідок відсутності упродовж тривалого часу результатів реформ, належно оцінених громадянами, неспроможності центральної влади стабілізувати соціально-економічне становище та реалізувати політику стійкого довгострокового якісного розвитку. Федералістські прагнення, особливо виразні на Донбасі, на думку соціологів, відображають не стільки усвідомлені політичні інтереси, скільки своєрідну реакцію регіональної спільноти на прихід у Києві до влади «не своїх». Підживлювані регіональною елітою, яка боролася за збереження своїх позицій і влади в регіоні, як і пропагандою сусідньої держави, сплеск і поширення соціальних фобій, очікування етнічних чисток за мовною ознакою і навіть каральних акцій з боку певних провладних політичних сил породжували ірраціональний страх невідомого майбутнього.

4) Важливим для розуміння специфіки ідентичності мешканців Донбасу є аналіз їхньої громадянської самоідентифікації. Попри те, що на Донбасі зафіксовано і найнижчий показник тих, хто пишається своєю належністю до українського громадянства (45,4%), він істотно збільшився, порівняно з 2014 роком (18,3%).

5) Жителі Донбасу частіше за інших підкреслюють свій регіональний ідентитет (20,5%), демонструють свою прихильність територіальній спільноті (24,7%), відчують себе громадянами світу (7,2%). Очевидною є тенденція до постійного «затухання» ідентичності «радянська людина» (2001 рік – 22,0%, 2009 рік – 15,0%, 2015 рік – 5,4%). У структурі ідентичностей мешканців регіону досить слабкі позиції обіймає показник усвідомлення себе як «представника свого етносу» (2,4%).

6) Опитування різних соціологічних служб виявляли традиційну підтримку інтеграції у Митний союз жителями українського Півдня, Сходу та, щонайбільше, Донбасу. Навіть у травні 2014 року, коли частка прихильників євразійського вектора інтеграції стрімко впала в усіх регіонах України, Донбас виявився єдиним з них, де абсолютна більшість населення (68,0%) і далі підтримувала вступ до Митного союзу, і лише 13,0% (найнижчий показник) воліли вступу України до Європейського Союзу. Ситуація кардинально змінилася вже на вересень 2015 року – частка прихильників вступу до Митного союзу у регіоні суттєво скоротилася (до 38,3%), а кількість тих, хто підтримує євроінтеграційний курс України, помітно зросла (до 23,1%).

7) Такі очевидні розбіжності у настроях та уподобаннях жителів Донбасу порівняно з усією країною та її регіонами пояснюються, насамперед, особливостями тривалого у часі історичного, економічного та соціокультурного розвитку краю. Майже повна їх російськомовність та орієнтованість на інформаційно-культурний російськомовний контент не заважає їм у переважній більшості вважати себе українцями за національністю та декларувати свій український громадянський вибір. Збереження ідентифікаційних і ціннісних відмінностей донбаського соціуму не блокує потенціалу його національно-громадянського солідаризму. Понад те, сучасні катаклізми і породжені ними нові виклики державній незалежності та суспільній безпеці країни серед жителів Донбасу з новою силою актуалізували зростання цього потенціалу.

8) Усвідомлення наявності такого потенціалу, як і осягнення ідентичнісних розбіжностей і міжрегіональних протиріч очільниками держави, політичною елітою, громадянським суспільством, науковою спільнотою має стимулювати до консолідованої праці й широкого суспільного діалогу з розробки чіткого плану дій у сфері національного будівництва, розрахованого як на найближчу, так і віддалену перспективу. Очевидно, що сутнісною змістовною основою такого плану має стати вироблення інтегральної системи базових цінностей, створення і вдосконалення важелів загальнонаціональної інтеграції з метою формування сталої загальногромадянської ідентичності і дієздатної політичної нації. Досить конкретно актуалізував це питання американський українознавець Г.Куромія, резюмуючи причини конфлікту на Сході України і

можливі варіанти його розв'язання: проблема Донбасу як «землі свободи» з її негативним ставленням до центральної влади, попри позірну «проросійськість» його мешканців – це проблема глибоко українська, бо стосується критичних проблем «держави» й «націотворення» в історії України. Для української влади важливо виробити алгоритм не відсторонення від проблем Донбасу, тим більше не відмови від нього, а його інкорпорації в Україну [45]. Нехтування такими слушними порадами, «ревізією» допущених помилок і прорахунків, зволікання зі зваженими і реалістичними діями загрожують українському соціуму і надалі залишатися у стані глибокої орієнтаційної роздвоєності, конфронтаційності політичного мислення і поведінки.

1. Афонін Е.А. Закономірності та особливості української трансформації / Е.А. Афонін, О.В.Сушій // Стратегічна панорама. – 2015. – №1. – С. 94-108.

2. Донеччина – лидер по загрязнению окружающей среды // Сегодня. – 2000. – 22 декабря.

3. Привиди виробництва. Незворотна деіндустріалізація Донбасу призводить до знелюднення регіону [Електронний ресурс] // Тиждень.UA. – 2013. – 8 січня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/66870>

4. Дацишин М. «Економіка провінції»: проблема місцевого розвитку / М.Дацишин // Регіональна політика України: формування соціо-гуманітарних пріоритетів розвитку. – К.: УНЦПД. – 2006. – С. 68–69.

5. Україна – 2002. Підсумки року: інформаційно-аналітична доповідь. – К.: Інститут політики, 2002. – С. 67–68.

6. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку. – К.: Знання України, 2005. – С. 144.

7. Найбільш дотаційними регіонами України визнано Київ і Донбас [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://citi.cv.ua/news/ekonomika/naybilsh-dotaciynimi-regionami-ukraini-viznano-kiiv-i-donbas-dodatok>

8. Верменич Я.В. Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціо-гуманітарний аналіз / Я.В.Верменич // Український історичний журнал. – 2015. – №1. – С. 126.

9. Кононов І.Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу / І.Ф.Кононов // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції. – Луганськ: Знання, 2006. – С. 8.

10. Тут і далі статистичні дані наведені за: «Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних, втрат і пріоритетні напрями державної політики». Доповідь. НАН України / За заг. кер-вом академіка НАН України Е.М.Лібанової [Електронний ресурс]. – К., 2015. – 167 с. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/arhiv/2015-23_09_Donbass.pdf

11. Афонін Е.А. Закономірності та особливості української трансформації / Е.А. Афонін, О.В.Сушій // Стратегічна панорама. – 2015. – №1. – С. 99.

12. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О.Г.Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – С. 130, 137.

13. Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну? [Електронний ресурс] / В. Хмелько // Дзеркало тижня. – 2006. – 23 червня. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ARCHIVE/cherez_scho_politikam_vdaetsya_rozkolyuvati_ukrayinu.html

14. Белецкий М.И. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины / М.И.Белецкий, А.К.Толпыго // Полис. – 1998. – №4. – С. 74–83.

15. Совоскул С.С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы / С.С.Совоскул. – М.: Наука, 2001. – С. 130.

16. Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І.Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №2. – С. 78.

17. Хобта С. Восток Украины: трансформация идентичностей в условиях пограничья / С.Хобта // Перекрестки. – 2010. – №3-4. – С. 210–213, 215–216.

18. Мнение жителей Донецка по актуальным социально-политическим проблемам [Електронний ресурс]. – Донецк: Центр політологічних досліджень. – 2013. – С. 25–27. – Режим доступу: http://www.cps.dn.ua/2013/08/blog-post_43.html

19. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О.Г.Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – С. 14.

20. Прибиткова І. Україна в регіонально-громадянському та національно-мовному вимірі за доби змін / І. Прибиткова // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Зб. наук. праць Ін-ту соціології НАН України. – Вип. 1 (15). – К., 2014. – С. 203.

21. Якубова Л.Д. Процес українського націєтворення VS імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII – початок XIX ст.) / Л.Д.Якубова // Український історичний журнал. – 2015. – №4. – С. 181.

22. Мовний склад населення Донецької області. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/donetsk>

23. Мовний склад населення Луганської області. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/lugansk>

24. Прибиткова І. Україна в регіонально-громадянському та національно-мовному вимірі за доби змін / І. Прибиткова // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Зб. наук. праць Ін-ту соціології НАН України. – Вип. 1 (15). – К., 2014. – С. 202.

25. Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І.Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №2. – С. 86, 87.

26. Котигоренко В.О. Прикордоння епох і цивілізацій: регіональна ідентичність українського Донбасу в «західному» науковому дискурсі / В.О. Котигоренко, О.О.Рафальський // Гілея. – 2013. – Вип. 78 (№11). – С. 312.

27. Кулик В. Мовний аспект соціокультурної трансформації в сучасній Україні / В.Кулик // Архів наукових рукописів ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України (відділ етнополітології). – 2016. – С. 8.

28. Кулик В. Мовний аспект соціокультурної трансформації в сучасній Україні / В.Кулик // Архів наукових рукописів ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України (відділ етнополітології). – 2016. – С. 11–12.

29. Кулик В. Ролі російської мови в українському суспільстві: як їх бачать громадяни / В.Кулик // Україна модерна. – 2014. – Ч. 21. – С. 174.

30. Круглий стіл «Національний діалог в Україні: які шанси на успіх?», м. Київ, 13 липня 2015 року. Презентація результатів соціологічного дослідження [Електронний ресурс] // Міжнародний центр перспективних досліджень. – Режим доступу: <http://icps.com.ua/natsionalnyu-dialoh-v-ukrayini-yaki-shansy-na-uspikh/>

31. Українське суспільство 1992 – 2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – С. 580.

32. Кулик В. Структура та динаміка громадської думки щодо статусу російської мови в Україні / В.Кулик // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2012. – №2 (58). – С. 32.

33. Законопроект Колесніченка-Ківалова робить українську мову бездержавною [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/51307>

34. Статус російської мови виявився на 31-му місці серед пріоритетів українців, НАТО – на 33-му // Дзеркало тижня. – 2012. – 14 червня.

35. Ставлення до статусу російської мови в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=517&page=1>

36. Відомість про результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 144. – Арк. 6

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsdavo.gov.ua/4/webpages/63470077.html>

37. Котигоренко В.О. Сучасна українська нація: через кризовий розвиток / В.О.Котигоренка // Гілея. – 2015. – Вип. 103 (12). – С. 306.

38. Там само. – С. 307.

39. Результати досліджень Соціологічної групи «Рейтинг» представлено за джерелом: Динаміка патріотичних настроїв (серпень 2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_patrioticheskikh_nastroeniy.html

40. До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/nfobjrfrkf.htm>

41. Котигоренко В.О. Сучасна українська нація: через кризовий розвиток / В.О.Котигоренка // Гілея. – 2015. – Вип. 103 (12). – С. 309–310.

42. Тут і далі в тексті, в таблицях і на рисунках результати досліджень Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова представлено за джерелом: Українсько-російські відносини очима громадян. (Загальнонаціональне соціологічне дослідження) // Національна безпека і оборона. – 2015. – №8-9 (157-158). – С. 59-76.

43. Панчук М.І. Динаміка національно-громадянської та регіональної ідентичності громадян України та її зв'язок з подіями на Донбасі в 2013–2015 роках / М.І.Панчук, А.М.Дегтеренко // Гілея. – 2015. – Вип. 103(12). – С. 328.

44. Гречко И.В. Проблемы региональной идентичности Донбасса [Електронний ресурс] / И.В.Гречко // Політичні, економічна та соціальні проблеми розвитку України: історичний досвід та сучасність в умовах глобалізації: Матеріали регіональної наукової конференції викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: ДонНТУ, 2012. – С. 39-43. – Режим доступу: <http://ea.donntu.edu.ua/handle/123456789/25916>

45. Куромія Г. Загадка Донбасу: як зрозуміти його минуле і майбутнє [Електронний ресурс] / Г. Куромія. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/indexphp/en/dyskusiya>

РОЗДІЛ 2. РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В ДОНБАСЬКОМУ РЕГІОНІ

Релігійний чинник – у його прямому, безпосередньому значенні, що визначає рівень релігійності та місце релігії у системі цінностей – ніколи не посідав помітного місця у самоідентифікаціях населення Донбасу, регіону з незавершеною модернізацією, індустріального, урбаністичного, з вельми специфічною поселенською структурою. У таких регіонах домінують соціально-статусні самоідентифікації жителів, а не релігійні чи етнічні. Напередодні війни, як і впродовж усіх років незалежності, рівень релігійності та ступінь важливості релігії для населення Донбасу були одними з найнижчих в Україні: на Сході країни на початку 2013 р. декларували себе віруючими 59 % (проти 66 % у 2010 р.), тоді як на Заході, відповідно, 86 % (у 2010 р. – 89 %) [1]. Прикметно, що в обох випадках – на Сході і Заході країни – ці показники демонстрували тенденцію до скорочення. У переліку життєвих цінностей населення Сходу релігія посідала 17-те місце із 19 запропонованих для відповіді позицій (на Заході – 9-те) [2].

Поєднання високого рівня присутності у суспільно-політичних процесах регіону релігійного чинника – насамперед фаворитизованої політичним істеблїшментом УПЦ – з низьким рівнем його інтеріоризованості населенням засвідчувало інструменталізований підхід до релігії з боку місцевих політичних та церковно-політичних класів у боротьбі за доступ до ресурсів. Внутрішньополітична мотивація регіональних еліт з інструменталізації релігії збігалася з зовнішньополітичним інтересом Російської Федерації щодо застосування усіх можливих важелів для посилення впливу на теренах цього порубіжного регіону, де історична пам'ять населення виходила за межі новопосталих державних кордонів, а його проросійські симпатії залишалися, за винятком Криму, найвищими в Україні.

Релігійний чинник був штучно вмонтований у перебіг кризових подій на Донбасі відповідними російськими службами, що готували військову агресію проти України з метою демонтажу її суверенітету.

Готувати агресію ідеологічно та фінансувати її допомагав російський капітал в Україні, що контролює критично великий реальний сектор української економіки, стратегічно важливі галузі промисловості.

Російський олігарх, уродженець українського Запоріжжя, Костянтин Григоришин упродовж багатьох років виступав спонсором Комуністичної партії України, яка готувала ґрунт для сепаратизму та лобіювала інтереси Української православної церкви (Московський патріархат), представники якої становили на Донбасі третину місцевих громад і допомагали готувати сепаратистські псевдореферендуми навесні 2014 р. К. Григоришин спонсорував прокремлівську СДПУ (о) В. Медведчука і Г. Суркіса доти, доки їхні бізнес-інтереси не вступили у конфлікт. Ще на початку 2000-х рр. у пресі висловлювалися припущення про зв'язок олігарха з наближеними до В. Путіна представниками російських спецслужб [3]. В Україні К. Григоришин володіє «Енергостандартом» (75 %), «Запоріжтрансформатором», обленерго у Запорізькій, Волинській, Полтавській, Харківській, Львівській, Черкаській, Чернігівській, Сумській, Дніпропетровській областях, Крименерго, а також Дніпропетровським, Запорізьким, Миколаївським, Херсонським та Чернігівським річними портами. Власність Григоришина становить потужний політичний ресурс.

Інший російський олігарх – Костянтин Малофеев, наближений до Президента В. Путіна власник «Нутрітеку» та Хорольського молочноконсервного комбінату дитячих продуктів, виступив одним із надхненників та фінансистів першого етапу «русской весны» в Україні. Він один з найбільших меценатів РПЦ та УПЦ, засновник фонду «Василя Великого», захисник традиційних сімейних цінностей проти «гей-лобі» та західного лібералізму, за яким тягнуться звинувачення як бізнесмена у шахрайстві [4]. З оточення «православного олігарха» походили І. Гіркін (очоловав Службу безпеки Малофеева) та О. Бородай (був відповідальним за піар-кампанії). К. Малофеев був ключовою особою у зближенні Кремля з лідерами французького крайньоправого Національного фронту Жан-Марі та Марін Ле Пенів.

Віктор Нусенкіс упродовж багатьох років послідовно і цілеспрямовано спонсорував церковний сепаратизм. Фінансовий важіль

допомогав Нусенкісу контролювати усю проросійську частину українського єпископату. Віктор Нусенкіс – мільярдер, вихідець із Донеччини, що розпочинав трудову кар’єру маркшейдером на шахті ім. Батова, громадянин Росії й мешканець Підмосков’я, в Україні є власником холдингу «Донецьксталь», до структури його компанії входять «Ясинівський коксохімічний завод», «Макиївський коксохімічний завод», Донецький металургійний завод, «ТСА–Стіл Груп». У вугільному секторі він володіє шахтоуправлінням «Покровське», ЦФЗ «Чумаковська». До агрохолдингу Нусенкіса входять агрофірми «Агротіс» та «Дружба», «Лактіс», «Вінтер», комплекс з переробки агропродукції «Нікольський», Мар’їнський комбікормовий завод, племінний завод Малинівка. Машинобудівний напрям представлений Донецьким електротехнічним заводом, фінансовий – «Кредит-промбанком» та страховою компанією «Гарант поліс» [5].

Нусенкіс заснував на власних підприємствах на Донбасі 50 православних громад, побудував 35 храмів, відкрив 15 молитовних кімнат [6]. Преса називала його основним спонсором УПЦ, який щомісячно жертвував Київській митрополії 1 млн грн. Усі основні храми Донецької єпархії збудовано на кошти В. Нусенкіса. У 2009 р. він був учасником Помісного собору Руської православної церкви від мирян Донецької єпархії УПЦ. У цілому ж мільярдер щомісяця віддає на потреби РПЦ п’яту частину від чистого прибутку його бізнес-імперії. В. Нусенкіс мав спільного з В. Януковичем духівника – схиархімандрита Зосиму (Сокура). Мільярдер рішуче виступав проти будь-яких спроб організаційного усамостійнення УПЦ, зменшення рівня її залежності від Московського патріархату: влітку 2011 р. він призупинив фінансову підтримку митрополії, коли йому вдалося, що в УПЦ можуть взяти гору відцентрові тенденції.

У січні 2015 р. Служба безпеки України висунула В. Нусенкісу звинувачення у фінансуванні терористів з прибутків двох належних йому заводів, які й надалі працювали на окупованій території українського Донбасу.

Іншим активно zaangażованим у житті УПЦ регіону російсько-українським мільярдером є вихідець із «Петербурзької команди» В. Путіна Вадим Новинський. Громадянин Російської Федерації, В. Новинський указом президента України В. Януковича від 29 травня 2012 р. (як подарунок на день свого народження) отримав українське громадянство як «особа, яка має визначні заслуги перед

Україною», і вже у липні 2013 р. був заведений владою до українського парламенту, «здобувши перемогу» на довиборах (на місце іншого недавнього громадянина РФ П. Лебедева, призначеного міністром оборони України) у мажоритарному окрузі в Севастополі, та увійшовши до складу Партії регіонів.

У 2012 р. В. Новинський посідав 2-ге місце у рейтингу 200 найбагатших людей України (\$4,373 млрд), у 2013 р. – 5-те (\$3,273 млрд). Новинський є засновником і основним бенефіціаром української фінансово-промислової групи «Смарт-холдинг», яка володіє активами у ключових галузях економіки – гірничо-металургічному комплексі, суднобудуванні, АПК, будівельній галузі та виробництві будматеріалів, фінансовому секторі, машинобудуванні. У Донбаському регіоні В. Новинський володів блокуючим пакетом акцій (25 %) у групі Р. Ахметова «Метінвест», який він придбав у грудні 2007 р. в обмін на належні йому металургійні активи в Україні [7]. Серед активів «Смарт-холдингу»: Херсонський і Чорноморський суднобудівельні заводи, групи компаній «Верес» і «Калитянський бекон», банк «Юнекс», завод «Дніпропрес» тощо.

Водночас, згідно з даними Державного реєстру єдиною юридичною особою, де В. Новинський виступає прямим засновником, є благодійний фонд «За Севастополь», створений у травні 2013 р.

Серед програмних вимог цього депутата українського парламенту були надання російській мові в Україні державного статусу, входження України до Митного союзу, безальтернативна присутність в Україні Української православної церкви (в юрисдикції Московського патріархату) [8].

Російський капітал в Україні – прямо чи опосередковано – фінансує агресію та війну проти України, місцеві проросійські сили як політичні, так і церковні.

Війна змінила релігійну карту Луганської та Донецької областей. За наявними найповнішими статистичними даними Міністерства культури України станом на 1 січня 2013 р. релігійна мережа регіону мала такий вигляд. У Донецькій області діяло 38 «конфесійних напрямів» відповідно до класифікації обласного відділу у справах релігій. 95,2 % усіх релігійних організацій області

становили християнські конфесії. Громади Української православної церкви в юрисдикції Московського патріархату (УПЦ) становили 87,4 % від загальної кількості православних громад. Протестантські спільноти становили 34,7 % від усієї релігійної мережі області, євангелічні/харизматичні – понад 12 %, етноконфесійні – понад 3 % (серед останніх найчисельнішими були мусульманські організації – 37 громад) [9]. У той самий час у Луганській області релігійна мережа була представлена 45 віросповідними напрямками. Із загальної кількості релігійних громад 58,6 % становили православні (всім православних юрисдикцій), 23,8 % – протестантські, 15,4 % – нетрадиційні та новітні, 1,6 % – іудейські, 1,5 % – мусульманські, 0,6 % – громади українських греко-католиків, 0,1 % – римокатоликів [10].

На сьогодні відсутні достовірні статистичні дані стосовно релігійної мережі у Донецькій та Луганській областях в обсязі, який передбачає форма щорічних інформаційних звітів Управління культури, національностей та релігій обласних держадміністрацій. По Донецькій області такий звіт за 2014 рік не було підготовлено. Зі звіту по Луганській області, де релігійна мережа у кількісному вимірі значно поступається Донецькій, можна лише побачити, що більшість релігійних організацій – 503 одиниці – розташовані на окупованій території, тоді як на підконтрольній Україні – 325 [11].

За умов, що склалися, місцеві відповідні підрозділи виконавчої гілки влади об'єктивно не мають можливості виконувати свої обов'язки у повному обсязі, що, однак, не знімає питання про якість державного управління у зоні АТО. Не може бути адекватним стратегічне планування та тактичні дії держави з розв'язання конфлікту на Донбасі, якщо вони спиратимуться на висновок місцевих управлінців про «факт відсутності впродовж 2014 року порушень чинного законодавства про свободу совісті з боку місцевих органів влади та релігійних організацій області» [12].

З початком навесні 2014 р. неконвенційної війни Росії проти України на контрольованій проросійськими бойовиками – як місцевими, так і прибулими з РФ – території Донбасу розгорнулися безпрецедентні в історії незалежної України за своїми масштабами

і формами переслідування за релігійною ознакою: вбивства служителів культу і віруючих, катування, побиття, погрози, утримування у полоні, захоплення культових споруд та інших належних релігійним організаціям будівель для розміщення в них загонів бойовиків чи, як це сталося у Слов'янську, використання культових будівель як вогневих позицій.

Індульгенцією на розгортання терору за релігійною ознакою став початковий варіант проекту «конституції ДНР», затверджений 14 травня 2014 р. так званою Верховною Радою самопроголошеної республіки [13]. Перший проект «конституції ДНР» цілковито був витвором російських терористів, бойовиків-пасіонаріїв, монархістів-імперців, які навесні 2014 р. прибули на український Донбас реалізовувати проект «русского мира» і створювати «Новоросію». Цей проект було відкинено керівництвом РФ як, очевидно, неузгоджену з верховним командуванням ініціативу знизу разом із наступним фізичним усуненням з Донбасу його авторів, так званих ідейних терористів. Уже у червні на офіційному сайті «ДНР» з'явився цілком відмінний текст «конституції» (датованої тим самим 14 травня 2014 р.), текст якої було списано із запровадженої РФ в окупованій АР Крим конституції.

Уособленням сил першої хвилі російських бойовиків на українському Донбасі виступили полковник ФСБ у відставці (з 2013 р.) Ігор Гіркін та озброєні банди донських козаків, що прибули з Росії. Російські козаки ще під час Євромайдану в Києві наприкінці 2013 р. організували патрулювання «народними дружинами» вулиць Луганська, взяли «під охорону» будівлю облдержадміністрації. На початку лютого 2014 р. російські козаки-бойовики з Луганська звернулися до президента РФ з проханням ввести армійські підрозділи на територію України і «не віддати нас на поталу західним іродам. А в разі подальшого поглиблення політичної кризи, спроб введення на територію України військ НАТО надати військову підтримку народу України» [14].

За імперську ідею на Донбасі воювали бойовики «Руської православної армії», до складу якої увійшли члени найбільшої в Росії на зламі 1990–2000 рр. неонацистської організації-руху «Руська національна єдність» (РНЄ), заснованої О. Баркашовим. На початковому етапі окупації бойовики «Руської православної

армії» підпорядковувалися в Донецьку «народному губернатору» Павлу Губареву, колишньому члену РНС, а пізніше увійшли до складу бригади «Оплот». На Донбасі російські неонацисти з РНС прибрали з шевронів уніформи зображення усталеної емблеми руху – стилізованої свастики. Сама ж РНС становила з релігійної точки зору суміш неоязичників та прибічників Руської істинно-православної церкви, катакомбної, альтернативної РПЦ структури. На Донбасі цих прибічників фантомної «Новоросії» – так само як і лимонівців, адептів Кургіняна, євразійців-дугінців, квачковців – об'єднувало не ставлення до релігії, а ідея реставрації Російської імперії включно з поверненням її колишніх територій, войовничий консерватизм, антизахідництво [15].

Після зміни тактики російського політичного керівництва у війні проти України і витіснення загонів російських неонацистів з окупованого Донбасу представники РНС почали використовувати структури Московського патріархату для продовження вербування бойовиків для війни в Україні. Зокрема, на сайті Гродненської єпархії Білоруського екзархату РПЦ на сторінці військово-патріотичних клубів «Слов'яни» та «Дружина» від імені організації РНС містився заклик іти на війну «захищати *русских* на території колишньої України» [16].

Парадигма «русского мира» знаходила відгук у маргінальному середовищі місцевих праворадикалів-імперців. Олександр Матюшин, командир загону неонацистів «Варяг», донеччанин, який позиціонував себе «православним фашистом», виходив з переконання, що «русский мир» не лише духовний концепт, але й територіальний, і тому має охоплювати усі землі, які колись належали Російській імперії. Бійці його загону очікували приєднання Донбасу до Росії за допомогою російських військ і висловлювали сподівання, що «повстання на Донбасі започаткує відродження Руської [російською мовою «Русской». – *Н.К.*] імперії», яка «посяде місце найвеличнійшої євразійської держави» [17].

Улітку 2014 р. у Донецьку було створено батальйон «Православний Схід» у складі 300 бойовиків під керівництвом одесита Валерія Каурова, проросійського імперця-шовініста, монархіста, керівника «Союзу православних громадян України» (складової частини «Союзу православних громадян» у РФ), діяльність якого

була засуджена як «політичне православ'я» на соборі УПЦ 2007 року. На окупованій території Донеччини Кауровим було створено «Союз православних громадян Новоросії» в умовах, «коли американо-київська хунта, що складається з сектантів та іновірів, на чолі з віровідступником Петром Порошенком, чинить геноцид *Русского народа* Новоросії, цілеспрямовано знищує православні святині, вбиває віруючих і духовенство». В. Кауров посилався на рішення Архієрейського собору РПЦ від 1993 р., згідно з якими у разі «нав'язування» УПЦ автокефалії окремі парафії (а не лише монастирі як це зазвичай практикується) мають право переходити у пряме підпорядкування патріарха Московського, а також на положення Основ соціальної концепції РПЦ, в якому за церквою зберігається право чинити громадянський спротив світській владі, якщо дії останньої «бентежать совість віруючих. А дії Порошенко знищують нашу віру, і наше православне сумління кличе до боротьби з ним, з його хунтою, з ідеологією «України як антиРусі» [18].

Складовою частиною «Союзу православних громадян Новоросії» став дислокований у Донецьку батальйон «Православний Схід». Метою батальйону декларувалося надання всебічної допомоги бойовикам на Донбасі з метою якнайшвидшого приєднання регіону до складу Російської Федерації. Сам же В. Кауров, за підтримки православних проросійських активістів Одеси, спробував проголосити себе, за аналогією з «Л-ДНР» президентом «Народної республіки Новоросія» [19].

Сутність імперського консервативно-клерикального проекту «ДНР», що відбивав інтереси зазначених вище політичних сил, була сконцентрована у преамбулі початкового варіанта «конституції» самопроголошеної республіки. «ДНР» ставила за мету «створення суверенної незалежної держави, яка орієнтується на відновлення культурно-цивілізаційного простору Руського миру, на засадах його традиційних релігійних, соціальних, культурних і моральних цінностей, у перспективі зі входженням до складу Великої Росії як ареолу території Руського Миру» [20].

Від початку окупації частини території українського Донбасу тут розгорнулися масові переслідування усіх віруючих, які не належали до упривілейованої церкви Московського патріархату, і яких було стигматизовано як «сектантів» або «бандерівців-пособників Заходу».

Переслідування та злочини за релігійною ознакою

Сучасні засоби комунікації дозволяють практично в он-лайн режимі документувати і верифікувати факти переслідувань за релігійною ознакою на окупованій території українського Донбасу. Узагальнену інформацію зібрано у 1) щорічному звіті Комісії США з міжнародної релігійної свободи від 30 квітня 2015 р.; 2) доповіді «Коли Бог стає зброєю: Переслідування за релігійними переконаннями в ході воєнного конфлікту на Сході України» (квітень 2015 р.), підготовленої правозахисними організаціями Міжнародне партнерство за права людини (Брюссель), Центром громадянських свобод (Київ) за участі Інституту релігійної свободи (Київ); 3) щорічної доповіді Державного департаменту США «Про релігійну свободу у світі, 2014 р.» від 14 жовтня 2015 р.; 4) звіті про права людини у першому півріччі 2015 р. Української Гельсінської спілки [21].

У зазначених документах факти злочинів і переслідувань, учинених за релігійною ознакою, фіксувалися виключно на окупованій території Донбасу. До війни в Україні не існувало – як не існує й до сьогодні на підконтрольній уряду території – внутрішніх передумов для вибуху злочинності на релігійному ґрунті, використання релігії як підстави для фізичного знищення «іновірців», катувань усіх тих, хто сповідував відмінні від «рускомирського православия» погляди. Злочини на релігійному ґрунті було привнесено окупантом ззовні.

Очевидно, що держава Україна, готуючи міжнародні позови до РФ, пов'язані з агресією на Донбасі, зобов'язана висунути звинувачення у скоєнні російськими бойовиками злочинів та правопорушень на релігійному ґрунті. У цьому напрямі держава не почала працювати. Без реагування з боку відповідних органів влади залишаються звіти Спеціальної моніторингової комісії ОБСЄ, в яких міститься одностороння інформація про переслідування віруючих на Донбасі, яка подається в інтерпретації УПЦ, тоді як експерти з питань свободи совісті та віросповідання не знаходять підтвердження наведеному у звітах цієї організації фактам. Бездіяльністю вищих органів влади та управління пояснюється й той факт, що у доповіді Міжпартійної групи Європейського парламенту з питань свободи релігії або переконань та релігійної толерантності «Про стан свободи релігії або переконань у світі» за 2014 р. жодним

словом не згадано про Україну: про переслідування та утиски на ґрунті релігійних переконань на територіях окупованого Донбасу та анексованого Криму [22].

Єдиний позитивний виняток становить щорічна доповідь Держдепартаменту США «Про стан релігійної свободи у світі, 2014 р.», в якій згадуються порушення релігійних прав і свобод і в анексованому РФ Криму, і на окупованій території Донбасу. Однак характеристика вчинених бойовиками правопорушень на Донбасі обмежується лише двома реченнями (ситуації в окупованому Криму приділено набагато більше уваги), а саме: «У Донецькій та Луганській та областях на Сході України сепаратисти* за підтримки Росії проголосили так звані ДНР і ЛНР. На контрольованій ними території сепаратисти викрадали, здійснювали побиття та висловлювали погрози протестантам, католикам, членам Української православної церкви Київського патріархату, а також брали участь в антисемітських акціях» [23].

На непідконтрольній Україні території Донбасу переслідувань зазнали усі більш-менш помітні релігійні організації, за винятком Української православної церкви (Московського патріархату). Голова самопроголошеної «ДНР» Олександр Захарченко у травні 2015 р. зробив заяву, що характеризувала ставлення бойовиків до питань релігії та церкви: «Визнаю чотири конфесії – це православ'я, це римо-католицизм, це мусульманство і це іудаїзм. [...] Ці чотири конфесії, вважаю, мають знаходитися на цій землі і нам у жодному разі не можна утискати віруючих. З другого боку, я буду жорстко боротися із сектантством. Я не дозволю... На жаль, нашу країну заповнили усілякі секти, усілякі псевдорелігії. Я не бажаю, щоби думки та розум нашої молоді та нашого народу підпадали під ці псевдорелігії і сектантство. Тому ряд законопроектів [стосовно «сектантів»] буде ухвалено». «Ми обіцяємо посилити боротьбу з тоталітарними сектами в Донецькій республіці» [24].

* Термін «сепаратисти» некоректно використовувати стосовно бойовиків на Донбасі, щонайменше його треба брати в лапки. Бойовики-терористи з місцевих жителів («ополченці») та професійні диверсанти з Росії від початку декларували своєю ціллю не здобуття Донбасом незалежності, а приєднання регіону до Російської Федерації за прикладом анексії Криму.

Протестанти

До категорії «сект» у «ДНР» було віднесено усі протестантські церкви та спільноти (баптисти, п'ятидесятники, харизмати, адвентисти тощо), мормонів, Свідків Єгови, членів Церкви Христа тощо, які разом узяті за кількістю членів становили другу, після УПЦ релігійну спільноту Донбасу. Вони одними з перших зазнали переслідувань з боку російських бойовиків і зазнали найболючіших, найчисельніших втрат. У червні 2014 р. сталася надзвичайна подія: бойовики І. Гіркана одразу після святкового богослужіння на П'ятидесятницю силоміць захопили у молитовному домі двох дияконів (у одного з них було троє дітей, у другого – восьмеро) та двох синів пастора О. Павенка (якого на той момент не виявилось у приміщенні) церкви Преображення Господнього у Слов'янську та розстріляли їх після катувань. Місце страти було виявлене лише після звільнення Слов'янська українськими військовиками.

Протестантів бойовики переслідували за звинуваченнями у співдії з київською владою, шпигунстві чи контактах з тими, кого вони називали збірним іменником «правий сектор», але найчастіше лунало звинувачення в тому, що протестанти є «сектантами», «чужими». Виконавці переслідувань нерідко посилалися на наказ згори стосовно припинення діяльності на окупованій території усіх релігійних організацій, які не належать до Московського патріархату. Упродовж 2014 р. було закрито молитовні дома баптистів у Луганську, Донецьку, Антрациті, Ровеньках, Красному Лучі. У Горлівці бойовики силоміць змусили пастора С. Литовченка перервати богослужіння та тримали його у полоні упродовж двадцяти діб. Побували у полоні бойовиків пастори з Дружківки та Шахтарська. У червні 2014 р. було заарештовано двох пасторів з Донецька (О. Хомченка, В. Якубенка), у Краснодоні – помічника пастора разом із 14-річним сином. У полоні до усіх них застосовувалися тортури, нерідкою була й практика примусових робіт.

За свідченням президента Всеукраїнського союзу Церков християн віри євангельської-п'ятидесятників Михайла Паночка більшість протестантських пасторів змушена була виїхати з окупованої території разом із сім'ями – «до наших віруючих ставляться агресивно, і це загрожує багатьом пасторам», – рядові члени

працюють фактично підпільно, надаючи посильну соціальну допомогу місцевим жителям [25].

Погляди протестантських церков та громад на окупованій території щодо подій на Донбасі суттєво розійшлися. У цьому середовищі присутні як проукраїнські, так і проросійські симпатії. У ставленні до суспільно-політичних процесів протестантські церкви традиційно дотримуються принципу «немає влади, що не була би від Бога» (Рим 13, 1–7). Таку обережну позицію займали лідери провідних протестантських церков під час Євромайдану і довгий час – після початку війни на Донбасі, утримуючись від публічного виявлення громадянської позиції. Натомість малі протестантські організації активно долучилися і до подій на Майдані [26], і – з ризиком для власного життя – до організації допомоги населенню на окупованій території Донбасу.

Саме такого роду малі протестантські спільноти стали фаворитом суспільних симпатій на Донбасі, їх члени стали першими, хто налагодив організовану допомогу жителям окупованих територій. Зокрема, місцева населення Донеччини, обговорюючи кандидатури на посаду губернатора, віддавало перевагу пастору зі Слов'янська Петрові Дуднику, який евакуював зі Слов'янська, Дебальцевого, Горлівки понад 12 тис. жителів. Представники ж пануючої в регіоні УПЦ, якщо й згадуються, то переважно в негативному контексті, як такі, що підтримали проросійських бойовиків [27]. Набутий під час окупації досвід позначився на ставленні місцевих жителів до духовенства УПЦ і на Луганщині: 24 липня 2015 р. під час святкування річниці звільнення Лисичанська від проросійських бойовиків представники УПЦ відмовилися співслужити подячний молебен разом з духовенством УПЦ КП, під тиском учасників мітингу вони змушені були залишити захід.

Намагання обмежити діяльність служінням ближньому не врятувало протестантські організації Донбасу від переслідувань та утисків. У розслідуванні християнського підпілля на окупованій території, проведеному американським журналістом «VICE News» Симоном Островським, наводиться відео, на якому один із бойовиків у серпні 2014 р. на фоні захопленої будівлі Біблійного інституту «Слово Життя» у Донецьку говорить, що він узяв до рук зброю для того, «аби у нас була православна держава» [28].

Священик УПЦ з Донецька Олексій Слюсаренко, характеризуючи становище «іновірців» на окупованій території, зазначав, що «за останні 24 роки ми вперше можемо говорити про суттєве скорочення сектантської активності на територіях, що їх контролюють ЛНР та ДНР. [...] З Новоросії пішли уніати. Приклад уніатів наслідували філаретівці. В середині протестантських сект відбувся розкол. При тому, більшість адвентистів сьомого дня не підтримали Київ. [...] З Новоросії зникли мормони. У глибокому підпіллі знаходяться харизмати. [...] У довоєнний час луганчани звикли до регулярних кришнаїтських киртанів. Тепер цьому настав край» [29].

22 листопада 2015 ЗМІ оприлюднили фото будівлі протестантської церкви Обновлення у м. Красний Луч, вщент зруйнованої і спаплюженої російськими козаками, які використовували книги Нового Завіту як паливо для багаття, що його розводили на церковному подвір'ї для приготування їжі [30].

24 листопада 2015 р. в інтерв'ю офіційному сайту «ДНР» Сергій Кондрикінський, який називає себе депутатом «Народної Ради ДНР», закликав усіх мешканців окупованих територій «повідомляти відповідні органи», якщо в їхніх районах починають працювати «сектантські організації», особливо з гуманітарними цілями: «Насамперед, треба чітко усвідомлювати, що у таких організацій чіткі цілі. Якщо відстежувати сектантські напрями, то буде видно, що за ними стоять представники ЦРУ» [31].

Віруючі-протестанти залишаються стигматизованою суспільною групою на окупованій території Донбасу, яка зазнає переслідувань за релігійною ознакою.

УПЦ Київський патріархат, Українська греко-католицька церква, Римо-католицька церква

Представники нечисельних у регіоні структур УПЦ Київського патріархату та Української греко-католицької церкви (УГКЦ) зазнали переслідувань за свою проукраїнську ідентифікацію як національних церков, а Римо-католицької церкви (РКЦ), серед яких були і священики-громадяни Польщі, – за «прозахідну» позицію. Храми УПЦ КП захопили бойовики. Лише стосовно кафедрального собору у Луганську було знайдене компромісне рішення завдяки втручання місцевих жителів, які рішуче виступили проти перетворення будівлі на казарми для козаків, побоючись, що тоді собор – і прилеглі до

нього житлові будинки – може стати мішенню для обстрілів. Винятком також став утримуваний УПЦ КП соціальний будинок для людей похилого віку у с. Греко-Олександрівка Тельманівського р-ну Донецької обл. В умовах колапсу на окупованій території системи соціального захисту бойовики звернулися до УПЦ КП з проханням додатково прийняти на утримання до цього будинку пацієнтів з інших соціальних закладів [32].

У травні 2014 р. під час міжрелігійної молитви за мир на центральній площі Донецька було захоплено римо-католицького священника з Польщі Павла Вітека, якого визволили з полону польські дипломати. У червні того ж року 12 днів перебував у полоні греко-католицький священник Сергій Кульбака, у Горлівці 11 днів провів у полоні римо-католицький священник Віктор Вонсович.

З початком кризи на Донбасі керівництво УПЦ КП, УГКЦ, РКЦ однозначно виступило із засудженням «сепаратизму» та російського вторгнення, за цілісність та суверенність української держави. Вже влітку 2014 р. внаслідок загрози життю духовенства рішенням вищої влади цих церков була припинена діяльність їхніх доволі нечисельних структур на окупованій території Донбасу.

На окупованій території залишилися працювати лише окремі священнослужителі, які діяли на власний ризик. У Донецьку навесні 2015 р. працювали троє греко-католицьких священників, які служили у двох храмах міста, куди стали приходити також члени УПЦ КП. За словами одного з цих священників, серед греко-католиків у Донецьку є прибічники самопроголошеної «ДНР», «які вважають, що українська влада неправильно вчинила» (sic!). Це надзвичайно важливе зауваження, що виявляє глибину розколу в українському суспільстві та поступ процесу подальшого відчуження від України частини населення окупованого Донбасу незалежно від віросповідання, а також застерігає від односторонньої стереотипізації та механічного поділу церков на «патріотичні» та «непатріотичні». Той самий священник УГКЦ з Донецька, який побажав залишитися анонімним, зауважував, що по обидва боки конфлікту релігійний чинник виявився надто заполітизованим, коли заангажованість у політику/«патріотизм» деформує його християнську сутність. «Я їжджу в Західну Україну, – зауважує цей священник, – і там доводиться спілкуватися з отцями, які часом більше говорять про патріотичність, ніж про духовність» [33].

Інший священик УГКЦ Михайло Ющишин, вихідець з Івано-Франківщини, який упродовж шістнадцяти років був настоятелем греко-католицького храму Христа Царя у Луганську (парафія існує з 1992 р.), після припинення активних бойових дій, всупереч наказу церковної влади залишатися на підконтрольній Україні території, повернувся до своїх парафіян і продовжив служіння. Греко-католицький священик з вдячністю відгукується про підтримку у служінні на окупованій території, яку він отримав від місцевого керівництва структур УПЦ Московського патріархату [митрополит Луганський і Алчевський Митрофан (Юрчук), архієпископ Сєверодонецький і Старобільський Никодим (Барановський). – *Н.К.*] [34].

Духовенство УПЦ КП, УГКЦ та РКЦ активно долучилося до розгортання капеланського служіння у зоні АТО та підготовки реабілітаційних центрів для поранених та демобілізованих українських військовослужбовців. Розпочато підготовку юридичної бази для створення на регулярній основі інституту капеланства. Міністерство оборони на виконання розпорядження Кабінету Міністрів України (№ 677-р від 02.07.2014 р.) було видало наказ № 40 від 27.01.2015 р. про службу військового духовенства у Збройних силах України (реєстрація Міністерством юстиції України за № 161/26606 від 14.02.2015 р.). Зволікають з формалізацією капеланської служби Міністерство внутрішніх справ (для Національної гвардії) та Державна прикордонна служба, а Міністерство соціальної політики – із доповненням до Класифікатора професій нової професії військового капелана, зобов'язаного за посадовими обов'язками надавати духовну опіку військовослужбовцям та резервістам Збройних сил України, Національної гвардії та Державної прикордонної служби [35]. Восени 2015 р. Міністерство оборони провело для капеланів УПЦ КП спеціальну підготовку перед відправленням їх до зони АТО. На той час у зоні АТО працювало на ротацийній основі понад 60 священнослужителів УПЦ КП [36].

Іудеї, єврейська спільнота

На Донбасі до початку війни існувала невелика, але консолідована 30-тисячна єврейська громада – іудеїв переважно ортодоксального та хасидського напрямів. За різними даними в Донецьку проживало від 11 тис. до 15 тис. євреїв. Анексія Криму та окупація Донбасу спричинили нову хвилю еміграції євреїв з України. Згідно

з даними Асоціації єврейських організацій та громад України (Вааду) у 2014 р. з України виїхало 5 800 євреїв та членів їхніх сімей, майже втричі більше, ніж у 2013 р. Це другий показник у Європі після Франції (7 000). За перший квартал 2015 р. з України виїхало 1 856 осіб. Регіональний зріз еміграції єврейського населення за 2014 р. свідчить, що більше половини усіх виїжджаючих становлять біженці з Донбасу, на 20 % збільшилась еміграція з анексованого Росією Криму. Водночас, керівництво Вааду України констатує відсутність еміграції євреїв із Заходу, «найяскравішого під національним кутом зору регіону», що свідчить про те, що саме «війна на Донбасі становить головну причину алії з України» [37].

Нормою життя на окупованих територіях Донбасу стали антисемітські дискурсивні практики. Новотвір часів Євромайдану термін «жидобандерівці» активно використовується у місцевій пропаганді на означення українців єврейського походження, які зробили свій вибір на користь демократичного, європейського розвитку країни. Подібним чином експлуатується концепт «жидомасонів», які начебто становлять загрозу «руському миру», будучи агентами Заходу. В офіційних виступах лідерів «Л-ДНР» лунали відверто антисемітські висловлювання, серед рядових бойовиків панують юдофобські настрої. Антисемітська риторика використовується лідерами «Л-ДНР» як для дискредитації керівництва України, так і боротьби з внутрішніми опонентами. Оскільки антисемітизм становить невід'ємну складову російського націоналізму, то він виявився органічно вмонтованим в ідеологію адептів «руського мира». За слушним зауваженням В'ячеслава Ліхачова, антисемітизм у середовищі проросійських бойовиків становив не окремі особисті переконання, а системну частину світогляду [38].

Єврейська спільнота України виявилася доволі консолідованою в оцінці подій на Донбасі, хоча окремі винятки також мали місце. Ще 16 листопада 2013 р. голова Вааду України Йосиф Зісельс, звертаючись до учасників Євромайдану з трибуни на майдані Незалежності в Києві, закликав усіх громадян України незалежно від етнічного походження боротися за європейський, демократичний вектор розвитку країни, «за вашу і нашу свободу», вдало вмонтувавши у свою промову не лише заклик Т. Шевченка «борітеся – поборете», але й націоналістичне «Слава Україні!», яке для більшості учасників Майдану почало втрачати конотації з

ідеологією та військовими злочинами націоналістичних ОУН та УПА та наповнюватися новим громадянським змістом. Упродовж 2014–2015 рр. Й. Зісельс послідовно артикулював принципову позицію Вааду: «В Україні немає громадянської війни», «маємо агресію з боку Росії за підтримки місцевих колоборантів» [39].

Подібним чином головний рабин України Яків Блайх від початку подій у Криму стверджував, що головну небезпеку для єврейського населення України становлять не «українські націоналісти» (про що твердила російська пропаганда), а можливі російські провокації: «Ми очікуємо, що будуть провокації. Ми очікуємо, що росіяни хотітимуть виправдати своє вторгнення в Україну. Вони вже зараз заявляють, що бандерівці бігають і нападають на синагоги, але нічого подібного немає. Можливі провокації – хтось може перевдягнутися українським націоналістом і почати бити євреїв. Я не побоюся такого порівняння – так вчиняли нацисти під час аншлюсу Австрії» [40].

Натомість безпосередньо на Донбасі очільники єврейських спільнот дотримувалися протилежної думки. Головний рабин Донбасу Пінхас Вишедські, «посланець» однієї з хасидських міжнародних організацій «Хабад-Любавич» («Хабад»), доводив, що «все, що відбувається в Україні, жодним чином не пов'язано з євреями», а «ідею відокремлення [від України] підтримує більшість [населення регіону], і для багатьох це [участь у сепесійному референдумі у травні 2014 р.] було акцією протесту проти дій київської влади», особливо після трагічних подій в Одесі та Маріуполі [відповідальність за які покладалася ним на київську владу. – *Н.К.*] [41]. Проте вже у середині серпня рабин П. Вишедські слідом за переважною більшістю євреїв Донбасу мусив тікати разом із родиною від донецьких бойовиків, знайшовши притулок у Києві, звідки він почав розгортати допомогу євреям-біженцям. Від того часу донецька синагога припинила функціонування, а у середині вересня 2014 р. Всесвітній форум російськомовного єврейства (ВФРС) констатував, що релігійні громади Донецька та Луганська припинили існування [42].

Так само, як і у випадку протестантів, погляди єврейських спільнот Росії та України на природу суспільно-політичних процесів, що відбуваються в Україні, та агресію Росії виявилися принципово відмінними [43].

Однак саме досвід Євромайдану та боротьби проти агресії РФ спричинилися до появи якісно нових тенденцій у розвитку

єврейської/іудейської спільноти, початку змін у самоідентифікації її членів з етнорелігійної на громадянську, з євреїв в Україні на українських євреїв. Й. Зісельс визначив сутність цього процесу так: «Ми проходимо той самий шлях, що й уся країна, – стаємо українцями в політичному значенні цього слова – незалежно від мови, етнічного походження і конфесійної належності [...]. Ті з нас, хто підтримав український вибір не через моду або прагматичні міркування, а тому, що надали перевагу демократії – вони і є українські євреї» [44]. З огляду на драматичну історію українсько-єврейських стосунків упродовж багатьох віків, а також велику кількість негативних міфів та стереотипів, фальсифікацій, що постали на цьому ґрунті, можна констатувати, що сьогодні твориться новий позитивний міф про українсько-єврейську солідарність у боротьбі за європейський вибір спільної батьківщини.

Іслам

Ісламський чинник у війні на Донбасі виявив себе двояко. З одного боку, у ній зіштовхнулися зовнішні для регіону сили, які не зачепили місцеві мусульманські структури. З другого – війна поглибила суперечності, які існували у середовищі ісламських організацій України перед війною. У першому випадку йдеться про військові батальйони, сформовані на основі мусульман-добровольців з теренів колишнього СРСР (переважно Кавказу та Середньої Азії; батальйони ім. Джохара Дудаєва та Шейха Мансура), які пройшли довгий шлях у боротьбі з Російською Федерацією за незалежність, та військовий батальйон «Крим», сформований переважно на основі українських кримських татар. Перші два батальйони склалися з українців (у складі батальйону ім. Д. Дудаєва воювали не менше 50 % українців), чеченів (25 %), узбеків, балкарців, росіян. Кореспондент «The New York Times» зауважував, що у українців та добровольців бійців-мусульманів, які приїхали воювати проти Росії на українському боці, «крім ворога є мало чого спільного» [45]. Один з керівників батальйону ім. Шейха Мансура («Мансур») так сформулював в інтерв'ю «Радіо Свобода» цілі бійців: «Наш головний ворог – Росія. І наші вороги скупчилися тут, в Україні, ми маємо намір битися з ними до останнього. Це помста за чеченців і захист українського народу» [46]. Кореспондент «The Guardian» наводив такі слова одного з бійців («Казбек»)

батальйону ім. Дудаєва: «Росія – це скажений собака, що намагається пошматувати якомога більше людей перед тим, як сам сдохне. Треба вбити цього собаку якнайшвидше» [47]. Певний час чечени-дудаєвці воювали проти чеченів-кадірівців, доки останніх російське керівництво не відкликло з Донбасу після їхнього конфлікту з О. Захарченком [48]. Як зазначалося вище, іслам, привнесений до регіону бійцями добровольчих батальйонів, та місцевий іслам не знаходять спільних точок дотику, очевидно, й через специфіку ведення цими батальйонами бойових дій на передньому краї лінії фронту.

Анексія Російською Федерацією АР Крим та розв'язана нею війна на Донбасі дали новий імпульс процесу переформатування мусульманського середовища в Україні, неоднорідного ані віросповідно, ані етнічно, ані в оцінках соціально-політичних реалій. У цьому середовищі, представленому сімома централізованими релігійними організаціями та понад 1 тис. окремих незалежних громад, загострилася боротьба за лідерство. Задавлені суперечки з приводу того, хто забезпечить собі право представляти усю умму на загальнонаціональному рівні (з похідними від цього бонусами), доповнилися питанням про те, хто перебере на себе функції Духовного управління мусульман Криму та легітимно представлятиме його в Україні. Внутрішня боротьба всередині умми не виноситься у публічний простір і залишається переважно за лаштунками, але продукує перманентну внутрішню напругу в уммі. Стосовно політичних преференцій окремих мусульманських організацій можна констатувати, що Духовне управління мусульман України (Київ, очолює шейх Ахмед Тамім) зберігає нейтралітет, ДУМУ «Умма» (Київ, муфтії Саїд Ісмагілов) активно виявляє проукраїнську громадянську позицію, Духовний центр мусульман України, що об'єднує волзьких татар-мусульман Донбасу (Донецьк, муфтії Руслан Абдикеев), на цей період самоусунувся з публічного та інформаційного простору, очевидно, не без впливу на нього головного спонсора донецьких мусульман Р. Ахметова.

Відомості про стан мусульманських громад на окупованій території практично не надходять. Хіба що у травні 2014 р. з'явилася заява керівника луганської мусульманської громади «Салам», професора Східноукраїнського національного універ-

ситету ім. В. Даля Сейфулли Рашидова, про небажання жодного з членів двотисячної луганської спільноти опинитися у складі Росії: приїжджаючи по кілька разів на рік до Дагестану, луганські мусульмани на власні очі бачили як брутально поводить Росія з прибічниками федералізації [49]. Усі імами, кому було небезпечно перебувати на окупованій території, виїхали з неї, по одному імаму служить у прифронтовій зоні в Донецькій та Луганській областях, фактично виконуючи функції капеланів, ще один – працює з пораненими в Києві; представники умми вважають, що такої кількості імамів вистачає для задоволення релігійних потреб українських військовиків-мусульман [50].

Неоязичники, рідновіри

З початком війни на Донбасі активізувалася перед тим доволі маргінальна в регіоні діяльність неоязичницьких, рідновірських організацій, що набула якісно нових ознак. Вона була позначена насамперед радикалізацією неоязичництва за рахунок поєднання його з крайньоправими, неонацистськими політичними постулатами. Групи неоязичників такого гатунку були присутніми по обидва боки лінії фронту.

На українському боці крайньоправі неоязичницькі погляди сповідувала група осіб, які від початку творили осердя батальйону «Азов», насамперед, члени соціал-націоналістичної організації «Патріот України» (керівник Андрій Білецький). Провідні дослідники сучасного українського правого радикалізму Антон Шеховцов, Андреас Умланд, В'ячеслав Ліхачов характеризують ідеологію «Патріота України» як неонацистську, расистську*.

* У преамбулі до одного з програмних текстів «Патріота України» говориться: «Наш Націоналізм є расовим, соціальним, великодержавно-імперським, антисистемним (антидемократичним і антикапіталістичним), самодостатнім, войовничим і безкомпромисним. Свою ідеологію Український Соціал-Націоналізм будує на максималізмі, національно-расовому егоїзмі, любові до свого, нетерпимості до ворожого й активізмі, здатному бути залізним тараном для знищення чужої сили, що перешкоджатиме Українській Нації та Білій Расі». – Цит. за: Лихачев В. Что нам в них не нравится-I: Андрей Билецкий (05.11.2014) / В. Лихачев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://corneliu.livejournal.com/227914.html>.

Водночас, В. Ліхачов зазначає, що дослідники не мають однозначної відповіді на питання – якою мірою особовий склад добровольчих батальйонів, створених ультраправими, поділяє ультраправу ідеологію, адже багато свідчень дозволяють «обережно стверджувати, що кваліфікація цих підрозділів як “ультраправих” у цілому явно не відповідає дійсності» [51].

У довоєнній історії «патріотів» расизм в їхній ідеології за законом жанру поєднувався зі стилізованим під давнину слов'янським язичництвом, реанімацією зображення свастики як солярного арійського/ранньослов'янського символу та стилізацією кирилиці під готичний шрифт, що мало викликало асоціації з іншим націонал-соціалізмом – німецьким. Від 2006 р. в організації «Патріот України» було започатковано щорічні зібрання (17 вересня) членів на нічні святкування-церемонії на руїнах ранньослов'янського поселення Донець (XI–XIII ст.) (місцевість Карачівка у Харкові). У той час А. Білецький був дописувачем до РУН-вірівського інтернет-видання українських неоязичників – послідовників Лева Силенка «Слово оріїв» (РУН-вірівці виводять походження українців від оріїв/аріїв). В опублікованій у 2008 р. статті «Український расовий соціал-націоналізм – ідеологія організації “Патріот України”» А. Білецький серед першочергових завдань організації називав необхідність «расового очищення нації»: «Українці – це частина (причому одна з найбільших і найякісніших) європейської білої раси. Раси-творця великої цивілізації, найвищих людських досягнень. Історична місія нашої нації у це переломне сторіччя – очолити й повести за собою Білі Народи всього світу в останній хрестовий похід за своє існування. Похід проти очолюваного семітами неолюдства» [52].

Напередодні виборів восени 2014 р. до Верховної Ради України А. Білецький на запитання про те, чи змінилися його політичні погляди від часу активного входження у політику, відповів: «Ми від себе не відходили. Все, що є за душею у “Азова”, – впливає з його правої ідеології, зі спадщини “Патріота України”» [53].

Відповідь А. Білецького на критику опонентів див.: «Андрей Билецкий: Половина “Азова” говорит на русском языке. Но они умирают и убивают за Украину» (інтерв'ю взяв Е. Шварц) (10.12.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lb.ua/news/2014/12/10/288683_andrey_biletskiy_polovina_azova.html.

Безумовно, що неонацистські та расистські погляди неправомірно екстраполювати на усіх бійців «Азову», але використання ними нацистської символіки, яке б пояснення лідери «Азову» тому факту не надавали, незмінно викликало занепокоєння міжнародних спостерігачів (але замовчувалося керівництвом МВС України). Американським інструкторам, які розпочали вишкіл бійців Національної гвардії України, «однозначно було заборонено інструктувати учасників угруповання “Азов”» [54]. Українська влада наразі не реагує на потенційні виклики, що містить у собі ідеологія провідників «Азову».

Російська «НГ-релігії» повідомляла, що на боці українських неоязичників у складі батальонів «Айдар» і «Азов» воювали їхні одновірці з Росії. Зокрема, там були присутні члени забороненої в Росії Давньоруської інгліїстичної церкви православних старовірів-інглінгів зі Ставропольського краю. У Новосибірську група інглінгів демонстративно виступила проти війни Росії в Україні та виїхала до Києва. Сергій Букреєв, учасник проекту «Соборна Україна» на Кубані (з 2012 р.), знаний як волхв Яромир «північнокавказької землі Союзу слов'янських громад рідної віри», через переслідування в Росії змушений був переховуватися в Україні. Бійцем батальйону «Айдар» була росіянка зі Ставропольського краю, прибічниця неоязичництва та неонацизму Юлія Голопа. У соціальних мережах симпатію українським неоязичникам висловлювали деякі активісти з Північнокавказького регіону; у Росії проти усіх них були порушені кримінальні справи [55].

На іншому боці фронту воювали як місцеві неоязичники, так і прибулі з Росії, переважно крайні радикали, поміркованих язичників-фольклорників було помічено одиниці. Місцеве неоязичництво мало сприятливий ґрунт для активізації. Лише у Донецьку перед початком війни існували такі неоязичницькі організації, як Слов'янська громада «Дике поле», громади «Родового вогнища», «Схоронеж Словен», родове коло «Путь Вещего», громада «Мирь», спільнота «Коло Древо Роду». Починаючи з 2012 р. донецькі неоязичники були об'єднані у міську громадську організацію «Алатир», що метою своєї діяльності декларувала відродження і поширення слов'янського способу життя.

З початком війни у складі загону «Призрак» на Луганщині воювала рота російських рідновірів. Упродовж року (червень

2014 р. – червень 2015 р.) на Донбасі воювала диверсійно-штурмова розвідувальна група московських та петербурзьких неонацистів-язичників під головуванням Олексія Мільчакова («Фриц») «Русич». Емблемою групи був нацистський коловорот, а девізом «Слава Русі – смерть жидам». Група брала участь у боях за Луганський та Донецький аеропорти; на Луганщині група воювала спочатку у складі загону під керівництвом російського терориста О. Беднова (Бетмен), після його вбивства – у складі загону О. Мозгового «Призрак», а після вбивства О. Мозгового – у складі батальйону «Вікінг». У червні 2015 р. групу «Русич» було організовано виведено з Донбасу [56]. До складу загонів спочатку О. Беднова, а пізніше О. Мозгового входила також група неонацистів з Росії «Ратибор», емблемою яких був коловорот з черепом і які головним своїм ворогом вважали «укро-хозарів», тобто українців єврейського походження.

У зв'язку з використанням неонацистами-неоязичниками топосу «укро-хозари» важливо усвідомлювати, що хозарський міф становить один із центральних антисемітських концептів сучасної ідеології російських націонал-радикалів і термін «хозари» у ньому використовується як евфемізм на означення євреїв. В Україні цей міф у його провокативній формі вперше було використано у публічному просторі тими представниками «Правого сектору», які влаштували у Києві 3 липня 2015 р. «марш Святослава», начебто на честь перемоги «українського» князя над «хозарами-євреями». Перед тим хозарський міф в Україні був знаний у вузькому колі українських націонал-радикалів (включно з неоязичниками), залишався маргінальним і популяризувався переважно через завезену з Росії літературу російських націоналістів (яка була у вільному продажу на ятках з націоналістичною літературою на майдані Незалежності в Києві) [57].

Наступною «антихозарською» акцією українських праворадикалів стало самовільне встановлення ввечері 20 грудня 2015 р. за ініціативи бійців полку «Азов» на центральній площі Маріуполя, на місці знесеного пам'ятника В. Леніну, нового монумента – князю Святославу. Відповідно до нацистської стилістики цій акції передувала факельна хода «азовців» центральними вулицями міста. Сутність цієї події драматично сягає поза межі інтелектуальних обріїв місцевих «еліт». Міський голова В. Бойченко виявився спро-

можним у цьому випадку лише дати доручення провести громадські слухання для визначення місця для встановлення у Маріуполі пам'ятника князю Святославу [58]. Такий підхід місцевої влади, замість розв'язання проблеми, програмує додаткову нову.

Іншу групу неоязичників – у складі близько 700 осіб, переважно місцевих – представляли бойовики батальйону «Сварожичі» з Донецька у складі бригади «Оплот». Кореспондент журналу «The Times» описував, як «сварожичі» відправляли язичницькі ритуали біля ватр в оточенні дерев'яних ідолів, тримаючи в руках автомати Калашникова й промовляючи молитви за «перемогу над ворогами Росії». Вони сповідували «вищість слов'янської раси», очищення Донбасу від «неруських ворогів» та створення російської держави від Атлантики до Тихого океану. За твердженням командира батальйону Олега Орчікова («Варган») вороги, тобто українці, «за рівнем свого еволюційного розвитку не досягли рівня людей». Після «перемоги» проросійські неоязичники – усвідомлено чи ні, повторюючи кліше нацистських дискурсів з притаманною їм абсолютизацією природи, рустикально-пасторального здорового способу життя – декларували намір приділяти більше уваги «духовному пробудженню Донбасу», відновленню регіону, зокрема, запровадженню органічного землеробства, створенню на «звільненій території» «садів Едему» [59]. До війни О. Орчіков очолював спільноту донецьких неоязичників «Коло Древо Роду». Його бойовий шлях закінчився у листопаді 2014 р.: ватажка бандитів було арештовано владою «ДНР» за звинуваченням у «розкладі» підрозділу (останній не вписувався у створювану російським військово-політичним командуванням систему управління на окупованій території) і вже понад рік рідні та однодумці О. Орчікова закликають через соціальні мережі до його звільнення «з підвалу» і «відновлення справедливості».

Отож, військові дії на Донбасі супроводжувалися – доки російське військово-політичне командування не зосередило у своїх руках контроль над окупованою територією й не усунуло пласт «ідеологічних» бойовиків – війною ідентичностей, представлених крайньоправими (про)російськими та українськими силами – політичними, ідеологічними, етнічними опонентами, що вибудовували антагоністичні ідентичності на спільній крайньоправій

ідеологічній основі, складовою якої було *ad hoc* сконструйоване неоязичництво.

Якщо упродовж першого року-півтора війни на Донбасі радикальне неоязичництво було локалізоване переважно в межах військових формувань та загонів по обидва боки лінії фронту, то восени 2015 р. сповідники рідновірства у керівництві «ДНР» вже активно лобювали його законодавчий захист в обговорюваному проекті Закону про свободу совісті та релігійні організації. Трое депутатів Народних зборів «ДНР», рідновірів за переконаннями, виступили проти законодавчого закріплення упривілейованого статусу УПЦ (МП) у законі, чим викликали активну протидію з боку керівництва Донецькою єпархією УПЦ [60].

Радикальне проросійське неоязичництво із виразним расистським, неонацистським навантаженням знаходить сприятливий ґрунт для прищеплення в антиукраїнських колах військово-політичного «істеблішменту» окупованих територій. При тому воно вступає у конкуренцію з (квазі)православним «руським миром». Очевидно, що використання у гібридній війні проти України деструктивного «руськомірського» потенціалу УПЦ МП як церковної інституції наближається до межі можливого, тоді як подальше розгортання гібридної війни проти України вимагає радикальніших форм. Тож для підтримання бойовиків у мобілізованому стані та експорту дестабілізації суспільства на територію України вводиться додатковий чинник – антизахідне та антиукраїнське, расистське, неонацистське неоязичництво.

Нові релігійні рухи

Гібридна війна передбачає використання синкретичних релігійних неокультів, нових, нетрадиційних релігійних рухів і з метою мобілізації населення територій, проти яких така війна ведеться, і з метою прикриття, легендування агентів впливу. Наведемо кілька прикладів.

1. З початком російської агресії активну антиукраїнську пропаганду – проти так званих «рептилоїдів», до яких, окрім українців, залучалися й західні політики – розпочала з Росії колишня лідерка «Білого Братства» й уродженка Донецька Марина Цвигун, колись Марія Деві Христос, а нині Вікторія Преображенська, вона ж «слов'янська матір світу». Антиукраїнські та антизахідні матеріали

М. Цвигун (Кривоногова) оприлюднює на кількох сайтах, транслює у регулярних авторських радіопередачах [61]. Попри те, що «Біле Братство» в Росії кваліфіковано екстремістською організацією, його сайт не підпав під заборону Роскомнагляду у сфері зв'язку.

Восени 2015 р. було здійснено спробу імплантувати ексцентричну українофобку у структуру «ДНР». Послуги М. Цвигун виявилися затребуваними разом із початком бойових дій Російської Федерації у Сирії на підтримку режиму Х. Асада. Для підвищення ефективності процесу вербування бойовиків з окупованої території Донбасу для участі у сирійській кампанії у «ДНР» було створено спеціальне «Посольство Аллаха», яке очолила М. Цвигун. Місцева газета «Голос народу» (17 листопада 2015 р.) на першій сторінці наводила заяву голови «ДНР» О. Захарченка: «Сьогодні ми регулярно відправляємо наших братів на допомогу дружньому народу Сирії для боротьби проти терористичної чуми – ІДІЛ. ІДІЛ, що зріс на фінансах США і втратив контроль з боку своїх хазяїв, становить загрозу світовому порядку та громадськості. Щоби ефективніше боротися з ворогом, а також щоби краще зрозуміти менталітет східного народу, ухвалено рішення відкрити Посольство Аллаха у ДНР. Очолить його Марина Вікторівна Кривоногова. Вона як уродженка Донецька і ярий противник хунти – краще від усіх впорається із завданням». Преса на окупованій території не інформувала про подальшу діяльність М. Цвигун з вербування місцевих бойовиків воювати на російському боці в Сирії.

2. ЗМІ повідомляли про те, що на окупованій території Донбасу з'явилися члени так званої Української правовірної греко-католицької церкви, званої на Галичині як «секта догналітів» (за ім'ям керівника А. Догнала), що у 2009 р. відокремилася від УГКЦ. Керівництво цієї спільноти представлене громадянами Словаччини. На адресу догналітів від часу їхнього появи на Галичині неодноразово висловлювалися припущення у проросійській діяльності в регіоні, але лише наприкінці червня 2015 р. УСБ України у Львівській області депортувало до Словаччини п'ятьох її очільників. Члени угруповання виступали проти європейського вектора розвитку України, зверталися до керівництва РФ із закликом ввести війська в Україну, обстоювали необхідність створення автономної державної одиниці на Півдні та Сході України. Під час

обшуку у червні 2015 р. у центрі догналітів – у Брюховичах було вилучено проект статуту їхньої організації, де зазначалося, що вона «підпорядковується Росії, ДНР і ЛНР».

3. У русло New Age літератури (збірна назва сукупності містичних течій езотеричного, теософського, синтетичного характеру) потрапила надрукована на початку 2015 р. книга генерал-лейтенанта СБУ у відставці, першого керівника спецпідрозділу СБУ «Альфа» (1994–1998), керівника Антитерористичного центру СБУ (14.03–7.07.2014) Василя Крутова «Возвращение к себе» (К.: Астамир-В, 2015. – 400 с.). Твір написаний наукоподібною мовою на підставі еkleктичних компіляцій з творів відомих теософів та езотериків О. Блаватської, О. Рерих, Шрі Ауробіндо тощо з претензією на створення нового духовного вчення, яке на практиці може привести, за словами автора, до «побудови і розвитку Всесвітнього громадського Руху за Духовне відродження. Світоглядну основу такого Руху, на наш погляд, має становити духовна парадигма, яка своїм базовим критерієм трансформації буде розглядати питання розвитку Свідомості та управління Мисленням Людини, де феномен Свідомості повинен виступати фундаментальною константою Вселенського Буття».

У публікації генерал-лейтенант СБУ у відставці подає авторські розробки психотренінгів, що мають на меті розвиток понадприродних здібностей людини для досягнення нею «успіху». Розробки, за словами В. Крутова, «пройшли початкову апробацію у ряді елітних вищих навчальних закладів України, де викликали не тільки підвищену увагу, але й отримали позитивну оцінку...» [62]. Статус автора, з одного боку, зміст книги та проведення езотерично-релігійних психотренінгів в «елітних навчальних закладах України», з другого, спричиняють когнітивний дисонанс. Логічно постає питання щодо того, чи написання такої праці та її популяризація були недоречною й не на часі особистою ініціативою генерала*, чи елементом ідеологічної індоктринації із задіянням релігійного чинника, складником гібридної війни?

* Таке припущення має підстави, оскільки відомі прецеденти: в Росії на початку 1990-х рр. генерал Константин Перов заснував окультну секту «Концепция общественной безопасности» (інші назви – «К Богодержавию», «Мертвая вода»), а у США офіцер ВМС Л. Рон Хаббард на початку 1950-х рр. створив вчення діанетики та сайєнтології.

4. На початку грудня 2015 р. прес-служба СБУ повідомила про припинення діяльності диверсійно-розвідувальної групи на чолі із завербованим агентом Росії (називається чи то ФСБ, чи то ГРУ Генштабу РФ), якого під час затримання у Києві було фізично ліквідовано; під час операції, проведеної у Києві та Харкові, було затримано сімох членів групи – четверо громадян України, троє – Російської Федерації [63]. Керівником групи виявився технік-лісовод за освітою, уродженець Донецька Олег Мужчиль, він же «владика дхарми» Дорже Жамбо Чойдже-лама, засновник першої в регіоні громади буддистів (1991), засновник і голова Духовного управління буддистів України (1993; школа Н'інгма, один з ліберальних напрямів буддизму), настоятель єдиного офіційно функціонуючого в країні буддистського монастиря Шейчен-Лінг («Обитель великого знання») у селищі Ольгіне Волноваського р-ну Донецької обл. Він же фейсбучний блогер на ім'я Сергій Аміров, відомий радикальною критикою чинної української влади, що критикував «Правий сектор» за поміркованість.

В інтерв'ю інтернет-виданню «Лівий берег» у грудні 2014 р. О. Мужчиль як настоятель буддистського монастиря стверджував, що той існував начебто на пожертви віруючих, прибутки від виготовлення монахами препаратів східної медицини та лекційної діяльності настоятеля як в Україні, так і за кордоном. О. Мужчиль багато подорожував, однак російським буддистам ім'я українського «лідера буддистів» було невідоме; у цьому середовищі заперечували буддистські духовні звання і посвячення Мужчиля, якими той наділив себе [64].

Від початку 1990-х рр. О. Мужчиль одночасно був сотником організації «Тризуб ім. С. Бандери», створеної у 1993 р. в Івано-Франківську, Дніпровським куренем і Наддніпрянським кошем якої керував Дмитро Ярош. Секція «Тризуба» (кількісно називалася близько 15 осіб) базувалася у буддистському монастирі в Ольгиному; тут настоятель навчав тризубівців бойовим мистецтвам. Місцеві структури «Тризуба» з початком війни стали осередком Добровольчого українського корпусу «Правий сектор» під керівництвом Д. Яроша. Під час київського Євромайдану О. Мужчиль брав участь у мітингах проти режиму В. Януковича у Донецьку, а з початком військових дій на Донбасі став розвідником у ДУК «Правий сектор» (позивний «Друг Лісник»).

Журналіст Ю. Бутусов у *Facebook* від 7 липня 2014 р. повідомляв, що одразу після звільнення Слов'янська він там перетнувся із О. Мужчилом як «командиром оперативно-бойової групи СБУ, що працював тут від самого початку захоплення терористами міста... Цього тижня група “Лісника” запрошена до Києва на зустріч із керівниками СБУ».

За словами О. Мужчиля, з початком війни монахи змушені були покинути монастир, але місцеві віруючі-прихожани або безпосередньо брали участь у військових діях на українському боці, або допомагали Антитерористичній операції офіційного Києва як волонтери [65]. 31 серпня 2015 р. О. Мужчилю офіційно заявив, що припиняє співпрацю з «Правим сектором».

Ліквідація групи О. Мужчиля спричинила потужну реакцію різноманітних ЗМІ. Д. Ярош безпосередньо висловив недовіру О. Мужчилю, тоді як спікер «Правого сектору» і відомий блогер О. Білозерська утрималася від однозначних висновків стосовно можливої праці останнього на ФСБ Росії, хоча й визнавала, що той був високопрофесійним розвідником-диверсантом [66]. Деякі ЗМІ трактували ліквідацію групи Мужчиля Службою безпеки України як доказ твердження про те, що «злочинна влада» продовжує вбивати «патріотів України» [67].

«Гібридності» ліквідації О. Мужчиля, який до початку війни на Донбасі позиціонував себе лідером буддистів України та українським націоналістом, додало відеозвернення російського старообрядницького «єпископа» Алімпія (Вербицького) до влади України та СБУ з проханням не депортувати до Росії затриманих під час операції з ліквідації групи О. Мужчиля двох росіян, яких він назвав своїми «духовними чадами» (Павла П'ятова/«Рагнар» та Ольги Шевельової/Шепельової/«Хільда»). Ці двоє також вийшли у серпні 2015 р. зі складу «Правого сектору», оскільки, як і Мужчилю були причетними до радикальніших дій, тиску, насамперед на українську владу. Якщо затримані будуть визнані винними, «єпископ» просить покарати їх згідно з українським законодавством. І закінчує відеозвернення націоналістичним закликком: «Слава Україні! – Героям слава!» [68].

«Єпископ» Алімпій (Вербицький) – виходець із російського Далекого Сходу, громадянин РФ, який з політичних міркувань

емігрував до України. Ще будучи в Росії у грудні 2007 р. він виступив ініціатором створення Древлеправославної церкви Христової Білокриницької єпархії, де й став єпископом. 9–10 грудня 2011 р. на соборі цієї церкви у селищі Врангель під Владивостоком Алімпія було піддано анафемі та виключено з її складу. Згадуваний Алімпієм Павло П'ятаков належав до російських праворадикалів неонацистів. На особистій сторінці соціальної мережі «В контакте» П'ятаков має нік «Білий європеець-Росс». Група, в якій він воював на Донбасі, складалася з росіян-добровольців та мала назву «Бранденбург 800». Саме таку назву – «Бранденбург 800» – мав полк спеціального призначення Третього рейху, який брав участь 22 червня 1941 р. у нападі на СРСР. На фотографіях в особистому акаунті П'ятаков позує у парамілітарній формі на тлі неонацистських «коловоротів» [69].

Очевидно, прояснити цю історію можуть у належний час лише відповідні українські спецслужби, однак у ній одній, як у краплі води, відбивається уся неоднозначність, нелінійність, опосередкованість, «гібридність» використання релігійного чинника в «гарячій» та «холодній» війні проти України.

Зазначені приклади доводять, що у гібридній війні Російської Федерації проти України релігійний чинник має братися до уваги та аналізуватися у якомога ширшому значенні слова «релігійний/релігія», у найрізноманітніших його проявах, а не редукуватися до самоочевидних церковно-політичних акторів, залежних у той чи інший спосіб безпосередньо від Росії

*Українська православна церква
(в юрисдикції Московського патріархату)*

Найпростішим і водночас найважчим є питання про ставлення УПЦ (Московського патріархату) до розв'язаної Росією війни на Донбасі, громадянської мобілізації українського суспільства на захист демократичного, проєвропейського вектора розвитку країни та суверенності держави. Відповідь на це питання буде простою, тому що після зміни глави УПЦ – відходу митрополита Володимира (Сабодана) і обрання на його місце у серпні 2014 р. митрополита Онуфрія (Березовського) – виховані митрополитом Володимиром проукраїнські сили було усунуто з відповідальних посад і позбавлено доступу до церковних медіаресурсів, а відтак і

можливості комунікувати з суспільством. Ключові посади в УПЦ обійняло впливове проросійське лобі.

Наразі позиція керівництва УПЦ щодо Донбасу збігається з позицією Московської патріархії. Остання, своєю чергою, перетворилася багато в чому на функцію політики режиму В. Путіна. Керівництво УПЦ публічно не визнало факт агресії Росії проти України ані в Криму, ані на Донбасі, відмовчуючись по Криму і кваліфікуючи війну в Донбасі як внутрішньоукраїнський громадянський конфлікт, «братовбивче» протистояння тощо. Церковне керівництво демонстративно кинуло виклик суспільству, протиставило себе (очевидно, що не усю УПЦ) йому: під час виступу президента України на урочистому засіданні Верховної Ради з нагоди Дня Перемоги 8 травня 2015 р. троє присутніх ієрархів УПЦ на чолі з її главою відверто відмовилися вставанням вшанувати жалобною хвилиною пам'яті загиблих у боях захисників країни.

На відміну від переважної більшості інших церков України керівництво УПЦ принципово не надає допомогу українським військовим, які воюють у зоні проведення АТО, обмежуючись виключно гуманітарною допомогою внутрішнім переселенцям і населенню окупованих територій.

Така позиція церковного керівництва входить у конфлікт з настроями певної частини членів УПЦ у регіонах, особливо західних. Зокрема, єпископ Івано-Франківський і Коломийський УПЦ Тихон (Чижевський), зважаючи на думку більшості віруючих єпархії, поставив свій підпис під спільним зверненням представників церков до жителів Прикарпаття, в якому дії Російської Федерації проти України було кваліфіковано як окупаційні та уділено благословення українцям на захист країни [70].

Архієпископ Запорізький і Мелітопольський Лука (Коваленко), щойно дізнавшись у червні 2014 р., що на території області ведеться вербування бойовиків до «Русской православной армии», у спеціальному посланні категорично заборонив («не благословив») православним віруючим ввіреної йому єпархії вступати до подібного роду воєнізованих формувань [71].

Від імені громади с. Круголець на Тернопільщині її настоятель ієрей Олег Шліхта наприкінці 2014 р. звернувся з відкритим листом до керівника УПЦ, що свідчить про трагічне становище віруючих,

духовенства та й самої УПЦ, в якому вони опинилися внаслідок проросійської/антиукраїнської політики керівництва УПЦ:

«[...] Ми не націоналісти і не прагнемо єдності з К[иївським] п[атріархатом], ми поступово один за одним губимо приходи, нам тепер нема чого втрачати, і саме тому відверто, не підбираючи слів, вимушені Вам сказати прямо: Ваше мовчання і негласна підтримка політичного курсу Патріархії є основною причиною розколу, що відбувається в УПЦ. У нас забирають храми, а Ви непомітно втрачаєте паству і не відчуваєте цього. [...]

Ми, священники УПЦ, опинилися між молотом і наковаленью, між горем свого народу і ворожою щодо цього народу позицією Патріархії. [...] Сьогодні склалася ситуація недовіри ввіреної Вашому керівництву Церкви, тому що церковні люди не вірять ні Митрополиту Київському, ні Патріарху Московському.

[...] Ви разом з Патріархом завіряєте, що війна на Сході, це внутрішній конфлікт, що ми нібито вбиваємо одне одного. У Вас вистачить мужності подивитися в очі тим, хто покалічений і знедолений приїжджає зі Сходу України, тим, хто бачив священників нашої Церкви, які проклинали наших воїнів, як ворогів Церкви? А нам доводиться зустрічатися і з біженцями, і з солдатами та їх матерями, які благословляли своїх синів (на протигагу Вашому мовчанню) не на священну війну, а на виконання свого християнського та громадянського обов'язку. Благословляємо й ми, тільки оглядаючись, щоб архіерей не побачив. [...]» [72].

Упродовж 2015 р. керівництву УПЦ вдалося взяти під контроль відкриті, щирі й спонтанні виступи духовенства з критикою проросійського політичного курсу УПЦ, що мало своїм безпосереднім наслідком зростання кількості переходів приходів УПЦ до складу УПЦ КП.

До розв'язання Росією війни на Донбасі особливістю цього Східного регіону був не тільки стабільно високий рівень проросійських симпатій місцевого населення, але й максимально сприятливий режим функціонування УПЦ, створений кримінально-олігархічною за своїм походженням місцевою владою, фактичне зрощення інтересів влади і верхівки УПЦ. Найвпливовішою церковно-політичною фігурою в регіоні був і залишається митрополит Донецький і Маріупольський Іларіон (Шукало), один з провідних лобістів

російських церковних і політичних інтересів у середовищі УПЦ. Призначення у 1996 р. митрополита Іларіона на кафедру збіглося у часі з приходом до керівництва Донецькою областю Віктора Януковича. Відтоді в регіоні зміцнювала співпраця між обласними державними та церковними структурами, створювала негласна система надання УПЦ преференцій, забезпечувала підтримка з боку місцевого бізнесу. Регіональна влада вбачала в УПЦ потужний ресурс політико-ідеологічної мобілізації місцевого населення та легітимації в його очах.

За підтримки місцевої влади в регіоні було збудовано кілька специфічних церковних центрів, що пропагували проросійські настрої та підтримували проросійські організації на Донбасі. Одним з перших було відбудовано Свято-Успенський Николо-Василівський монастир (с. Никольське Волноваського р-ну), пов'язаний з ім'ям його настоятеля схиархімандрита Зосими (Івана Олексійовича Сокура, 1944–2002) ідеологом радикально проросійського політичного православ'я. Схиархімандрит Зосима принципово заперечував можливість унезалежнення УПЦ від Руської православної церкви. У його заповіті ця теза звучала так: «Суворо тримайтеся Руської Православної Церкви та Святішого Патріарха Московського і всієї Русі. У разі відходу України від Москви, якою би не була автокефалія – протизаконна чи «законна» – автоматично переривається зв'язок з митрополитом Київським. [...] У разі відпадиння від єдності з Руською Православною Церквою (правлячого архієрея не існує) монастирі переходять у ставропігальне управління, під омофор Святішого Патріарха Московського і всієї Русі. Молю Бога і надіюся, що Святіший Патріарх не відмовить і прийме під свій омофор. [...] Тримайтеся Руської Православної Церкви – в ній спасіння» [73].

Схиархімандрит Зосима був духівником В. Януковича, Г. Васильєва, Є. Щербаня, В. Нусенкіса та інших найвпливовіших регіональних політиків та бізнесменів. Закономірно, що схиархімандрит Зосима та очолюваний ним монастир перебували в жорсткій опозиції до церковної політики глави УПЦ митрополита Володимира (Сабодана) з подолання розділення в православ'ї та реальної автономізації УПЦ у складі Московського патріархату.

В охопленому війною і терором Донбасі ідеї схиархімандрита Зосими – знакової фігури для усіх сповідників «руського мира» в Україні – не втрачають симпатиків у середовищі місцевих ієрархів

(на відміну від «пересічних» віруючих, останні цілком свідомі політичних аспектів «вчення» Зосими і руйнівних наслідків його пропаганди).

Згідно з «проорокуваннями» того ж таки Зосими доволі рядового місцевого Святогірського монастиря було піднесено до найвищого статусу – лаври. Команда В. Януковича вклала величезні кошти у розбудову цього монастиря і лобювання надання Московською патріархією йому статусу лаври (дослідники зазначають, що набагато більше історичних підстав бути підвищеною до статусу лаври мала, зокрема, Глинська пустинь на Сумщині).

З початком війни Святогірська лавра, що на короткий час опинилася у зоні діяльності проросійських бойовиків, стала одним із центрів, звідки вони отримували підтримку. Згідно зі свідченнями очевидців тут розміщувалася одна з їхніх баз, де вони квартирували і зберігали зброю. Проте щойно така інформація з'явилася в українських ЗМІ, як архієпископ (з серпня 2015 р. митрополит) Святогірський Арсеній (Яковенко) почав її спростовувати як «відвертий наклеп» та «хворобливу фантазію», мобілізувавши на свою підтримку чиновників Святогірської міської ради та місцевих жителів [74]. Після відновлення повноти юрисдикції України над цим районом лавра стала одним з центрів надання притулку біженцям з сусідніх окупованих територій, однак відомості про надання нею перед тим підтримки бойовикам не були належним чином розслідувані відповідними органами безпеки і правопорядку.

У травні 2014 р. військові експерти з групи «Інформаційний спротив» зазначали, що деякі священнослужителі УПЦ стали на чолі терористичних груп, монастирі УПЦ перетворилися на транзитні бази бойовиків, а храми – центри антиукраїнської пропаганди [75]. Завдяки публікаціям ЗМІ та соціальним мережам не становить складнощів ідентифікувати окремих представників духовенства, що співдіяли з російськими агресорами та місцевими терористами.

Настоятель Свято-Воскресенського храму у Слов'янську протоієрей Віталій Веселий, ветеран повітрянодесантних військ, навесні 2014 р. надав у розпорядження бойовиків І. Гіркіна приміщення православного культурного центру Вілла Марія, яке стало місцем акумуляції їх сил перед початком операції із захоплення міста. Під час окупації Слов'янська В. Веселий організував блокування місцевим жіноцтвом з іконами в руках підрозділів

українських військових, перешкоджаючи виконанню ними завдань командування. В. Веселий щонайменше від 2004 р. використовував проповіді для ведення антиукраїнської пропаганди, стверджуючи, що України як держави ніколи не існувало й не існуватиме, а українці – на відміну від росіян – навіть не належать до слов'ян. Священик мав вплив на віруючих і користувався авторитетом серед місцевого населення. Попри численні свідчення очевидців українські спецслужби після відновлення української юрисдикції у Слов'янську не знайшли достатніх доказів для притягнення В. Веселого до відповідальності [76].

Жителі Слов'янська свідчили, що під час окупації міста православне духовенство одного з храмів у районі Словкурорта використовувало церковні дзвони для сповіщення терористів про наближення українських військових, храми УПЦ використовувалися для складування зброї, священики ж освячували зброю, уділяли благословення бойовикам перед боєм, навіть використовували труни для переміщення зброї через українські блокпости для озброєння бойовиків.

Наприкінці травня 2014 р. на Луганщині було затримано командира загону козаків Віталія Марецького, настоятеля Свято-Никольського храму селища Райгородка Новоайдарського р-ну. 25 травня озброєні бандити вчинили шість нападів на виборчі дільниці, маючи на меті зірвати голосування на позачергових виборах Президента України [77]. 27 травня церковна влада тимчасово відсторонила В. Марецького від служіння. Терориста було затримано українськими силовиками, після звільнення згідно з програмою обміну військовополоненими священик відновив духовну опіку бойовиків, працюючи у храмі св. Миколая так званого Міністерства державної безпеки самопроголошеної «ЛНР». В. Марецький виступив свідком на боці звинувачення у сфабрикованому процесі Російської Федерації проти української льотчиці Надії Савченко.

Під програму обміну полоненими потрапив ще один посібник окупантів – ієромонах Феофан (Кратиров), учень старця Зосими та насельник Свято-Никольського монастиря. Залишився невідомим громадськості результат висуненої СБУ підозри іншому заарештованому послідовнику старця Зосими ієрею Никону (Дубляженко).

Широкого розголосу, переважно в проросійських ЗМІ, набула антиукраїнська діяльність протоєрея Олега Трофимова, настоятеля

Свято-Миколаївського храму Сєверодонецької єпархії. Протоієрей став відомим після виступу на проросійському мітингу в Сєверодонецьку 5 березня 2014 р., коли заявив: «Блажен той, хто народився росіянином, а не українцем». Через місяць – 9–10 квітня 2014 р. – священник уже надавав духовну опіку бойовикам у захопленій будівлі СБУ в Луганську.

О. Трофимов активно агітував за проведення референдуму: «За що голосував український народ [тобто населення окупованої бойовиками частини Луганської області. – *Н.К.*] За приєднання до Росії! Не за федерацію, а саме за приєднання до Росії. [...] Україна є колонією США. Народ Південного Сходу України бачив американських найманців на своїй землі. Але ми не бажаємо мати жодного спілкування з нашим ворогом. Геополітика США культивує на Україні неонацизм, що воплотився у київську фашистську хунту. [...] У нас вкрали ім'я руських, нам нав'язали українізацію, але люди не забули своїх коренів, [...] руський ген душі возсіяв у людині. Ми усвідомили, що ми – руські! Ми – Свята Русь, а не окраїна» [78].

Після утвердження української влади в Сєверодонецьку О. Трофимов, побоюючись покарання за антидержавну діяльність, втік до Криму і дещо згодом переїхав до Ростовської області РФ, звідки продовжив «духовно окормляти» бойовиків та вести антиукраїнську пропаганду на сайтах «Сводки от ополчения Новороссии» та «Русская народная линия».

Іншим луганським священником, який від початку кризи на Донбасі активно і послідовно виступав з антиукраїнських позицій, був протоієрей Олександр Авдюгін, настоятель храму у Ровеньках Луганської області, активний блогер і популярний церковний письменник. Коментуючи створення так званої «ЛНР» та її сецесію, О. Авдюгін доводив, що: «навесні ми просто висловили свою думку [на травневому нелегітимному референдумі стосовно проголошення «ЛНР». – *Н.К.*], вчора ми її ж підтвердили [«обранням» І. Плотницького главою «ЛНР» восени 2014 р. – *Н.К.*]. Одно-стайно, усюди і во віки віків. Ми не бажаємо з вами жити» [79].

Священник Донецького храму Святих новомучеників Андрій Манич та скарбник єпархіального управління виступили ініціаторами створення проросійської православно-шовіністичної організації «Імперський союз» та отримали дозвіл/«благословення» на таку

діяльність від митрополита Донецького Іларіона, який у публічних заявах висловлює підтримку цілісності України.

Голова зареєстрованої в Україні міжнародної [зарубіжний партнер передбачувано знаходиться в Російській Федерації. – *Н.К.*] громадської організації «Вірне козацтво» Олексій Селіванов, який представляє себе вівтарником одного з храмів УПЦ, зі зброєю в руках воює проти України на боці бойовиків на Луганщині. До подій у лютому 2014 р. Селіванов був помічником міністра оборони Павла Лебедева, секретарем Координаційної ради з питань розвитку козацтва при Кабінеті Міністрів України, заступником Синодального відділу УПЦ у справах молоді та секретарем Координаційної ради отаманів православних козацьких організацій при Синодальному відділі УПЦ з душпастирської опіки козацтва. Селіванов керував відділом Всеукраїнської Координаційної ради організацій російських співвітчизників при МЗС Росії, очолюваної экс-народним депутатом України Вадимом Колесніченком, який переховується від українських правоохоронців у Росії. У травні 2014 року О. Селіванов балотувався у народні депутати Київської міськради (третьій номер у списку Слов'янської партії). Після поразки на виборах приєднався до проросійських бойовиків на Донбасі. Восени 2014 р. СБУ висунула проти нього звинувачення у фінансуванні тероризму. З окупованої території Селіванов продовжує керувати сайтом «Вірного козацтва», що веде інформаційну війну проти України [80].

Подібних прикладів безпосередньої участі представників УПЦ в антидержавній діяльності та пособництва бойовикам можна наводити безліч, але жодний з них не був оприлюднений і засуджений з боку церковного керівництва.

ЗМІ на підконтрольній бойовикам території повідомляли про численні випадки надання духовної опіки духовенством УПЦ проросійським бойовикам. Натомість у зоні проведення АТО на українському боці траплялися випадки, коли священики УПЦ відмовляли навіть у відправі чину поховання загиблим українським військовим і добровольцям. Духовенство УПЦ здійснювало освячення прапорів підрозділів проросійських бойовиків на Луганщині та Донеччині – «в крепость и утверждение крестоименитому воинству и в победу над вся враги» [81]. Митрополит Іоанікій (Кобзев), який до 2012 р. керував Луганською та Алчев-

ською єпархією УПЦ, а у листопаді 2004 р. був одним з учасників Северодонецького з'їзду сепаратистів, 4 листопада 2014 р. взяв участь в урочистостях з нагоди «обрання» главою «Луганської народної республіки» І. Плотницького й уділив йому благословення [82]. У Донецькій області місцеві ієрархи УПЦ утрималися від участі в «інавгурації» О. Захарченка.

Правозахисники зібрали факти участі окремих представників місцевого духовенства УПЦ у тортурах полонених українських військових і цивільних [83].

Керівництво УПЦ у центрі і на місцях якщо не заперечує, то замовчує масову підтримку духовенством на окупованій території Донбасу проросійських бойовиків, їхніх початкових вимог приєднання регіону до Росії. У разі широкого розголосу окремих скандальних випадків чи наявності неспростованих доказів колабораціонізму та пособництва бойовикам з боку духовенства керівництво УПЦ виводить таких кліриків за штат або ж запевняє, що звинувачувані особи перебували поза штатом задовго до того, як вчинили протиправні акти. Керівництво УПЦ відмовляється взяти на себе, бодай, моральну відповідальність за протиправні вчинки своїх вихованців, співробітників, підлеглих.

Офіційна позиція УПЦ стосовно суспільно-політичних процесів в Україні зазнала від часу агресії Росії проти України кардинальної трансформації: з проукраїнської громадянської на проросійську, керовану Кремлем через канали Московської патріархії. За предствоятельства митрополита Володимира вияви політичного проросійського православ'я в церковному середовищі, уособлюванні низкою мирянських організацій (Союз православних братств, Православна громадськість Одеси, Духовно-патріотичний союз тощо) було засуджено на Архієрейському соборі УПЦ від 21 грудня 2007 р. як несумісні з життям церкви, а його лідери відлучені від церкви. Сьогоднішнє керівництво УПЦ цілеспрямовано знищує спадщину митрополита Володимира з повноцінного інтегрування церкви до українського суспільства та консолідації соціуму на основі цінностей православ'я, реальної автономізації УПЦ, пошуку шляхів подолання розділення в українському православ'ї.

За предствоятельства митрополита Володимира голова Синодального військового відділу УПЦ митрополит Августин (Маркевич) на початку березня 2014 р. міг собі дозволити публічно «одно-

значно благословити наше військо на захист Батьківщини. [...] Не ми ж пішли до Ростова-на-Дону чи Смоленська. Існує державний кордон, який визнає Російська Федерація, існують міждержавні документи про його непорушність, і тому тут не може бути жодного сумніву, що український воїн має виконувати дану ним присягу» [84].

Єпископ Львівський і Галицький УПЦ Філарет (Кучеров) наприкінці лютого 2014 р. також міг публічно відкинути звинувачення проросійської пропаганди на адресу галичан у «фашизмі та нацизмі»: «Ми не фашисти і не нацисти, чим хочуть певні сили залякати жителів Сходу і Півдня нашої держави! [...] Якщо ми справді християни, якщо ми бажаємо прокинутися у могутній і квітучій Україні – раз і назавжди відкиньмо такі поняття як «фашизм» і «нацизм». У нас немає екстремістів – у нас є Народ Божий, що виявляє свою волю і для того, щоб зберегти Україну, зберегти наші душі» [85].

У зв'язку з анексією Криму єпископ Філарет звернувся з відкритим листом до Президента РФ В. Путіна, стверджуючи, що в Україні «немає жодних передумов для того, щоби російські військові контролювали суспільно-політичну чи іншу ситуацію у житті нашої держави», що «такі дії [з боку РФ. – *Н.К.*] становлять пряме порушення усіх принципів міжнародного права, прав свободи, людських та християнських цінностей». Єпископ закликав Президента РФ «якнайшвидше вивести військо з території України» [86].

Митрополит Черкаський і Канівський Софроній (Дмитрук) у березні 2014 р. також міг собі дозволити відверто і публічно назвати В. Путіна бандитом і закликати його «виправити страшні та злочинні помилки». При тому митрополит особисто перераховував кошти для «наших воїнів», на підримку Збройних сил України [87].

Тодішній місцєблюститєль УПЦ митрополит Онуфрій (Березовський), як провідник політики тяжко хворого глави УПЦ, 2 березня 2014 р. «у зв'язку з наданням Радою Федерації РФ В. Путіну права використовувати збройні сили Росії на території України» листовно звернувся до патріарха Московського та президента РФ В. Путіна з проханням не допустити «можливого введення в Україну обмеженого контингенту російських військ. Якщо таке станеться, український і російський народи буде втягнуто у

протистояння, яке буде мати катастрофічні наслідки для наших країн» (з листа до патріарха). Місцєблюститєль УПЦ звернувся до президента Росії з проханням: «Прошу, зупиніть людське горе, недопустіть розділення нашої української держави і святої Церкви. Закликаю Вас не допустити кровопролиття і братовбивства наших народів, які вийшли з єдиної дніпровської купелі» [88].

Свобода виявлення думок вищого церковного духовенства стосовно подій, які у той час розгорталися в українському Криму, стала практично останньою їхньою можливістю публічно задекларувати особисту думку та громадянську позицію. Коли восени 2014 р. правлячі єпископи УПЦ на Рівненщині та Волині під тиском віруючих поставили свої підписи під меморандумом – по суті, декларативним і таким, що не зобов'язує до будь-якої дії – представників місцевих церков «Про єдину Україну та єдину Українську Помісну Православну Церкву», то «вікно можливостей» для вільного слововиявлення представників ієрархії УПЦ було вже щільно зачиненим. Єпископів викликали до митрополії в Києві, де вони змушені були відкликати свої підписи.

У засобах масової інформації УПЦ оперативно відбулися кадрові чистки. Контент-аналіз публікацій дозволяє висновувати про запровадження у церковних ЗМІ щільної цензури. Духовенство, яке стояло на проукраїнських позиціях, було усунене з відповідальних посад, позбавлене доступу до церковних медіа, і єдиним їхнім засобом комунікації з віруючими-одномумцями стали соціальні мережі.

Видимим знаком внутрішньої кризи став початок процесу переходу окремих громад УПЦ до юрисдикції УПЦ КП – упродовж 2015 р. відбулося щонайменше 40 таких переходів [89], а в цілому упродовж 2014–2015 рр. близько 70, – який засадничо має внутрішньоцерковне підґрунтя як крайня форма протесту віруючих проти антиукраїнської позиції місцевого духовенства, зокрема, і вищого керівництва, загалом.

Попри очевидну політичну проросійську/антиукраїнську позицію верхівки УПЦ буде неправомірним – і соціально-політично небезпечним – механічно екстраполювати таку позицію на увесь загал її віруючих, духовенства та єпископату, узагальнено вішати на церкву наліпки на зразок «п'ятої колонії» тощо. У цьому разі оцінки

і висновки мають бути максимально конкретними, доказовими і персоналізованими. За зміну політичного курсу УПЦ відповідальність несе певне коло ієрархів, допущених до церковної *Realpolitik*, за якими стоять (або, точніше, якими керують і яких контролюють) проросійські політичні сили в Україні та різноманітні російські відомства – від Московської патріархії до МЗС, ФСБ тощо). Безпосередньо в УПЦ відверто і незмінно висловлюють проросійські погляди та обстоюють російські інтереси такі високопосадовці, як митрополит Донецький і Маріупольський Іларіон (Шукало), митрополит Одеський та Ізмайльський Агафангел (Савін), настоятель Києво-Печерської лаври Павло (Лебідь), архієпископ Тульчинський і Брацлавський Іонафан (Єлецьких); активно бере участь і керує кампанією з дискредитації української держави перед міжнародними інституціями за звинуваченнями в порушенні прав віруючих УПЦ керуючий справами митрополит Антоній (Паканич). Періодичні ексцеси з боку «політичних православних» становлять собою керовані конфлікти, які без згоди на них ієрархів не можуть відбутися в принципі в церкві як ієрархічній, жорстко вертикальній, авторитарній структурі. Не допустити конфлікти такого роду так само просто, як і організувати.

Потужний деструктивний потенціал політизації релігійного чинника, інструменталізованого для створення кризи на Донбасі, актуалізував питання створення механізмів превентивації такого його використання при забезпеченні заходів з організації системи національної безпеки і оборони країни. Політичне керівництво Російської Федерації не відмовиться від такого ефективного засобу гібридної війни в Україні, значення якого за силою впливу Президент В. Путін у 2007 р. прирівняв до ядерної зброї: «і традиційна конфесія Російської Федерації [православ'я], і ядерний щит Росії [становлять] ті складові, які зміцнюють російську державність, створюють необхідні передумови для забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки країни...» [90].

За нових обставин, що склалися у середовищі УПЦ, надзавданням української держави має стати створення комплексу умов (політичних, економічних, соціальних, культурних тощо) для реального унезалежнення на сьогодні все ще найчисельнішої

православної церкви в Україні від російських політичних впливів. План дій засадничо повинен мати позитивний, а не дискримінаційно-обмежувальний порядок денний, пропонувати привабливу альтернативу, виходити із актуального загальнонаціонального завдання з консолідації української громадянської нації, що зростає і міцнішає, і реальної суверенізації держави.

При цьому неприпустимими є подальше зволікання із реалізацією державою верховенства права в країні і сили закону як у державно-церковних відносинах, так і у регулюванні діяльності релігійних організацій та їхніх представників.

Криза на Донбасі стала тестом для державного менеджменту (і експертного середовища) на спроможність демократичними, правовими методами відповідати на виклики у сфері державно-церковних відносин. У сьогоднішніх українських реаліях наближення до європейських практик правового регулювання все ще залишається декларативним. Наприклад, емоційно зрозумілим і справедливим, але з правової точки зору нелегітимним, а з практичної – нездійсненним став публічний заклик від 25 вересня 2015 р. очільника Державного департаменту у справах релігій та національностей до керівників чотирьох єпархіальних управлінь УПЦ, які опинилися на окупованій території, перенести управлінські структури на підконтрольну Україні територію. Необережна заява державного службовця спровокувала і в Україні, і в Росії зливу де-юре справедливих звинувачень української держави щодо втручання у внутрішні справи церкви [91].

Поза правовим полем перебувають окремі підготовлені в Національному інституті стратегічних досліджень при Президенті України рекомендації з деінструменталізації УПЦ як одного з каналів ведення Росією гібридної війни проти України. Поряд із цілком слушними пропозиціями, реалізація яких цілком забезпечувалася б у разі дотримання органами державного управління та виконавчої влади усіх рівнів норм існуючого законодавства, експерти пропонують:

1) законодавчо позбавити УПЦ права мати у своїй назві означення «українська» і зобов'язати її відобразити у назві належність до РПЦ;

2) провести «люстрацію» чиновників, котрі своїми вчинками і діями [так у тексті] гальмують процес конституювання Україн-

ської помісної православної церкви», надати «комплексне (дипломатичне, організаційне, інформаційно-медійне тощо) сприяння об'єктивно назрілому конституюванню Української помісної православної церкви». Стверджується, що така практика «вповні відповідає нормам і церковного, і міжнародного права»;

3) позбавити УПЦ будь-яких майнових прав «на ключові національні святині», забезпечити «недопущення до участі у публічних урочистостях ієрархів УПЦ (МП), які мають проросійську позицію, дискредитують український народ і державну владу»;

4) запровадити механізм укладення двосторонніх «конкордатів» між державою та релігійними організаціями [92].

У разі імплементації запропонованих офіційними експертами пропозицій можна стверджувати, що, замість розв'язання існуючих проблем, буде створено додаткові, а наявні стануть гострішими, глибшими. Згідно з порядком викладу пропозицій основні аргументи проти їхньої реалізації будуть, насамперед, правничого характеру:

1) самоназва будь-якої релігійної організації становить виключно її власну прерогативу і не може входити до сфери регулювання державою, що конституційно відокремлена від церкви;

2) з огляду на ту саму причину конституційного відокремлення церкви і держави суперечать духу і букві закону вимоги «люстрації» державних посадовців за «гальмування процесу конституювання незалежної від Москви православної церкви в Україні» та надання дипломатичного, організаційного тощо сприяння створенню такої церкви. Держава у зазначеному питанні може і повинна створювати сприятливі умови для *суверенізації* УПЦ, але не шляхом прямого втручання у процес та його форсування, а опосередковано, демократизуючись сама та створюючи умови для демократичних трансформацій суспільства, готуючи ґрунт для посилення суспільного запиту на об'єднане православ'я;

3) вимога позбавити УПЦ права на «національні святині» та не допускати участі проросійськи налаштованих ієрархів УПЦ до участі у публічних акціях має відверто дискримінаційний характер. Правове регулювання цих, безумовно важливих, питань передбачало б збереження у руках держави найважливіших культових об'єктів, що мають загальнонаціональне та світове історико-культурне значення, а не роздачу його як корупційні

бонуси релігійно-церковним акторам за лояльність режиму. У такий спосіб було б гарантовано фахову експлуатацію та збереження пам'яток культури (що на сьогодні релігійні організації неспроможні забезпечити) і водночас уникнення конфліктів між релігійними організаціями за право користування/володіння цими пам'ятками;

4) пропозиція стосовно створення механізму укладання державою двосторонніх «конкордатів» з релігійними організаціями таїть можливість вибіркового звуження дії чинного законодавства, скорочення прав і свобод окремих релігійних організацій, які згідно з законом мають бути однаковими і спільними для усіх цих організацій.

Інше міркування стосується термінології, оскільки термін «конкордат» час від часу з'являється у практичних рекомендаціях деяких фахівців. Історично поняття «конкордат» використовувалося виключно державою Ватикан для регулювання правового статусу католицької церкви в тій чи іншій країні. Конкордати як явище фактично зникли з практики Ватикану. Розвиток міжнародного права у повоєнні роки створив достатню основу для захисту особливих прав католицьких церков у тих чи інших країнах. Від 1990-х рр. Ватикан уклав лише два конкордати – з Польщею (1993) та Португалією (2008). У наведеному прикладі експерти, очевидно, мають специфічне розуміння феномену «конкордатів», які мали б визначати у кожному випадку окремо характер ставлення української держави до релігійної організації відповідно до окреслених самою державою критеріїв.

Переформулювання існуючих проблем у сфері регулювання державно-церковних відносин у юридичній площині – коли діє виключно сила закону, а покарання за його порушення є невідворотним – становить запоруку мінімізації наявних проблем у сфері релігійно-церковного життя, визначає магістральний шлях врегулювання кризи. До того ж, у суспільстві дедалі наполегливіше луають вимоги застосування норм чинного законодавства до касти на сьогодні «недоторканих» – професійних служителів культу без огляду на посади, зокрема, опрацювання юридичної бази та механізмів фінансового контролю за діяльністю релігійних організацій та професійного духовенства.

Одним з наслідків кризи на Донбасі, як уже зазначалося, стала зміна балансу сил на релігійно-церковному полі країни. І держава, і більшість суспільства однозначно фаворитизують так звані «національні» церкви, що активно виявили свою державницьку позицію (УПЦ КП, УГКЦ). За нових умов для державного менеджменту становить виклик недопущення постання нових церковних фаворитів, клерикалізації суспільно-політичного простору. Відносини держави з усіма релігійними організаціями мають будуватися виключно на основі/в межах чинного законодавства.

За нових обставин зазнали кардинальних змін саморепрезентації УПЦ у публічному просторі. З'явився медійний образ (що не відповідає реаліям) переслідуваної та дискримінованої церкви. Тому важливо протидіяти таким маніпуляціям, і необхідною складовою протидії має стати: 1) регулярна підготовка урядових звітів стосовно переслідувань за релігійною ознакою та порушень прав і свобод віруючих на окупованій території та спрямування їх до відповідних міжнародних організацій. Особливо актуальною така діяльність бачиться для документації фактів, що мали місце упродовж першого року-півтора ведення бойових дій на Донбасі, хоча на окупованій території практика дискримінації за релігійною ознакою триває; 2) створення режиму максимального сприяння діяльності міжнародних спостерігачів різного роду міжурядових, правозахисних організацій задля моніторингу подій релігійно-церковного життя в Україні, всебічної перевірки фактів, які наводяться керівництвом УПЦ стосовно утисків прав віруючих цієї релігійної організації.

Сукупність регіонального, національного та міжнародного напрямів врегулювання негативних наслідків використання релігійного чинника в умовах гібридної війни Росії проти України на Донбасі має дати позитивний результат за умови наявності політичної волі правлячого класу до проведення реальних ліберально-демократичних реформ у країні.

1. Згідно з результатами соціологічних опитувань, проведених Центром О. Разумкова у 2010 та 2013 роках. Останнє дослідження проведене з 28 лютого по 6 березня 2013 р., опитано 2 010 респондентів віком від 18 років в усіх регіонах України, теоретична похибка вибірки – 2,3 %. Див.: Релігія і влада в Україні: Проблеми взаємовідносин. Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні»

станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин?», 22 квітня 2013 р. – К.: Центр Разумкова, 2013. – С. 23–24.

Дані соціологічного опитування, проведеного Центром з 18 по 22 листопада 2010 р., див.: Релігія і влада в Україні: Проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку», 8 лютого 2011 р. – К.: Центр О. Разумкова, 2011. – С. 31. Опитаний 2 001 респондент віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки – 2,3 %. (Див. також: Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2011. – № 1–2. – С. 37–61.) До Східного регіону віднесено Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Луганську та Харківську області.

2. Релігія і влада в Україні: Проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку», 8 лютого 2011 р. – С. 35.

3. Бутусов Ю. «Орли» гнізда Смірнова «налетіли» на Григоришина (14.10.2002) [Електронний ресурс] / Ю. Бутусов. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/10/14/2991063/>.

4. «Темная история»: Mediapart о скелетах в шкафу олигарха Малофеева (21.02.2016) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.rfi.fr/frantsiya/20160221-temnaya-istoriya-mediapart-o-skeletakh-v-shkafu-oligarkha-malofeeva>.

5. Левус А., Голова підкомітету державної безпеки Комітету ВР України з питань національної безпеки та оборони. Українські санкції проти РФ: реальний удар чи імітація? (01.10.2015) [Електронний ресурс] / А. Левус. – Режим доступу: http://censor.net.ua/blogs/1047/ukransk_sankts_protiv_rf_realniyi_udar_chi_mtatsya.

6. Єленський В. Люди в храмах (1.09.2013) [Електронний ресурс] / В. Єленський. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/daycomment/23132-lyudi-v-xramah.html>.

7. Про бізнес-активи В. Новинського та його відносини з президентами України В. Ющенком та В. Януковичем див.: Червоненко В. Первый олигарх, сбежавший в Украину (14.06.2012) [Електронний ресурс] / В. Червоненко. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/7349.html>; Глуховський М. Народный депутат Украины Новинский признал Севастополь российским (10.04.2015) [Електронний ресурс] / М. Глуховський. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/28224.html>.

8. Див.: Заяву В. Новинського на YouTube: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=1alag0EXQ U4 (оприлюднено 1.07.2013).

9. Інформаційний звіт про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у Донецькій області за 2012 рік Відділу у справах релігій Управління у справах національностей і релігій Головного управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації. – С. 1–4.

10. Інформаційний звіт з питань релігій та державно-конфесійних відносин у Луганській області за 2012 рік Відділу у справах національностей і релігій Луганської облдержадміністрації. – С. 1.

11. Інформаційний звіт з питань релігій та державно-конфесійних відносин у Луганській області за 2014 рік Управління культури, національностей і релігій Луганської облдержадміністрації. – С. 2.

12. Там само. – С. 18.

13. Повний текст першого варіанта «конституції ДНР» було опубліковано на сайті «метелику», що довго не проіснував, див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.donetsk-gov.su/?p=151.

14. Луганські козаки попросили Путіна ввести війська в Україну (12.02.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pravda.com.ua/news/2014/02/12/7013578/.

15. Мітрохин М. Набір «православних петрушок» для Путіна / М. Мітрохин // – Дзеркало тижня. – 2015. – 3 квітня; див. також: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/nabir-pravoslavnyh-petrushok-dlya-putina_.html.

16. Див.: Лента новостей (05.01.2016) на сайті Credo.ru. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=117725> (дається посилання на білоруський сайт Наша Нива (31.12.2015; <http://nn.by/?c=ar&i=158906>, звідки лінк спрямовує на церковний сайт (09.07.2015): <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:qqw-Lieq8V8J:www.church.by/news/vyrasti-voinami-hrista-sostojalis-vi-letnie-sbory-pravoslavnyh-voenno-patrioticheskikh-klubov-grodnenskoj-eparhii+&cd=1&hl=be&ct=clnk&gl=by>).

17. Див. на праворадикальному сайті «Ключь»: Інтерв'ю с Варягом (02.01.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ruslich.com/article/интервью-с-варягом.

18. Цит. за відозвою «Союзу православних громадян Новоросії», підписаною В. Кауровим як головою СПГН та К. Фроловим як лідером «Асоціації православних експертів». Заяву оприлюднено на (про)російському сайті «Антифашист»: Заявление Союза православных граждан Новороссии в связи с собором УПЦ МП (14.08.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://antifashist.com/item/zayavlenie-soyuza-pravoslavnyh-grazhdan-novorossii-v-svyazi-s-soborom-upc-mp.html>.

19. Див.: Православный батальон «Восход» создан в ДНР (18.06.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ria.ru/world/>

20140618/1012591888.html; Православные на Украине формируют свой батальон (06.19.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://interfax-religion.ru/?act=news&div=55640>.

20. Цит. за: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.donetsk.gov.su/?p=151.

21. Див.: 2015 Annual Report, USCIRF [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uscirf.gov/sites/default/files/USCIRF%20Annual%20Report%202015%20%282%29.pdf. – Р. 181; Коли Бог стає зброєю: Переслідування за релігійними переконаннями в ході воєнного конфлікту на Сході України. – Міжнародне партнерство за права людини (Брюссель), Центр громадянських свобод (Київ). Квітень 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.irs.in.ua/files/publications/2015.04_Report_Religious_persecution_in_occupied_Donbas_ukr.pdf; U.S. Department of State. International Religious Freedom Report for 2014 (15 October 2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm#wrapper; Васін М. / Максим Васін // Свобода думки, совісті та релігії. Свобода вираження поглядів. Витяг зі звіту «Українська Гельсінська група. Права людини в Україні. Перше півріччя 2015» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1603%3A1&catid=37%3Aart&Itemid=64&lang=uk.

22. Див. цит. вище: Васін М. Свобода думки, совісті та релігії [Електронний ресурс]; див. також щоденні звіти Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.osce.org/uk/node/155856; Annual Report on Freedom of Religion or Belief and Religious Tolerance, presented on 3 June 2015 in Brussels [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.religiousfreedom.eu/file/2015/06/2014-Intergroup-Report-FINAL.pdf.

23. U.S. Department of State. International Religious Freedom Report for 2014 (15 October 2015). – Р. 7, 10 (in pdf format) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm#wrapper.

24. Захарченко признал только 4 религии, все остальные объявил «сектами» (20.05.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbnews.com.ua/ru/news/150543>; див. цитоване інтерв'ю О. Захарченка на YouTube: www.youtube.com/watch?v=KNvoSk8SuGc#t=12.

25. «Михайло Паночко: Керівництво Росії не розуміє, яку бомбу підкладає під себе» (інтерв'ю брала С. Богуцька) (16.02.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gisu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/59140/; Дубовой В. Псевдодуховное, фарисейское заявление РС ЕХБ «по ситуации на Украине» (13.03.2014) [Електронний ресурс] / В. Дубовой. – Режим доступу: <http://gospel.in.ua/2014/03/russian-baptists->

about-situation-in-ukraine/. Прикметно, що зазначену заяву РС ЄХБ з приводу подій в Україні від 13.03.2014 р. було видалено з офіційного сайту російських баптистів [див.: [http://baptist.org.ru/search/tag-query/\(128191\)](http://baptist.org.ru/search/tag-query/(128191))]. Карпицкий Н. Донбасс: гонения на христиан. Ч. 1–4. (09.07.2015) [Електронний ресурс] / Н. Карпицкий. – Режим доступу: www.portal-credo.ru/site/?act=fresh&id=17952; Пронин Е. (пастор из Первомайска Луганской обл.). Хроника необъявленной войны. Война. Украина 2014 / Е. Пронин. – Коростень: Триада С. – 2015. – 211 с.

26. Див. свідчення про участь представників протестантських спільнот у Євромайдані: Гордеев А. Церковь на Майдане / А. Гордеев. – К.: Книгоноша, 2015. – 303 с.

27. Див.: Рінгіс А. Слов'янськ. Рік після «ДНР» (15.04.2015) [Електронний ресурс] / А. Рінгіс. – Режим доступу: www.pravda.com.ua/articles/2015/04/15/7064754/.

28. Цит. за: Васин М. ИГИЛ по-донбасски: строители православного государства (30.09.2015) [Електронний ресурс] / М. Васин. – Режим доступу: www.religion.in.ua/zmi/ukraian_zmi/30507-igil-po-donbasski-stroiteli-pravoslavnogo-gosudarstva.html.

29. Слюсаренко А., клирик храма святых Гурия, Самона и Авива (Луганск). Новороссия: заметки православного религиоведа. Выступление на Рождественских чтениях, Москва 23 января 2015 г. (27.01.2015) [Електронний ресурс] / А. Слюсаренко. – Режим доступу: www.facebook.com/notes/протоиерей-алексий-слюсаренко/новороссия-заметки-православного-религиоведа-выступление-на-рождественских-чтениях/767762116625146.

30. Підсумки тижня «ЛНР» (22.11.2015). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dn.depo.ua/ukr/lugansk/pidsumki-tizhnya-lnr-zhinkisnauperi-rosiyske-obse-ta-22112015220000>.

31. Ксилантьев М. В «ДНР» угрожают благотворителям и советуют доносить на них (24.11.2015). – [Електронний ресурс] / Максим Ксилантьев. – Режим доступу: <http://www.ostro.org/donetsk/society/articles/486900/>.

32. «Патріарх Філарет: Мені пропонували очолити всеукраїнське православ'я під омофором Москви» (інтерв'ю брала Лана Самохвалова) // Голос православ'я. – 2015. – № 1. – С. 6.

33. Священнослужитель УГКЦ: найбільша проблема у Донецьку – це страх (інтерв'ю брав Р. Кравец) (11.04.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.lb.ua/war/2015/04/11/301581_svyashchen_nosluzhitel_ugkts_naybilsha.html.

34. Палій Н. Настоятель парафії УГКЦ в Луганську: «Священик має бути там, де його парафіяни» (23.12.2015) [Електронний ресурс] /

Н. Палій. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/events_people/62024/.

35. Див. цит. вище: Васін М. Свобода думки, совісті та релігії [Електронний ресурс].

36. В зону АТО відправляють 68 священників (01.10.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2015/10/151001_ko_priests_ato.

37. Див.: Адамовський А. Ситуация с безопасностью еврейской общины Украины. Выступление вице-президента Всемирного еврейского конгресса, сопрезидента Ассоциации еврейских организаций и общин (Ваада) Украины Андрея Адамовского на заседании исполкома Всемирного еврейского конгресса 23 марта 2015 г. (24.04.2015) [Электронный ресурс] / Андрей Адамовский. – Режим доступа: <http://eajc.org/page18/news50631.html>; Лихачев В. Пропаганда на марше: поддельное письмо раввина и другие фейки (02.06.2015) [Электронный ресурс] / Вячеслав Лихачев. – Режим доступа: <http://eajc.org/=page18/news51915.html>.

38. Лихачев В. О пропаганде, антисемитизме и адептах «Русского мира» (12.02.2015) [Электронный ресурс] / В. Лихачев. – Режим доступу: <http://nv.ua/opinion/lihachev/o-propagande-antisemitizme-i-adeptah-russkogo-mira-34120.html>; Idem. Основания для оптимизма есть (31.08.2015) [Электронный ресурс] / В. Лихачев. – Режим доступу: <http://eajc.org/page18/news52575.html>.

39. Председатель Ваада Украины Иосиф Зисельс выступил на Евромайдане в День Достоинства (16.12.2013) [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://eajc.org/page18/news42161>; «Иосиф Зисельс: Не вижу того, что слышу» (интервью взял М. Гольд) (16.12.2013) [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://eajc.org/page18/news_42178.html; Председатель Ваада Украины Иосиф Зисельс выступил в Берлине с докладом о положении евреев Украины в условиях российской агрессии (16.09.2014) [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://eajc.org/page16/news47274.html>.

40. «Главный раввин Украины: Главную опасность для евреев представляют не “бандеровцы”, а возможные российские провокации» (интервью Я. Блайха сайту «Голос Америки») (05.03.2014) [Электронный ресурс]. – Режим доступу: www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/25100-glavnyj-ravvin-ukrainy-glavnyu-opasnost-dlya-evreev-predstavlyayut-ne-banderovcy-a-vozmozhnye-rossijskie-provokacii.html.

41. «Главный раввин Донбасса: Киевские власти спровоцировали жителей региона на ответную реакцию» (21.05.2014) [Электронный ресурс]. – Режим доступу: www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/2585-glavnyi-ravvin-donbassa-kievskie-vlasti-sprovocirovali-zhitelej-regiona-na-otvetnyu-reakciyu.html.

42. Див.: Конфликт на Донбассе усиливает тенденции репатриации евреев в Израиль (17.09.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://interfax.com.ua/news/interview/224217.html>.

43. Шаповал Е. Российские евреи зомбированы телевидением. Шмуэль Каминецкий рассказывает о расколе между украинскими и российскими евреями (13.10.2015) [Електронний ресурс] / Е. Шаповал. – Режим доступу: <http://nv.ua/publications/rebe-poslal-menja-sjuda-chtoby-evrei-byli-schastlivy-shmuel-kaminetskij-rassuzhdaet-o-mestnyh-bogachah-i-bednjakah-73265.html>.

44. Зисельс И. Евреи Украины или украинские евреи? (17.05.2015) [Електронний ресурс] / И. Зисельс. – Режим доступу: <http://eajc.org/page18/news51604.html>.

45. Kramer Andrew E. Islamic battalions, stocked with chechens, aid Ukraine in War with Rebels. – 2015. – 7 July [Електронний ресурс] / А. Е. Kramer. – Режим доступу: www.nytimes.com/2015/07/08/world/europe/islamic-battalions-stocked-with-chechens-aid-ukraine-in-war-with-rebels.html?_r=0.

46. «Чеченець “Мансур”: Ми мстимося за чеченців і допомагаємо українському народу» (інтерв'ю брав Р. Хотин) (15.07.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.radiosvoboda.org/content/article/27129283.html.

47. Walker Shaun. 'We like partisan warfare'. Chechens fighting in Ukraine – in both sides. – 2015. – 24 July, див.: [Електронний ресурс] / Shaun Walker. – Режим доступу: www.theguardian.com/world/2015/jul/24/chechens-fighting-in-ukraine-on-both-sides.

48. Див. інтерв'ю з Аміною Акуєвою, бійцем Міжнародного миротворчого батальйону ім. Д. Дудаєва та дружиною командира цього батальйону Адама Осмаєва, який його очолив після загибелі генерала І. Мунаєва: Чеченський слід. Жінка-боєць з батальйону Джохара Дудаєва розповідає про чеченців і кадирівців, що воювали в Донбасі (інтерв'ю брала О. Горчинська) (14.01.2016) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/publications/chechenskij-slid-zhinka-bojets-z-bataljONU-dzhohara-dudajeva-rozpovidaje-pro-chechentsiv-i-kadirovtsiv-shcho-vojuvali-ro-rizni-storoni-v-donbasi-90854.html>.

49. Мусульмане Луганщини не хотят присоединения к России – эксперт (интервью с С. Рашидовим) (30.05.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islamsng.com/ukr/news/7880>.

50. «Муфтії Саїд Ісмаїлов: Так звана Новоросія – це калька на Ісламську державу» (інтерв'ю взяв Махайло Глуховський) (06.04.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/28080.html>.

51. Лихачев В. Ультраправые добровольцы на российско-украинской войне: попытка обобщения (23.10.2015) [Електронний ресурс] / Блог Вячеслава Лихачева. – Режим доступу: http://vyacheslav-likhachev.blogspot.co.il/2015/10/blog-post_23.html.

52. Див.: Білецький А. Український расовий соціал-націоналізм – ідеологія організації «Патріот України» / Андрій Білецький // Слово оріїв. – 2008. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.slovoor.info/SO35/St35Vid.htm.

53. Лихачев В. Что нам в них не нравится-I: Андрей Билецкий (05.11.2014) / В. Лихачев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://corneliu.livejournal.com /227914.html>.

54. Kramer Andrew E. Op. cit.

55. Мальцев В. «Славяно-арии» попали под следствие / В. Мальцев // Независимая Газета – религии. – 2015. – 19 августа, див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ng.ru/ng_religii/2015-08-19/5_extremism.html; Фомина Е. Откуда есть пошел «Русский мир» / Е. Фомина // Новая газета. – 2015. – 23 июня, див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.novayagazeta.ru/society/68933.html.

56. ДШРГ «Русич». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/ДШРГ«Русич»> (Останній доступ 13.10.2015 р.).

57. Про хозарський міф у російській радикальній політичній ідеології, а також його відголоски в українській історіософії та націоналістичних ідеях див.: Шнирельман В. А. Хазарский миф: идеология политического радикализма в России и ее истоки / В. А. Шнирельман. – М., Иерусалим: Мосты культуры, Гешарим, 2012. – С. 234–250.

58. Городские власти Мариуполя проведут общественные слушания по поводу самовольной установки «Азовом» памятника Святославу (21.12.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://censor.net.ua/p366131>.

59. Hyde Lily. Ukraine's Pagan Pro-Russian Rebels Dream of a New Eden / Lily Hyde // The Times. – 2014. – 27 Sept., див.: www.thetimes.co.uk/tto/news/world/europe/article4218998.ece.

Топос «садів Едему» є одним із центральних у нацистській ідеології (у більшовицькій риторичі його аналогом був топос «світлого майбутнього»), що виконував функцію тієї «вищої» мети, для досягнення якої годилися будь-які злочинні методи. Наприклад, під час відвідин А. Гітлером 6 серпня 1941 р. окупованого Житомира, де напередодні військами СС було винищено кілька тисяч євреїв, фюрер на злеті своїх військових перемог також посилався на те, що окупована земля має стати «Едемським садом» для німців, які захищатимуть край від «азійської орди», до якої було зараховано місцеве населення (Цит. за: Вестлі

Б. Війна мого батька / Б. Вестлі. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2014. – С. 122).

60. Сводка ИС: в «ДНР» УПЦ МП схлестнулась с «родноверами» (20.11.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/kiev/svodka-v-dnr-upc-mp-shlestnulas-s-rodnoverami>.

61. Див.: Преображенская Виктория. Сила и защита от рептилоидов – славянская мать мира [б. д.] [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.victoriara.com/files/pdf/17_SILA_i_ZASHITA.pdf; див. також сайт «Білого Братства»: Мария Дэви Христос. Донбасс никто не ставил на колени и никому поставить не дано! [б. д., але не раніше січня 2015 р.] [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.usmalos.com/modules.php?name=EpochaSveta&pa=showpage&pid=215>.

62. Потапова Д. Генерал Крутов ушел со службы, чтобы заняться эзотерикой / Д. Потапова // Аргументы и факты. – 2015. – 25 марта (№ 13) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.aif.ua/society/people/1475829.

63. СБУ припинила діяльність диверсійно-розвідувальної групи, яка діяла у низці міст України, у тому числі в Києві. Повідомлення прес-центру СБУ від 10.12.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article;jsessionid=F41759AB83597FAA1299109C351AF3AE.app1?art_id=169770&cat_id=39574.

64. Мальцев В. Владыка дхармы из «Правого сектора». Авантюристы воевали и с Новороссией, и с Украиной / В. Мальцев // Новая газета–религии. – 2016. – 20 января [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/people/2016-01-20/4_patron.html.

65. Вернер Н. Духовные войны / Н. Вернер (22.12.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://society.lb.ua/war/2014/12/22/290079_duhovnie_voyni.html.

66. «Мужчилю (Леснику) не доверял никогда. Он целенаправленно дискредитировал руководство ПС», – Ярош (11.12.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://censor.net.ua/news/364781>; Білозерська О. Про вбитого у перестрілці СБУ-шниками «російського диверсанта» (11.12.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.facebook.com/bilozerska/posts/972521236138911?pnref=story&__mref=message_bubble.

67. Див. блог у ЖЖ від 11.12.2015 р. групи анонімних авторів, вихідців із Донецька [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://pauluskp.livejournal.com/863308.html>.

68. «Не выдавайте России моих духовных чад». Обращение старообрядческого епископа Алимпия (Вербицкого) в связи с задержанием

СБУ предполагаемых агентов ФСБ (18.12.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=117425> (див. також на YouTube від 16.12.2015: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=Mxb_F6N2sW4#t=28).

69. Див. цит. вище: Мальцев В. Владыка дхармы из «Правого сектора».

70. Звернення представників християнських Церков до мешканців Прикарпаття // Нова Зоря (Івано-Франківськ). – 2015. – № 6 (19 лютого). – С. 1.

71. Обращение архиепископа Запорожского и Мелитопольского Луки по поводу формирования подразделений «Русской Православной Армии». 19.06.2014 (05.08.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bogoslav-club.org.ua/?p=6891#more-6891>.

72. Цит. за: Ми, священники УПЦ, опинилися між молотом і наковаленью, між горем свого народу і ворожою щодо цього народу позицією Патріархії. Тернопільська громада УПЦ написала відкрите звернення митрополиту Онуфрію (28.01.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bogoslav-club.org.ua/?p=7144#comment-7116>.

73. Любовь превыше всего. Схиархимандрит Зосима [б. д.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zosima-nikolskoe.ru/?chapter=life&life_book_id=1&life_id=13.

74. Див.: Архиепископ Святогорский Арсений обратился по поводу необоснованных слухов о Святогорской Лавре (16.04.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://donetsk.church.ua/2014/04/16/arkhiepiskop-svyatogorskijj-arsenijj-obratilsya-po-povodu-neobosnovannykh-sluhkov-o-svyatogorskijj-lavre/>; Опровержение лжеинформации ТСН о закрытии Святогорской Лавры и устройстве в ней госпиталя (07.05.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://donetsk.church.ua/2014/05/07/oproverzhenie-lzheinformacii-tsn-o-zakrytii-svyatogorskijj-lavry-i-ustrojstve-v-nejj-gospitalya/>.

75. Тимчук Д. Путин наградил орденом Мужества пособников террористов (28.05.2014) / Д. Тимчук. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/19822.html>.

76. [Свободный Горожанин]. Опиум для народа или церковь в Славянске с привкусом ДНР (31.07.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mskod.com/opium-dlya-naroda-ili-tserkov-v-slavyanske-s-privkusom-dnr/>; Рінгіс А. Слов'янськ. Рік після «ДНР» (15.04.20) / А. Рінгіс. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/04/15/7064754/>; [б. а.] Террористы Славянска прячутся под рясой московского попа (06.05.2014)

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crime.in.ua/news/20140506/slavyansk-cerkov>.

77. Командиром отряда боевиков на Луганщине оказался священник УПЦ МП (27.05.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/25917-komandirov-otryada-boevikov-na-luganshhine-okazalsya-svyashhennik-upc-mp.html.

78. Див. на російському сайті: «Наши субъекты должны войти в состав России под названием Новороссия» (интервью с митрофорным протоиереем Олегом Трофимовым, духовником Луганских ополченцев, Северодонецк, ЛНР) (13.05.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ruskline.ru/news_rl/2014/05/13/nashi_subekty_dolzhy_vojti_v_sostav_rossii_pod_nazvaniem_novorossiya/.

79. Див.: [Блог протоиерея Александра Авдюгина] Уполномочил себя сказать (14.11.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tebrik/livejournal.com/716649.html> [доступ до сторінки заблоковано автором]; Луганский протоиерей Александр Авдюгин, поддерживающий сепаратистов, напомнил Киеву про «святую дубину» (21.11.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/27535-luganskij-protoierej-aleksandr-avdyugin-podderzhiva-yushhij-separatistov-napomnil-kievu-pro-svyatuyu-dubinu.html.

80. Селиванов А. Может ли православный поддерживать АТО? Семь причин для укропа воткнуть штык в землю (7.02.2016) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vk.cossacks.info/2016/02/mozhet-li-pravoslavnyy-podderzhivat-ato-sem-prichin-dlya-ukropa-votknut-shtyik-v-zemlyu/>; Сотрудник двух Синодальных отделов УПЦ подозревается в финансировании терроризма (11.07.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/26322-sotrudnik-dvux-sinodalnyx-otdelov-upc-podozrevaetsya-v-finansirovanii-terrorizma.html; Отаман «Вірного козацтва» закликає православних «укропів» кидати зброю (17.02.2016) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/31934-otaman-virnoho-kozactva-zaklikaye-pravoslavnix-ukropiv-kidati-zbroyu.html.

81. «По благословению» двух епископов УПЦ освящено знамя бригаде «вооруженных сил» ЛНР для «великой победы» над Украиной (27.11.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/27590-po-blagosloveniyu-dvux-episkopov-upc-osvyashhenoznamya-brigade-vooruzhennykh-sil-luganskoj-narodnoj-respubliki-dlya-velikoj-pobedy-nad-ukrainoj.html; Луганский митрополит отмежевался от освящения боевого знамени «так называемой ЛНР» (28.11.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.religion.in.ua/news/ukrainian_

news/27591-luganskij-mitropolit-otmezhevalsya-ot-osvyashheniya-boevogo-znamenitak-nazyvaemoj-lnr.html.

82. Митрополит УПЦ прийняв участь в інаугурації глави «Луганської народної республіки» (10.11.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.religion.in.ua/news/vazhливо/27392-mitropolit-upc-prinyal-uchastie-v-inauguracii-glavy-luganskoj-narodnoj-respubliki.html.

83. Цит. вище: Коли Бог стає зброєю. – С. 10–11.

84. Коментар Голови Синодального відділу УПЦ стосовно введення російських військ на територію України (04.03.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kapelan.church.ua/2014/03/04/>.

85. Львівський єпископ УПЦ став на захист жителів Західної України від звинувачень у «фашизмі» та «нацизмі» (28.02.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/25039-lvivskij-episkop-upc-stav-na-zaxist-zhiteliv-zaxidnoyi-ukrayini-vid-zvinuvachen-u-fashizmi-ta-nacizmi.html.

86. Єпископ УПЦ – Президенту РФ: «Мое обращение может показаться грубым, но сегодня мы уже не можем говорить обтекаемыми фразами...» (04.03.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/25090-episkop-upc-prezidentu-rf-moe-obrashhenie-mozhet-pokazatsya-grubym-no-segodnya-my-uzhe-ne-mozhem-govorit-obtekaemyimi-frazami.html.

87. Митрополит УПЦ назвав Владимира Путіна «бандитом» (20.03.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/25279-mitropolit-upc-nazval-vladimira-putina-banditom-i-prizval-ego-soratnikov-ispravit-strashnye-i-prestupnye-oshibki-protiv-naroda-ukrainy.html; Митрополит Софроній: «Дуже багато людей розчарувалися в патріархові Кирилі» (03.05.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.glavcom.ua/articles/19292.html.

88. Місцєблєуститель Київської митрополічої кафедри надіслав лист Президенту Російської Федерації В.В. Путіну (02.03.2014) (офіційний сайт УПЦ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://church.ua/2014/03/02/misceblyustitel-kijivskoji-mitropolichoji-kafedri-nadislav-list-prezidentu-rosijskoji-federacii-v-v-putinu/>; Місцєблєуститель Київської митрополічої кафедри надіслав лист Святішому Патріарху Кирилу (02.03.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://church.ua/2014/03/02/misceblyustitel-kijivskoji-mitropolichoji-kafedri-nadislav-list-prezidentu-rosijskoji-federacii-v-v-putinu/>.

89. Таку статистику було наведено під час Круглого столу, проведеного 28 жовтня 2015 р. Комітетом з питань культури і духовності Верховної Ради України. Найбільше переходів відбулося у Рівненській області – 11, далі йдуть Київська – 8, Полтавська – 5, Кіровоградська – 5,

Тернопільська – 4. Див.: Упродовж 2015 року 40 релігійних громад вирішили розпрощатися з Московським патріархатом (29.10.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/61540/.

90. Президент Путин полагает, что российскую безопасность укрепляют ядерное оружие и православие (01.02.2007) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoslavie.ru/news/20667.htm>.

91. В УПЦ вважають шантажем прохання Мінкульту перенести центри 4 єпархій на підконтрольну Україні територію (28.09.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/30489-minkult-prosit-upc-perenesti-centri-4-eparxij-na-pidkontrolnu-ukrayini-teritoriyu.html>.

92. Здіорук С., Токман В. Вичавлюючи Москву по краплині. – Дзеркало тижня. – 2015. – 23 жовтня, див.: www.dt.ua/internal/vichavlyuyuchi-moskvu-po-kraplini-.html.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕВАГ І ПОВЕДІНКОВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЖИТЕЛІВ ДОНБАСУ

Глибока соціально-економічна криза неминуче породжує масштабне незадоволення та провокує соціальну напругу. На сьогодні в Україні «Єдина країна» – більше мета, а не реальність.

Події 2014–2015 рр. закономірно загострили недовіру жителів Донбасу щодо власних можливостей змінити своє життя: якщо в 2013 р. 25,8% вважали, що їхнє життя залежить від них самих, то у 2015 р. – лише 12,6%; і навпаки – частка тих, хто вважає, що життя формується під впливом зовнішніх чинників, зросла з 40,9 до 60,3%. Такою динамікою суспільних настроїв не можна нехтувати, зокрема, з огляду на те, що вона віддзеркалює нерозуміння зв'язку між власною поведінкою на початку 2014 р. і всім, що сталося потім. Зокрема, федералістські настрої, прагнення відокремленості, аж до автономії, віддзеркалюють в Україні не так усвідомлені політичні інтереси, як реакцію на прихід до влади в Києві представників тих сил, котрі регіональна спільнота сприймає як чужинців. Підтверджує цю тезу ставлення до регіоналізації жителів різних регіонів залежно від особи Президента (2009 р. – президентська каденція В.Юшенка, який асоціюється із західними областями; 2013 р. – президентська каденція В.Януковича, який асоціюється зі Сходом країни). Яскраво вираженою виявилася регіональна диференціація настроїв: зростання частки прихильників федерального устрою країни на Заході (з 8,1% в 2009 р. до 21,9% у 2013-му) супроводжувалося помітним її зменшенням на Сході (з 51,0 до 35,2%); останнє було пов'язане саме з переконаністю, що влада в Києві – «своя». І саме тому такою різкою виявилася реакція на раптову зміну центральної влади. Переважна більшість населення України (71% загалом по країні, 87% жителів західних областей) – прихильники єдиної унітарної України; винятком є Донеччина із 46% прибічників федералізації [1].

Потужним важелем впливу на центральну українську владу і захисту інтересів регіональних еліт за різних періодів були високоорганізовані, згуртовані й добре керовані шахтарі.

Неодноразово саме їхні виступи спричиняли зміну найвищих посадовців у Києві. Досить тривале домінування Партії регіонів на політичній сцені країни у поєднанні з впливом шахтарських виступів зміцнило впевненість жителів Донбасу у своїй видатній ролі та неминучому значенні для всієї України. Цим великою мірою й пояснюється масова підтримка тези, що після зміни влади на початку 2014 р. «Донбас не чують», у поєднанні зі сформованими ще в часи СРСР гаслами «Донбас ніхто не ставив на коліна», «Донбас годує всю Україну».

Особливості інформаційно-комунікаційних технологій у сучасному Донбасі – лакмусовий папірець журналістики, зразок сучасної пропагандистської діяльності, наочне свідчення рівня медіа-культури як жителів Східного регіону, так і України загалом. Як складова гібридної війни, інформаційна або психологічна війна в Донбасі, шляхом застосування маніпулятивних технологій, формує інформаційне поле та визначає вектор сприйняття місцевими жителями тих чи інших подій. П. Бурковський слушно зазначає: «Аналіз російських телесюжетів з палаючого Донбасу змушує замислитися про причинно-наслідковий зв'язок між подіями: чи то телебачення обслуговує воєнно-політичні ходи та диверсійні операції російських військ в Україні, чи то воєнні дії стимулюються для отримання «правильної» картинки в телевізорі» [2].

У березні 2015 р. результати соціологічного дослідження «Протидія російській пропаганді», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення ГО «Телекритика», засвідчили, що мешканці окупованих територій Донбасу погоджуються із меседжами російської пропаганди. 49 % респондентів на окупованих територіях називають Майдан фашистським переворотом, 67 % вбачають його причиною олігархічну змову та маніпуляції США[3].

Сьогодні на території окупованого Донбасу панує хаос. Хаос не лише в матеріальному сенсі, але й в людській свідомості його жителів. Багато інформації, яка часто збиває з правильного шляху розуміння справжньої ситуації. Наявність провокаційних заяв лише нагнітає ситуацію. Але, якщо спиратися на більш-менш достовірні джерела та лідерів думок, то можна дійти таких висновків:

1. **Ситуація на Сході України за дослідженнями центру Разумкова.** (Використано результати опитувань, проведених соціологічною службою Центру Разумкова з лютого 2000 р. по жовтень 2014 р. Дослідження було проведене 10–14 жовтня 2014 р. в усіх регіонах України, за винятком Криму. Опитано 2004 респонденти віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки – 2,3%). Цитата: «На Сході України відбувається війна між Росією та Україною, – саме таку думку найчастіше поділяють респонденти. Досить часто громадяни зазначають, що події на Сході України – це сепаратистський заколот, підтриманий Росією. Але загалом позиції кореспондуються у головному – Росія здійснює ворожу політику втручання у внутрішні справи України». «На регіональному рівні позиції респондентів кардинально відрізняються. Респонденти Донбасу оцінюють ці події переважно або як боротьбу за незалежність «ДНР» і «ЛНР», або як громадянську війну». Те, що в цих подіях винна Росія – в цьому переконані більшість респондентів. Четверть опитаних покладають вину на обидві сторони, а найменша частка – вважає винною Україну. На Донбасі вважають, що в конфлікті винна Україна. Деякі респонденти вважають, що досягати перемир'я допомагають саме Мінські угоди. І, на відміну від Заходу – де ставляться негативно до перемир'я, на Донбасі сприймають його позитивно [4]. З цього можна зробити висновок, що на початковому етапі мешканці Донбасу були впевнені, що роблять гідну справу – відстоюють свої вимоги, борються за незалежність свою та своїх інтересів. Вони мають чітку мету і хочуть до неї прийти навіть шляхом утрат людського життя.

Дані ж опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова з 6 по 12 березня 2015 року, присвячено оцінці громадянами ситуації в Україні та стану проведення реформ, ставленню до політиків та суспільних інститутів, електоральним рейтингам та ситуації на Донбасі. Це опитування проводилося по всій країні, за винятком Криму та окупованих територій Луганської й Донецької областей. У дослідженні Донбас виступає як окремих макрорегіон, що дозволяє досить точно врахувати суспільні настрої й думки на його неокупованих територіях. Згідно з отриманими результатами, переважна більшість громадян України вважає, що Росія є державою-агресором, стороною конфлікту на

Сході України (71,8%), а «ДНР» та «ЛНР» – терористичні організації, які не мають права представляти населення відповідних територій (66,1%). Такої думки дотримується абсолютна або відносна більшість у всіх регіонах України (у Донбасі, відповідно, 54,6% та 49,4%; що Росія не є стороною конфлікту, в регіоні вважає 21,5%; що «ДНР» та «ЛНР» є представниками населення відповідних територій – 28,8%). Більшість респондентів (56,1%) вважає конфлікт на Сході загарбницькою війною Росії проти України. Значно менші частки опитаних сприймають ситуацію як громадянський конфлікт між по-проукраїнськи і по-проросійськи налаштованими жителями України (15,6%) або боротьбу між Росією та США за сфери впливу (18,6%). Загарбницькою війною Росії проти України цей конфлікт вважає абсолютна більшість жителів Західного та Центрального регіонів та відносна більшість опитаних на Півдні, Сході та самому Донбасі (31,6% визнає загарбницьку війну Росії, 27,8% вважає основою конфлікту боротьбу між проукраїнськими і проросійськими силами, а 28,2% віддає перевагу твердженню, що на території України точиться боротьба між Росією та США за сфери впливу). Але все одно агресором для більшості жителів некупованих територій є Росія [5].

Український інститут дослідження екстремізму презентував своє дослідження питань соціальної сфери та переселення. «Особливість міграції полягає в тому, що значна кількість з цих переселенців осідають якнайближче від місць постійного проживання, які перебувають в окупації – тобто саме на території Донецької та Луганської областей, яка контролюється Україною. За даними Держслужби з надзвичайних ситуацій на кінець березня 2015 року трійка регіонів, які прийняли найбільше переселенців, виглядає так: Харківська область (19,4%), Луганська область (19,1%), Донецька область (12,8%). Мала кількість осіб, що звернулися за державною допомогою (дві третини не звернулися), вказує на те, що люди переважно зорієнтовані на вирішення власних проблем самостійно – з одного боку. А з іншого – в умовах високої бюрократизації українського суспільства соціальні виплати, пропонувані державою для багатьох переселенців, є значно нижчими, ніж зусилля, витрачені на їх отримання. Водночас, така мала кількість осіб, що звернулася за допомогою, вказує і на те, що

частина переселенців змогла самостійно адаптуватися на нових територіях проживання» [6]. Це дослідження говорить про те, що незважаючи на наявні обставини, люди прагнуть виживати власними зусиллями. Немає довіри до української влади і немає впевненості на допомогу з російського боку. Але, звертаючись усе ж таки до українських закладів, де можна отримати соціальну допомогу, мешканці очікують на підтримку. З цього можна зробити висновок, що настрої переселених мешканців Донбасу спрямовані на український рух. Хоча це проявляється без особливого ентузіазму. Адже особливих переваг від цього не спостерігається.

2. Оцінка участі жителів Донбасу в соціальних мережах та тематичних форумах. Особливо потрібно звернути увагу на об'єднання і товариства в таких соціальних мережах як: Фейсбук та Контакт. У даному типі комунікації, на нашу думку, можна більш детально відстежити політичні настрої та активність. У деяких групах, наприклад, Донбасс News [7], не лише інформують про події, але й скидають посилання на провокаційні коментарі учасників групи. Так, один з учасників публікує: «Мало что ли жертв было? Давайте еще пару десятков, а то и сотен положим, чтобы прикрыть ваши задницы...И действительно, какая разница Коломойскому, будет жить чья-то мать или нет, это же не его мать....Я поражаюсь, с какой легкостью люди убивают друг друга! Правду мы не узнаем никогда! Всю правду уже тщательно спрятали! А убийц этих нужно гнать с постов, а еще лучше с нашей земли...». Далі, вже після «розігріву» настроїв, можна спостерігати коментарі. Наприклад: «...Ну когда уже эти беллетристы угомонятся? Вам бы книги о “Великой Недороссии” писать...». Тобто, таким чином, виробляється певний вплив на свідомість учасників цієї групи. Формуються радикальні настрої. Можна спостерігати багато негативних та нецензурних коментарів щодо влади. Як української, так і російської.

Деякі інтернет-сайти містять в собі повноцінну інформацію, поєднуючи блоги, чати, форуми, відеоінтерв'ю тощо. Для прикладу обрали більш-менш відомий сайт: <http://novosti.dn.ua/>. Дуже цікавою є стаття, де можна відстежити пропагандистський вплив на «виховання» донеччан. А саме: «Перешли на русский язык за один

день». В школи «ДНР» поступили російські учебники почему-то 2016 года выпуска. «Это российские учебники по российским программам. В конце августа на официальном сайте Министерства образования ДНР были опубликованы программы переходного периода, разработанные специально для Донбасса» [8]. Якщо пересічний мешканець Донецька і саме школярі будуть зіштовхуватися саме з російським баченням подачі освітньої інформації, то вже певним чином йде ангажування. Особливо це стосується історії.

Є й факти протилежної спрямованості. Наприклад, відео «У Слов'янську активісти протестують проти кандидата-«сепаратиста» [9]. Відео виразно вочевидне прагнення громадян до політичної участі та їх зацікавленість у розв'язанні конфліктів. Люди, що мешкають на території АТО, відчайдушно прагнуть побудувати міцний незалежний регіон. Але в подачі інформації ЗМІ спостерігається багато плутанини та нагнітання ситуації. Але й без того люди перебувають у вкрай нестабільному психологічному стані: немає житла, роботи, гідної соціальної підтримки, немає захисту тощо. Це все спонукає виявляти активність саме через, і перш за все, Інтернет, телебачення та пресу, або і в формі вуличного протесту, пікетування з певними вимогами якоїсь владної установи. Люди втомилися від страждань і потребують адекватних змін. Також варто зауважити, що активність мешканців Донбасу відрізняється за віковими категоріями. Тобто, якщо населення від 40 років і більше проявляє свої дії в більш фізичному спрямуванні (мітинги, пікети, голосування тощо), то населення 18+ виявляє більш віртуальну активність, кооперується з однодумцями, розповсюджує певні матеріали – ті ж самі відео з мітингів тощо. Варто також звернути увагу на те, що таку особливість, що Донбасу в електоральному сенсі властива практика, коли люди приймають рішення за наказами керівництва [10].

Ще одна важлива особливість: останніми роками чинником, який підтримував соціальну стабільність, було те, що представником влади, яку вони теж недолюбили, був їхній земляк Янукович, і підтримували його у регіоні швидше, виходячи з принципу: «Це негідник, але це наш негідник». А тепер ми бачимо, що цього «негідника» більше немає – і вже немає стрижнів, які підтримували стабільність.

У Донбасі більше сприймається російська точка зору. Але тут не все однозначно: 56% опитаних у Донбасі відповідають, що не довіряють російським ЗМІ, хоча українським ЗМІ там все ж не довіряють ще більше – 68% [11]. Донбас – це єдиний регіон, де українським ЗМІ не довіряють більше, ніж російським. Хоча, як можна зазначити, більшість населення цього регіону не вірять ані українським, ані російським ЗМІ. Тобто, не все, що йде від Росії, у Донбасі сприймається «на ура». Більшість населення тут не вірить нікому, жодним українським політикам, ні Партії регіонів, ні, тим паче, політикам, що пов'язані з Майданом. Ми там спостерігаємо картину тотальної невіри і недовіри – це те, що у соціології називається аномією, коли люди втрачають соціальні орієнтири. На Донбасі явище аномії завжди було найяскравіше виражене серед усіх українських регіонів, про це можна судити навіть за такими об'єктивними статистичними показниками, як рівень алкоголізму, злочинності або самогубств, масового мародерства.

На нашу думку, можна стверджувати, що Росія дуже професійно впливає на масову свідомість жителів Донеччини. Це легко робити, по-перше, тому що регіон Донбасу знаходиться дуже близько і багато чого запозичується саме з російського боку – тобто, люди заздалегідь підготовлені до того, щоб сприймати щось російське. По-друге, корінний розкол відбувся саме за наявності навіяного бажання «приєднатися до могутньої Російської держави». Активна участь у соціальних мережах, новини інтернет-порталів, випуски телевізійних новин, власні відеоролики на відеохостингах, преса тощо – через всі ці засоби масової комунікації справляється дуже великий вплив на мешканців Донбасу. І, на нашу думку, виникла спочатку саме «віртуальна війна», яка потім уже переросла в реальну.

Громадянському суспільству на Донбасі варто швидше організовуватися. Саме його поведінка може бути визначальною для виборця: як депутат ходив до ради, на що витрачав кошти, за що живе, чим займається, що виконує, як приймає виборця і багато чого іншого. Відповіді на ці запитання має дати саме громадянське суспільство.

Розглядаючи питання виборів на Донбасі варто звернутися до руху «Сильні громади Донеччини» [12]. Рух започаткований у грудні 2014 року громадською організацією «Центр UA».

Завдання – допомогти громадянському суспільству Донеччини набути практичних навичок контролю і впливу на владу шляхом навчань, розслідувань, досліджень, акцій прямої дії тощо. Команда руху розпочала системну роботу у Донецькому регіоні в січні 2015 року.

У рамках роботи цього руху відбувся форум «Місцевий вибір Донеччини 2015» в приміщенні Слов'янської міської ради. Мета форуму: створити комунікаційну платформу для дискусії про нові сценарії і стратегії розвитку Донецького регіону в контексті виборів, надати картину його електоральних настроїв, обговорити перебіг виборчої кампанії та механізми контролю за нею тощо. Організатори форуму – «Центр UA» та рух «Сильні громади Донеччини» разом з партнерами: Фонд «Демократичні ініціативи», ГО «Донецький інститут інформації», Громадське телебачення Донбасу та ГО «Український центр суспільних даних».

Окрім цього форуму рух проводив тренінг «Місцеві вибори на Донеччині 2015». Метою тренінгу було навчання громадських активістів регіону новелам виборчого законодавства, інструментам і методам контролю за дотриманням законодавства під час виборчого процесу тощо.

Організатори проводили безпосередню роботу з місцевими жителями та активними громадянами Артемівська, Дмитрова, Добропілля, Дружківки, Костянтинівки, Краматорська, Красноармійська, Красного Лиману та Слов'янська. Стежили за виборчим процесом від і до; відслідковували підрахунок голосів, а також стежили за роботою «проблемних» дільниць: Маріупольської та Красноармійської.

Так, місцеві вибори на Донбасі показали неоднозначну картину, особливо якщо порівнювати їх з позачерговими парламентськими виборами-2014. Тоді сили, що не пов'язані з Опозиційним блоком, отримали високі показники підтримки.

Тривалий час на Донбасі існувала політична монополія, осердям якої була олігархічна група, оформлена в ПАРТІЮ РЕГІОНІВ. Домовленості на найвищому політичному рівні не спонукали інші, альтернативні до місцевої влади проекти постпомаранчевого типу активно заходити в регіон. Крім того, ця монопольна група тримала в своїх руках всю економічну, адміністративну і силову владу

в регіоні. Такі фактори аж ніяк не спонукали до демократичного розвитку регіону. Навпаки, стримували його та нарощували хронічні проблеми: дотаційна економіка, висока смертність, повільний розвиток середнього бізнесу і таке інше. Результати позачергових парламентських виборів давали оптимістичні для влади прогнози щодо виборів на Донбасі перед місцевими виборами 2015 року. Та останні показали неоднозначний результат.

Зумовлений він був різними чинниками:

По-перше, неможливо очікувати тотальної зміни влади без сформованих опозиційних сил в кожній раді регіону. Йдеться про сформовані та активні фракції депутатів у міськрадах. Раніше в більшості міст Донбасу депутатів, не підконтрольних монопольній політичній партії, було один-два, в кращому разі.

Ситуація змінилася. Наприклад, у Северодонецьку Луганської області в 2010 році 3-відсотковий бар'єр подолали 5 партій: Комуністична партія, Партія регіонів, Сильна Україна, ВО «Батьківщина» і Фронт Змін. Перші три – в орбіті монопольної системи та включали 45 депутатів. Останні дві – опозиційні політичні сили, лише три депутати.

На виборах 2015 року 5-відсотковий бар'єр здолали аж 6 партій: Опозиційний блок, «Наш край», БПП «Солідарність», Самопоміч, ВО «Батьківщина» і Радикальна Партія Олега Ляшка.

З усіх цих партій розмістити на одну політичну орбіту можна лише «Наш край» і «Солідарність», адже, не зважаючи на те, що перша включає велику кількість представників колишньої ПР, вона створювалася як протипага Опозиційному блоку, для боротьби з ним на одному електоральному полі.

На Донеччині є місто, де партії, пов'язані з колишньою ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ, взяли голосів менше, ніж демократичні сили. У Новогродівці Донецької області «Наш край» і Опозиційний блок взяли сумарно 1728 голосів, а демократичні сили: Демальянс, БПП «Солідарність», Партія захисників Вітчизни, Радикальна партія О. Ляшка – 1730 голосів. До того ж, Опозиційний блок посів лише третє місце.

Звісно, у багатьох міськрадах регіону Опозиційний Блок отримав можливість сформувати більшість, наприклад, у Слов'янську. Але і там серйозну підтримку отримали інші партії.

По-друге, місцеві вибори відрізняються від національних. На них сильніше впливає фактор особистостей у партійних списках.

А оскільки багато партій, окрім Опозиційного блоку та частково «Нашого краю», створених на уламках Партії регіонів, мають у своїх лавах громадських активістів, бізнесменів, правозахисників тощо, які або не могли розкритися при політичній монополії у минулому, або включилися в активне суспільно-політичне життя лише нещодавно – то не дивно, що вони не змогли здобути великої прихильності виборців.

Також важливо те, що найбільш дисциплінованими виборцями виявилися літні люди, з яким активно працював саме ОБ. У день виборів від 70% до 85% виборців становили саме пенсіонери.

У теперішній політичній ситуації значно зросла роль досліджень електоральної поведінки та особливостей політичних переваг жителів східних областей України, зокрема – регіону Донбасу. Цікавим є дослідження, що датується травнем 2014 року. Більшість жителів Донецької і Луганської областей підтримують територіальну цілісність України. Про це свідчили результати «Народного референдуму», проведеного 4 травня 2014 року.

Мешканцям Донбасу було запропоновано висловити свою думку щодо двох питань: 1) «Чи підтримуєте Ви територіальну цілісність України?» та 2) «Чи виступаєте Ви за розширення повноважень місцевих громад, які виражаються в самостійній бюджетній та культурній політиці регіону?». На перше питання позитивно відповіли 72,8% мешканців Донецької області і 70,1% мешканців Луганської області, проти проголосувало 24,75% і 26,9%, відповідно. Результати голосування щодо другого питання показали такі результати: 84,79% мешканців Донецької області і 87,7% мешканців Луганської області підтримують розширення повноважень місцевих громад, які виявляються в самостійній бюджетній та культурній політиці регіону. Проти висловились 2,83% і 3,3%, відповідно. Як зазначає експерт – співорганізатор «Народного референдуму» Д. Ткаченко: «Усі соціологічні дослідження, що проводилися в Донбасі, констатують підтримку ідей територіальної цілісності місцевими мешканцями. Це також підтверджує, що ідеї федералізації, створення окремих «республік» є штучними і підтримуються за рахунок матеріальної та інформаційної допомоги зі сторони» [13].

Також показовими були дослідження щодо ностальгії за СРСР та ставлення до окремих постатей. Відповідно до результатів дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у квітні 2014 року, третина (33%) опитаних жалкують про розпад у 1991 році Радянського Союзу, водночас майже половина (49%) – ні. При цьому близько третини мешканців Центру, близько половини – Сходу і Півдня та понад 60% – Донбасу шкодують за СРСР. При цьому, якщо в Центрі, Сході та Півдні протягом останнього року їх кількість зменшилася, то на Донбасі – зросла. Чим старші респонденти, чим менший їхній рівень освіти та доходів, тим більше вони ностальгують за СРСР. Разом з тим, якщо аналізувати у динаміці, кількість тих, які шкодують за розпадом СРСР, зменшилась у всіх вікових групах без виключення. Серед етнічних росіян кількість тих, хто шкодує за СРСР, за рік зросла з 55 до 60%, а серед етнічних українців, навпаки, зменшилася з 38% до 29%.

За два останні роки негативне ставлення до Й.Сталіна зросло з 62 до 70%. Більш позитивно постать Й.Сталіна оцінюють на Донбасі (36%) і Півдні (32%) країни. Чим старші респонденти, чим нижчий їх рівень освіти та доходів, тим позитивніше вони ставляться до Й.Сталіна. Етнічні росіяни вдвічі краще ставляться до Й.Сталіна, ніж етнічні українці. 16% опитаних позитивно ставляться до В. Путіна, 76% – негативно. Майже кожен десятий не зміг оцінити свого ставлення. За останній рік негативне ставлення до В.Путіна зросло майже вдвічі (з 40 до 76%), тоді як ще в жовтні 2013 року кількість тих, які позитивно ставилися до В.Путіна (47%) перевищувала кількість тих, які ставляться негативно (40%). Порівняно позитивно ставляться до В.Путіна лише на Донбасі (66%), тоді як у решті регіонів домінує негативне ставлення – від майже 70% на Півдні та Сході до понад 90% – в Центрі, на Півночі та Заході країни. Така різниця у громадській думці на Сході України може бути пояснена активним впливом російської пропаганди на території Донбасу [14].

Грунтовне дослідження було проведене Центром Разумкова у квітні 2015 року щодо зовнішньополітичних переваг громадян України. Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 6 по 12 березня 2015 року. Було опитано 2009 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними

соціально-демографічними показниками. Вибірка опитування будувалася як багатоступенева, випадкова з квотним відбором респондентів на останньому етапі. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95.

Це дослідження показало відмінність громадської думки жителів Донбасу від громадської думки в інших регіонах країни. Найчастіше на пріоритетність відносин з країнами ЄС вказують жителі Західного і Центрального регіонів (70,5% і 53,0%, відповідно). У Південному, Східному регіонах і на Донбасі пріоритет співробітництву з ЄС віддають, відповідно, 37,9%, 34,9% і 28,1% респондентів (на пріоритетність інших варіантів жителі цих регіонів вказують ще рідше).

Якщо на Заході і в Центрі України більшість респондентів підтримує вступ до ЄС (відповідно, 81,7% і 58,2%), то на Сході та Донбасі більше тих, хто виступає проти вступу (відповідно, 45,3% і 53,0%), а на Півдні частки тих, хто виступає за і проти вступу, статистично не надто відрізняється (відповідно, 33,6% і 38,8%).

У Західному регіоні за вступ до НАТО проголосували б 73,4% респондентів, проти – 8,3%, у Центральному регіоні – відповідно, 48,8% і 28,2%, у Південному – відповідно, 22,8% і 33%, у Східному – відповідно, 29% і 53,5%, на Донбасі – відповідно, 21,5% і 42,9%.

Порівняно з квітнем 2014 р. зросла частка респондентів, які негативно ставляться до президента Росії – з 70,8% до 75,5%, до Уряду Росії – з 67,6% до 71,6%, до Державної Думи Росії – з 66,6% до 70,1%. Частка тих, хто негативно ставиться до громадян Росії, зросла за цей період з 16,6% до 25,9%, зросла також частка тих, хто ставиться до громадян Росії нейтрально (з 32,5% до 37,1%), та помітно знизилася частка громадян України, які позитивно ставляться до громадян Росії (з 44,9% до 28,9%).

Негативне ставлення до президента Росії висловила більшість жителів усіх регіонів України. У Західному регіоні відносна більшість його жителів (47,5%) висловлюють негативне ставлення до громадян Росії, у Центральному регіоні – відносна більшість (39,9%) висловила нейтральне ставлення, у Східному регіоні та Донбасі – позитивне ставлення (відповідно, 45% і 44,3%), у Південному регіоні найбільш поширеним є позитивне (39,1%) і нейтральне (38,1%) ставлення до громадян Росії.

Вихід України з СНД підтримують більшість жителів Західного і відносна більшість жителів Центрального регіону, не підтримують більшість жителів Донбасу і відносна більшість жителів Сходу та Півдня. Запровадження візового режиму з Росією підтримують більшість жителів Західного регіону, не підтримують більшість жителів Донбасу та Сходу, у Центральному і Південному регіонах частки тих, хто підтримує, і тих хто не підтримує запровадження візового режиму, приблизно рівні [15].

Семінар Гуманітарного факультету Українського Католицького університету «Донбас 2013–2014: про що нам говорить соціологія» показав неоднозначність ставлення українців до подій, що відбуваються на Сході. Наприклад, на Донбасі, який страждає від воєнних дій, більшість (56%) не згодна з тим, що між Україною та Росією точиться війна, і лише в цьому регіоні більшість (63%) не покладає провини за кровопролиття на Росію. Також мешканці Слов'янська, які дуже постраждали від дій проросійських бойовиків і під час визволення міста, демонструють менше проукраїнську позицію, аніж мешканці Краматорська, які постраждали трохи менше.

На цьому семінарі професор О. Міхеєва зазначила, що «різні дослідження показують, наскільки люди заплутані і часто на взаємовиключні запитання дають ствердну відповідь. Такий феномен спостерігається не лише на Донбасі. Крім того, часто опитувані підтримують те, що не до кінця розуміють. Наприклад, у одному з досліджень виявилось, що, підтримуючи федералізацію, респонденти включали в це поняття дуже різні значення» [16].

Для оцінки значущості впливу російської агітації на настрої жителів Донбасу, багато дає дослідження, проведене у березні 2015 року: «Яким є рівень підтримки меседжів російської пропаганди у зоні конфлікту» [17], а також результати опитування «Протидія російській пропаганді в регіоні конфлікту», проведене на замовлення ГО «Телекритика».

З 26 по 28 лютого 2015 року Київський міжнародний інститут соціології на замовлення ГО «Телекритика» проводив опитування «Протидія російській пропаганді в регіоні конфлікту». Дослідження проводилося серед міського населення в п'яти областях: Харківській, Одеській, Херсонській, Донецькій та Луганській (включно з районами, що на момент опитування не контролювалися українською владою).

Основним джерелом інформації про стан справ в Україні для мешканців південно-східних регіонів є телебачення: 83% дізнаються новини з передач загальнонаціональних каналів. На другому місці – Інтернет-ЗМІ: 41% читають онлайн-джерела. На третьому місці – близькі люди: 24% отримують більше всього інформації від родичів, друзів та сусідів. Далі – загальнонаціональні газети (22%), соціальні мережі (17%), великі радіостанції (16%) та знайомі, що перебувають чи приїхали із зони бойових дій (10%).

Рівень довіри до різних джерел інформації серед усіх мешканців регіону найвищий для загальнонаціонального телебачення (50%), Інтернет-ЗМІ (26%) та близьких людей (15%), а також очевидців (12%) з зони АТО.

У «ДНР-ЛНР» новини на будь-якому російському каналі за цей період дивилися 46%, на решті територій конфлікту – всього 8%.

З часом у мешканців південно-східних областей наростає розчарування у будь-яких засобах масової інформації. У 29% опитаних погіршилося ставлення до українських ЗМІ, у 37% – до російських. Скоріш за все, це є маніфестацією загального розчарування та песимізму, оскільки, як показують дані, наведені нижче у розділі, перегляд російських та українських телеканалів за останні півроку практично не змінювався.

У «ДНР-ЛНР» підтримка меседжів російських ЗМІ суттєво вища, аніж у респондентів на іншому боці фронту. 49% називають Майдан фашистським переворотом, 67% причиною його вбачають олігархічну змову та маніпуляції США (на не окупованих територіях – 19% і 46%, відповідно). Втім, 41% готові визнати його народною революцією, 47% визнають відмову від євроінтеграції як одну з причин (68% і 58% з українського боку).

На сьогодні також проводяться дослідження, присвячені ролі інформаційної комунікації та її спеціальних засобів у формуванні громадсько-політичної поведінки великих груп людей [18]. На особливу увагу заслуговують запропоновані авторами технології дослідження, прогнозування, формування інформаційно-комунікативних процесів, які впливають на громадсько-політичну поведінку населення, а також методи запобігання деструктивному впливу спеціальних інформаційних технологій та деструктивних маніпуляцій громадсько-політичної думкою. Таким чином, використання імітаційних моделей, функціонування яких підпорядко-

ується закономірностям теорії збудливих середовищ, дало можливість авторам дослідження виділити ряд механізмів, які дозволяють наблизитися до розуміння складних просторово-часових процесів, які відбуваються у великих групах людей. Це дає дієві інструменти для розробки методів управління масовою поведінкою людей. Актуальність імплементації результатів запропонованого дослідження у вітчизняну теорію й практику громадсько-політичного процесу та діяльності системи державного управління пов'язана, перш за все, з наявністю в сучасному українському суспільстві перманентно-високого рівня соціально-політичної напруги. Розуміння особливостей інформаційно-комунікаційних процесів у формуванні громадсько-політичної поведінки великих груп населення України та дії механізмів регулювання цих процесів стає неодмінною складовою в розробленні та реалізації державної політики.

Україні необхідно формувати власний символічний простір. Цей процес уже почався. Національна героїзація та міфологізація обов'язково повинні бути присутні в інформаційному просторі. Люди потребують міфів – це дозволяє спрощувати часто занадто складну «картину світу». Необхідно нівелювати міфи про «Новоросію» та «всемогутню Росію» і запропонувати власні проукраїнські образи, в яких героями були б українці. Ще одним важливим чинником зближення людей можуть стати позитивні економічні зміни та успішні реформи в Україні. Потрібна політична воля, якої українське керівництво зараз не демонструє [19].

Підсумовуючи, варто зазначити щодо політичного майбутнього Донецької та Луганської областей: думки мешканців цих двох областей відмінні: у Донецькій області віддають перевагу перебуванню у складі України, але з більшою незалежністю від Києва (53%), а у Луганській – переважає думка перебування у складі України на тих умовах, що й раніше (49%). Разом з тим, тільки 3% у Донецькій області та 1,6% у Луганській бажають відокремлення від України та створення самостійної держави, а приєднати свою область до території Росії бажали б 0,6% у Донецькій та 2,8% у Луганській області.

Жителі так званих «ЛНР» і «ДНР» перебувають під переважним інформаційним впливом російських телеканалів. В українській частині Донбасу, де більше дивляться українські центральні теле-

канали довіра до них все одно низька, як і частота переглядів новин. Якщо говорити про місцеві сепаратистські телеканали, то їх популярність невелика і не відіграє важливу роль у житті мешканців так званих «ЛНР» та «ДНР». А це означає, що самодостатньої медіа-системи там немає, регіон політично повністю контролюється з боку Росії.

Потрібно визнати, що гострота конфлікту зменшилася, це можна пояснити такими факторами:

- тривалий період ситуація «стоїть на місці», і жодна зі сторін ніякими дієвими засобами не намагається це змінити;

- упав рейтинг В.В.П. серед жителів Донецької та Луганської областей. Це зумовлено тим, що альтернативою інформації на місцевих та проросійських ЗМІ (бо інших, априорі, немає на цій території) став життєвий досвід, який встиг зачепити рідних та близьких. Хоча необхідно зазначити, що однією з основних проблем жителів Донбасу є досить низька мобільність, а як наслідок – відсутність навичок пізнання нового, навіть на власному досвіді.

- спостерігається певна «втома від війни», що зумовило зміни у пріоритетах і поглядах: байдужість, нездатність радіти звичайним життєвим речам; розчарування всім і всіма; особлива підозрілість, недовіра до всього, навіть найбільш перевіреній інформації; негативне самосприйняття;

- події, які раніше спричиняли бурхливі емоції (смерть, руйнування), не викликають особливих переживань, а також помітне загострення давніх психологічних і психічних проблем.

Соціологічна служба «Центр Разумкова» у серпні 2015 р. провела дослідження щодо того, як громадяни України ставляться до державної незалежності (опитано 2010 респондентів у всіх регіонах України, крім Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей [20].

На Донбасі найбільш висока серед усіх регіонів частка опитаних, які відповіли, що брали б участь в подібному референдумі. (31,1%). На запитання, чи є Україна зараз дійсно незалежною державою, негативно відповіли 43,1 % опитаних.

Ще одне, загальнонаціональне опитування населення України було проведене Київським міжнародним Інститутом соціології та Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва з 8 по

18 лютого 2014 року. Методом інтерв'ю опитано 2032 респонденти, що мешкають у всіх областях України (включно з містом Києвом) та в Криму, за вибіркою, репрезентативною для населення України віком від 18 років. Статистична похибка даних не перевищує 2,2%. Згідно з його результатами, лише чверть мешканців Луганської та Донецької областей виступають за приєднання Східної України до РФ. Більш ніж половина опитаних однозначно проти анексії, а решта очікують результатів вирішення конфлікту. Хоча ті, хто підтримує анексію, залишаються у меншості, ця група становить близько 1,5 млн осіб [21].

Загалом можна зробити висновок, що жителі Донбасу отримують неправдиву інформацію, яку активно поширює на їх територіях проросійська пропаганда, що дезінформує населення. Люди, які мають свою позицію й дійсно розуміють реалії ситуації, просто бояться виявляти будь-яку активність. Населення перебуває в страху за своє життя. Люди готові прийняти будь-яку владу, адже більше за все чекають миру. Якщо говорити про електоральні настрої, то жителі східних територій не надіються на будь-яку владу, вони зайняли нейтральну позицію й просто чекають врегулювання ситуації.

Значна частина (32 %) вважають, що між західними і східними регіонами України існують глибокі політичні протиріччя, мовні та культурні відмінності, а також відмінності в економічному розвитку. Люди переконані, що в перспективі ці регіони можуть роз'єднатися, створити свої держави або увійти до складу інших держав.

1. Трагедія Донбасу в значній мірі зменшила ймовірність повторення такого ж сценарію в іншому регіоні України. Синдром Донбасу: спроба неполітизованого аналізу // Дзеркало тижня. – 2015. – 16 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/columnists/zemlya-obidovana-188003_.html

2. Бурковський П. Российские СМИ трубят о падении Порошенко под натиском «Правого сектора». – 2015. – 1 августа [Електронний ресурс] / П.Бурковський. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/view/petr_burkovskiy/

3. Яким є рівень підтримки меседжів російської пропаганди у зоні конфлікту: соціологічне опитування. – 2015. – 20 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fosvita>

mediasapiens.ua%2Fmediaprosvita%2Fresearch%2Fyakim_e_riven_pidtrimki_me_sedzhiv_rosiyskoi_propagandi_u_zoni_konfliktu_sotsiologichne_opituvannya%2F

4. Проблеми та перспективи українсько-російських відносин очима громадян // Нац. безпека і оборона / Центр Разумкова. – 2014. – №5-6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/socio_5_6_Ukr_Ros_2014_site_s-4.pdf

5. Грабовський С. Світоглядно-політичний спектр Донбасу у дзеркалі соціології. – 2015. – 17 квітня [Електронний ресурс] / С.Грабовський. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/blog/polityka/svitoglyadno-politychnyy-spektr-donbasu-u-dzerkali-sociologiyi>

6. Донбас: реінтеграція деокупованих територій (Результати дослідження проблем та ефективності державної політики щодо звільнених територій) / Український інститут дослідження екстремізму. – К., 2015. – 19 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2015/04/Donbas---doslidzhennya.pdf>

7. Донбас News. Общедоступная группа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/1431210623799996/?ref=ts&fref=ts>

8. Дурнев Д. «ДНР печатная». Обзор «республиканской» прессы за 5–11 октября. 2015. – 12 октября [Електронний ресурс] / Д.Дурнев. – Режим доступу: <http://pravda.dn.ua/details/261123/>

9. В Славянске активисты протестуют против кандидата «сепаратиста» // Новости Донбасса. – 15 октября. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novosti.dn.ua/details/261393/>

10. Єфімов М. Битва за електорат Донбасу. 2015. – 10 вересня [Електронний ресурс] / М. Єфімов. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1120854-bitva-za-elek>

11. Міщенко М. Жителі Донбасу втратили довіру як до України, так і до Росії // Дзеркало тижня. – 2014. – 19 травня. [Електронний ресурс] / М.Міщенко. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=1122torat-donbasu.html

12. Сильні громади Донеччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gromady.dn.ua/>

13. Більшість жителів Донбасу підтримують територіальну цілісність України – опитування. – 2014. – 5 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/05/5/7024457/?attempt=1>

14. Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей. 2014. – 5 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgiya_po_sssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html

15. Результати соціологічного дослідження «Зовнішньополітичні орієнтації громадян України». 2015. – 24 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/news.php?news_id=615

16. Донбас 2013–2014: про що говорить соціологія. 2014. – 26 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucu.edu.ua/news/22456/>

17. Яким є рівень підтримки меседжів російської пропаганди у зоні конфлікту: соціологічне опитування. 2015. – 20 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/yakim_e_riven_pidtrimki_mesedzhiv_rosiyskoi_propagandi_u_zoni_konfliktu_sotsiologichne_opituvannya/

18. Кальниш В.В., Формування громадсько-політичної поведінки великих груп населення: Інформаційно-комунікаційні аспекти. – К., 2009. [Електронний ресурс] / В.В. Кальниш, Ю.Г. Кальниш – Режим доступу: <http://sd.net.ua/2012/03/08/povedinka-natovpu.html>

19. Єрмилова Л. Як «роззобувати» жителів Донбасу. Поради експерта з пропаганди. Росія ретельно готувала план анексії України, але Майдан та його наслідки змусили її прискорити реалізацію своїх прагнень. – 2015. – 1 липня. [Електронний ресурс] / Л. Єрмилова. – Режим доступу: <http://dn.depo.ua/ukr/dn/ekspert-z-propagandi-rozpovila-yak-rozzobuvati-zhitelev-30062015131100>

20. Жители Донбасса считают, что Украина не является независимым государством. Опрос // Новости Донбасса. – 2015. – 21 августа.

21. Динаміка ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, яких відносин з Росією хотіли б українці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=236&page=1> /

РОЗДІЛ 4. РОСІЙСЬКОЦЕНТРИЧНИЙ ТА УКРАЇНОЦЕНТРИЧНИЙ МЕДІА-ДИСКУРС ЗБРОЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В ДОНЕЦЬКІЙ І ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ

Загострення російсько-українського протистояння на початку XXI ст. визначило мас-медіа як один із найбільш вагомих засобів ведення інформаційної війни, метою якої стало забезпечення інформаційної підтримки бойових дій, формування політичних настроїв населення, стабілізація чи дестабілізація обстановки у різних регіонах України. Мас-медіа дискурс подій на Донбасі 2013–2015 рр. представлений кількома напрямками, серед яких можна виділити російськоцентричний, україноцентричний, західноцентричний, що, у свою чергу, з часом розділився на євроцентричний та американоцентричний.

Найбільш масштабним за обсягами контенту залишається російськоцентричний дискурс, який використовується в рамках ведення гібридної війни зі значними обсягами фінансування та залучення до роботи значної кількості фахівців.

До найбільш поширених блоків подачі інформації за проблемним критерієм в рамках російськоцентричного дискурсу можна зарахувати нав'язування ідеї про «розколотість» України на східну і західну частини, необхідність федералізації для «розв'язання регіональних проблем», представлення конфлікту на Донбасі як «внутрішньоукраїнського» за одночасного висвітлення «ДНР» та «ЛНР» як суб'єктів політики та успішних організаторів «спротиву агресії України».

Землі Південно-Східної України російські ЗМІ представляли як «споконвічно російську територію» Новоросії.

Інформаційною підготовкою агресивних дій РФ щодо України можна вважати й повідомлення, автори яких, апелюючи до певних історичних подій, наголошували на важливості регіональної ідентичності жителів регіону, яка подавалася як один із засобів «цементування» жителів шахтарських поселень, «уособлювала дух Донбасу» чи «сприяла економічним успіхам». У контексті цього досить часто згадувалася близькість регіону до кордонів із

Російською Федерацією і значна відстань від Донбасу до Києва, робилися натяки на те, що лише вихідці з краю здатні змінити на краще стан справ в українській політиці і економіці, «наявність глобальних протиріч між східноукраїнським і західноукраїнським населенням». Однією з найбільш важливих ознак Донбасу називалося домінування у краї українського і російського населення із нівелюванням відмінностей та «взаємним глибоким проникненням двох споріднених народів, які на побутовому рівні втратили будь-які відмінності». Причина цього вбачалася у домінуванні спілкування російською мовою за відсутності будь-яких ознак русифікації, оскільки начебто «українською мовою в Донбасі практично ніколи не розмовляли, хіба що лише у сільській місцевості та окремі представники націонал-патріотичної інтелігенції». У зв'язку з цим домінуючою рисою суспільного і культурного життя Донбасу проголошувалася радянська культура й історія. Мотивуючи свої агресивні дії, російська сторона неодноразово вказувала на необхідність захисту росіян, які проживають в Україні, наголошуючи, що значну частину мешканців Південно-Східної України становить саме російське населення.

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років у рамках інформаційної війни проти України Російською Федерацією використовувалася художня й публіцистична література. У рамках публіцистики було представлено кілька версій української історії, де Україна представлялася як «випадкова держава», яка з'явилася лише «стараннями більшовиків», а територіально оформилася виключно завдяки радянській владі. Для створення подібних публікацій залучалися не лише центри Служби зовнішньої розвідки, а й відомі публіцисти. Авторство значної частини художніх творів належало колишнім військовим, які створювали позитивний образ російського воїна, який захищає власну країну, а армію розглядали як один із засобів згуртування суспільства. Поряд із жанрами фентезі та бойовою фантастикою значного поширення набув такий жанр як «альтернативна історія», в рамках якого колишні невдачі й прорахунки Росії у внутрішній та зовнішній політиці подавалися як досягнення, які були б можливими за певних обставин і альтернативного розвитку історичних подій. При цьому цикл творів Р.Злотнікова «Імперія», де Росія не лише постає в ряд із найбільш економічно розвиненими країнами світу, а й у ядерній війні

перемагає США та Китай, був занесений до списку літератури для обов'язкового ознайомлення у багатьох вузах Російської Федерації. При цьому Україна мала б «увійти до складу Російської імперії» під тиском економічних проблем. У деяких творах змальовувалося перспективне протистояння Росії та України із розгортанням бойових дій на території Донбасу або всієї Східної України із обов'язковою перемогою РФ, яка мала досягатися за абсолютної підтримки російської армії місцевим населенням. При цьому розчленування країн на користь Російської Федерації подавалося не лише як один із можливих варіантів розвитку подій, а як найважливіший засіб придушення опору противника (у тому числі США, Китаю та ЄС). А ядерна війна нерідко розглядалася як вимушений крок з боку Росії для збереження власного суверенітету, ментальності та історичної пам'яті.

Аналіз повідомлень мас-медіа Донбасу дозволяє стверджувати про активну участь значної частини видань аналітичного характеру у формуванні образів історичної пам'яті, що використовувалися у межах мобілізаційних технологій на шляху забезпечення підтримки місцевим електоратом політичних сил, які позиціонуються як захисники інтересів регіону. На цій основі, власне, були сформовані стереотипи уявлень про «донецьку ідентичність». Повідомлення, автори яких розмірковували на тему «донецької ідентичності», особливо стали поширюватися на початку ХХІ ст. як складова боротьби ПАРТІЇ РЕГІОНІВ за владу.

На Донбасі ПАРТІЯ РЕГІОНІВ «стала уособленням радянської трудової ідеології, замінивши собою Компартію» і запропонувавши замість державного патріотизму «любити свій регіон і свою партію». Причому ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, «проголошуючи любов до свого провінційного», зробила спробу «розсіяти ідею донбаського патріотизму по всій Україні» [1].

Агресії Росії на Донбасі передував інформаційний проект. «Новоросія», територіальні межі якої планувалося поширити не лише на донбаські землі, а на територію Південно-Східної України з метою ймовірного збільшення кількості прихильників «руського мира».

У першій половині 2014 р. українське керівництво представлялося російськими ЗМІ як «хунта», що незаконно захопила владу, або ж «фашисти», боротьба з якими начебто продовжує традиції радянських воїнів часів Другої світової війни. Дедалі

частіше Південно-Східна Україна стала фігурувати у повідомленнях російських ЗМІ як «Новоросія», що оголошувалася «істинно російською територією», населення якої «ніколи не було українським». Для посилення інформаційного впливу на територіях терористичних організацій «ДНР» і «ЛНР» було розгорнуто мережу сепаратистських ЗМІ, до складу яких входили телеканали «Луганськ-24», «Первый республиканский канал», канали онлайн телебачення «Информационный корпус», «Новороссия-ТВ», друковані ЗМІ «XXI век», «Новороссия», «Донецкий криж», «Муниципальная газета», «Молния ДНР», а також ІНТЕРНЕТ-сайти www.novorosia.su, www.dnr-news.com, www.dnr.today, www.icorpus.ru, www.lugansk-online.info, www.rusvesna.su. Найбільш поширеними штампами пропаганди сепаратистів стали такі: «Донбас ніколи не був українським, а лише годував усю Україну», «укрофашисти силою зброї знищують економічну інфраструктуру Донбасу», «українська хунта виступає проти православного світу», «Захід прагне поставити росіян на коліна» тощо. Впродовж 2014 р. значна частина повідомлень містила в собі топіки про боротьбу з фашизмом за єдності населення у протидії поширенню «коричневої чуми». У частині повідомлень йшлося про необхідність організації «відсічі православного світу наступу католиків». Характер повідомлень мас-медіа, розташованих на території терористичних організацій «ДНР» і «ЛНР», дозволяє говорити про них як про частину російськоцентричного дискурсу, представленого виключно антиукраїнськими та антизахідними (переважно антиамериканськими) публікаціями.

Це, безперечно, сприяло формуванню вигідних для російської влади переконань у частини жителів Донбасу. Пропаганда російських ЗМІ також мала на меті забезпечити успіх інфільтрації російських агентів різного рівня та військових найманців на українську територію і їх подальші активні дії з дестабілізації ситуації в Україні.

Федералізація, яка начебто мала забезпечити реалізацію інтересів населення різних регіонів України, стала однією з основних ультимативних вимог Росії, по суті, будучи прикладом грубого втручання у внутрішні справи України. У російських ЗМІ федералізація подавалася як найважливіший засіб «розв'язання проблем», насамперед Південно-Східної частини України, орієнтованої «на

поглиблення співробітництва із Росією та вступ до Митного союзу». А з огляду на висловлювання частини провідних російських політиків, що ці території увійшли до складу України «всупереч волі їх жителів», та заяви президента Російської Федерації В.Путіна про готовність Росії захищати росіян, які проживають на території інших країн, у тому числі й із застосуванням Збройних сил, посилення уваги до обговорення проблем державного устрою України видавалося як один із засобів політичного тиску на українське керівництво. Позиціонування російським керівництвом В.Януковича (який після втечі до Росії виявив свою суть як маріонетки в руках В.Путіна) як законно обраного Президента України мало також підкреслити зацікавленість у підтримці населення Південно-Східної України, яке становило переважну більшість електорату В.Януковича.

Крім того, російські та проросійські ЗМІ почали представляти своєрідний бренд «Росія» як православну державу, яка протистоїть натиску католицького світу, прагненням США до світової гегемонії, є уособленням колективізму та взаємоповаги членів суспільства, які за будь-яких обставин можуть порозумітися один з одним, на протигагу західному світу, де панує індивідуалізм.

З середини 2015 р. дедалі помітнішою в російськоцентричному дискурсі стала тенденція до відмови від представлення українського керівництва як «хунти», «фашистів». Натомість з подачі В.Путіна йшлося про те, що Україна несаможитна у своїй внутрішній та зовнішній політиці і перебуває під іноземним впливом, що начебто зумовлювало «допомогу братському українському народу» за «одвічної єдності українців і росіян» тощо. Подібне висловлювання В.Путіна під час візиту до анексованого Криму у серпні 2015 р. дістало різку відповідь з боку П.Порошенка, який наголосив, що не може бути братерських відносин між народами, які ведуть війну в умовах, коли Російська Федерація всіляко підтримує продовження війни на Донбасі.

В українських ЗМІ дії Російської Федерації спочатку характеризувалися як «імперські амбіції Кремля», «спроби анексії українських територій», а згодом – як «військова агресія проросійських бойовиків та російських найманців» і, нарешті, – як «російсько-українська війна». Причому дедалі частіше дії та

висловлювання В.Путіна стали порівнюватися із діями А.Гітлера. На тлі цього різко скоротилася кількість публікацій у мас-медіа Донбасу, де західноукраїнське населення та центральна влада у Києві характеризувалися як фашисти, «коричнева чума» та екстремісти. Натомість з'явилися публікації, автори яких відстоювали думку про необхідність збереження соборності українських земель, уникнення бойових дій. Поряд з цим активно обговорювалася перспектива федералізації України та протистояння проросійськи налаштованих активістів і прихильників збереження єдності України. Причому поступово особи, які називалися у публікаціях «проросійськими активістами», стали характеризуватися як «сепаратисти» або «підготовлені у Російській Федерації провокатори», а з часом – як російські найманці.

Весною 2014 р. у багатьох українських ЗМІ підкреслювалося, що більшість громадян України виступали проти війни, проти вторгнення російських військ, засуджуючи рішення російської влади ввести війська в Україну [2]. У мас-медіа України зазначалося, що абсолютна більшість жителів Південно-Східного регіону України виступала проти війни Росії та України, не сприймаючи ситуацію, в якій «два братні народи» були поставлені один проти одного [3]. В українських ЗМІ наголошувалося, що більшість росіян в Україні вважали «допомогу Путіна» агресією. А твердження про те, що Росія забезпечує російськомовним регіонам високий рівень життя, розглядалося як «російський міф». Наводилися приклади із перетворень в Абхазії та Придністров'ї, де службу несуть «російські миротворці», а «навколо них панує безправ'я пересічних людей та тотальне безробіття» [4].

Загроза глобальної війни у зв'язку із військовою агресією російських військ у Криму на початку березня 2014 р. стала однією із провідних тем українських мас-медіа. При цьому більшість авторів сходилися на думці, що пересічні люди негативно ставляться до розв'язування бойових дій Російською Федерацією та відчувають не радість полегшення від перспективи «захисту інтересів російського та російськомовного населення», а страх перед можливим початком масштабних бойових дій [5]. А путінська теза про право громадян, що проживають на певній

території, діяти на свій розсуд називалася небезпечною найперше для Росії з урахуванням її строкатого національного складу [6].

Провокаційними називалися в українських ЗМІ чутки про начебто масову втечу жителів Південно-Східної України до Російської Федерації, де для прийому біженців споруджувалися спеціальні табори. Названа росіянами цифра у майже 600000 біженців спростовувалася даними українських прикордонників про перетинання російсько-українського кордону. В українських ЗМІ наголошувалося, що чутки про міграцію українців до Російської Федерації є лише провокацією у межах розгорнутої російськими мас-медіа антиукраїнської інформаційної війни.

Водночас широкого розголосу набула заява міністра розвитку Далекого Сходу РФ О.Галушка, який вказав, що жителі України можуть виступити кадровим резервом для господарського освоєння російських далекосхідних територій [7]. З цього приводу в українських мас-медіа в основному наводилися приклади примусового переселення українців радянським урядом із визначенням людських та матеріальних втрат від здійснення такої політики. Причому перспектива переселення на Далекий Схід у багатьох випадках розглядалася стосовно східноукраїнського населення. Вибудовувався ланцюг «сепаратизм – примусове переселення на далекий Схід – економічні проблеми, втрата майна та можливі людські втрати». Однак поряд із цим наголошувалося, що «бунтують на Сході не лише маргінали та особи, які отримали винагороду». Причиною незадоволення називалося те, що українська еліта доклала чималих зусиль, аби загострити й політизувати міжрегіональні відмінності, вдаючись навіть до відвертих провокацій. Українська держава називалася «автівкою без гальм», у «кабіні якої постійно билися за кермо прямо на ходу».

14 березня 2014 р. абсолютна більшість українських ЗМІ розмістила на своїх сторінках повідомлення МЗС Російської Федерації про готовність взяти під захист своїх громадян, які проживають в Україні. На думку російських дипломатів, «мирні демонстранти, що вийшли на вулиці Донецька, щоб висловити своє ставлення до деструктивної позиції людей, які називають себе українською владою», зазнали нападу з боку прибулих з інших регіонів України представників праворадикальних угруповань, озброєних травматичною зброєю. Російське МЗС заявило про

необхідність роззброїти «бойовиків», наголосивши, що «київська влада не контролює ситуацію у країні».

У другій половині березня 2014 р. на сторінках українських ЗМІ дедалі частіше стали з'являтися публікації, автори яких закликали до рішучих дій, спрямованих проти сепаратистів у різних регіонах України. Схвально відгукувалися про введення на території південно-східних областей плану «Сирена» для протидії пересуванню груп озброєних людей та затримання злочинців [8].

Протягом квітня–травня 2014 рр. у мас-медіа стала поширюватися думка, що події на території південно-східних областей України відбуваються за сценарієм так званої гібридної війни, основні положення якої були розроблені наприкінці 90-х років ХХ – на початку ХХІ ст. Метою ведення Росією гібридної війни проти України протягом квітня–травня 2014 р. у мас-медіа називалося: забезпечення контролю над південно-східними регіонами України, оволодіння Донбасом, дестабілізація ситуації в регіоні або ж на українських землях в цілому, створення зони так званого «замороженого конфлікту» для забезпечення можливостей тиску на українську сторону, зрив виборів Президента України або ж створення приводів для невизнання їх результатів і, відповідно, оголошення виборів нелегітимними, відновлення у перспективі СРСР, а також забезпечення передумов для домінування Російської Федерації у євразійському регіоні [9].

Водночас у багатьох ЗМІ констатувався факт відсутності підтримки дій сепаратистів з боку шахтарів Донбасу. Така позиція, обґрунтована в основному позицією профспілкових лідерів, пояснювалася розумінням перспективи закриття шахт з різким скороченням робочих місць, а також відсутністю розуміння кінцевої мети сепаратистів або ж страхом перед можливістю початку повномасштабних бойових дій між Російською Федерацією і Україною [10]. Крім того, засуджувалися дії представників ПАРТІЇ РЕГІОНІВ та Комуністичної партії України, які відкрито виступили на боці сепаратистів [11]. Попри це дедалі відчутнішою ставала втрата ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ контролю над Донбасом та їх здатність вести переговори із сепаратистами. Критика лунала на адресу Р.Ахметова, який «загрався у торги» з київською владою та сепаратистами [12] Вказувалося, що під час проведення антитеро-

ристичної операції (АТО) Р.Ахметов, наголошуючи на необхідності збереження єдності України, все ж висловився за перемовини і укладення угоди із сепаратистами, а різка критика на їхню адресу пролунала з його вуст, коли загроза з боку сепаратистів нависла над Маріуполем, де розташовані гірничозбагачувальні комбінати компанії СКМ [13]. 19 травня 2014 р. у ЗМІ з'явилося екстрене повідомлення Р.Ахметова у зв'язку із загостренням ситуації на Донбасі, викликаним появою у Маріуполі озброєних сепаратистів, які зірвали запланований цього дня марш миру. У повідомленні містилася різка критика їх дій і твердження, що силовими діями неможливо залякати населення Донбасу. Вказавши, що сепаратисти шкодять трудовому населенню регіону, захоплюючи підприємства, блокуючи роботу залізниць, Р.Ахметов закликав не підтримувати жодних дій самопроголошеної «ДНР» [14].

У таких умовах надії на стабілізацію ситуації та організацію гідної відсічі сепаратистам стали дедалі частіше висловлюватися у зв'язку з перспективним обранням легітимного Президента України 25 травня 2014 р. [15]. Обраний Президентом України у першому турі, П.Порошенко опинився у складній ситуації, коли Україна завдяки зусиллям російського президента В.Путіна та уряду Російської Федерації була втягнута у неоголошену війну із Росією.

В умовах війни одним із найбільш поширених засобів комунікації стали соцмережі, які забезпечували можливість спілкування між собою лише обраних осіб, які, як правило, являли собою коло однодумців. Поряд з цим у соцмережах стали з'являтися блоги, де сперечалися між собою прихильники різних точок зору. В умовах подальшого розвитку українського громадянського суспільства такий спосіб спілкування, узгодження дій, передачі інформації (в тому числі й альтернативної офіційним ЗМІ) став вагомим фактором впливу на формування політичної свідомості громадян та їх політичної поведінки.

Соцмережі виступили альтернативним до офіційних ЗМІ джерелом інформації про воєнні дії, коли обговорювалися різні варіанти розвитку подій після оточень українських військ під Іловайськом та Дебальцевим, здійснювалася координація волонтерського руху, спрямованого на забезпечення української армії необхідним спорядженням. Поряд з цим, саме соцмережі та

коментарі до повідомлень у мережі ІНТЕРНЕТ широко використовувалися з метою маніпуляцій з визначенням безповоротних та санітарних втрат воюючих сторін, а також щодо визначення кількості знищеної військової техніки.

В умовах російсько-української гібридної війни різко посилювався конфлікт російсько- та українськоцентричного дискурсів. Висвітлювалися бойові дії на Донбасі, їх обґрунтування та можливі варіанти подальшого розгортання, реалізація зовнішньополітичних цілей Україною та Російською Федерацією у зв'язку із кризою на Донбасі. Найбільше повідомлень стосувалося висвітлення важких боїв у аеропорту Донецька, оточень українських військ під Іловайськом та Дебальцевим, а також бойових дій під Маріуполем.

Бої у Донецькому аеропорту в українських ЗМІ змальовувалися як 242-денна героїчна оборона цього об'єкта в умовах атак переважаючих сил противника, а його залишення українськими вояками – як вимушений крок, який зумовлювався тим, що «на території аеропорту були зруйновані всі споруди, придатні для ведення оборони» [16]. Оборона Донецького аеропорту асоціювалася із битвою під Фермопілами чи «будинком Павлова» у Сталінграді. Водночас обставини, пов'язані із контролем з боку проросійських бойовиків та найманців ротацій українських військових, що обороняли аеропорт, із принизливими перевічками та обмеженням боєкомплекту на одного бійця, залишилися в основному поза увагою багатьох ЗМІ і широко обговорювалися у мережі ІНТЕРНЕТ.

Наступ російських військ і оточення українських збройних формувань під Іловайськом фактично у річницю святкування незалежності України в серпні 2014 р. викликало масштабне обговорення цієї події в українських ЗМІ. Підкреслювалося, що подібні дії Російської Федерації свідчили про нездатність вирішити ситуацію на свою користь за допомогою диверсійних груп, найманців та місцевого люмпена, що й зумовило вторгнення в Україну регулярних підрозділів РФ. Водночас вказувалося, що українське керівництво заздалегідь мало достовірну інформацію про вторгнення і не вжило адекватних заходів для протидії йому. У зв'язку з цим різкій критиці було піддано дії В.Муженка. Йшлося про неузгодженість у діяльності підрозділів ЗСУ та добровольчих батальйонів, проблеми з постачанням бойового спорядження та

налагодженням зв'язку між військовими підрозділами й інертність прийняття важливих рішень у критичній ситуації. До літа 2015 р. керівництво Міністерства оборони стверджувало, що штурм Іловайська був ініціативою виключно добровольчих батальйонів і особисто С.Семенченка. Однак 27 серпня 2015 р. було оприлюднено наказ Міністерства оборони про штурм Іловайська, що викликало ще більшу критику на адресу В.Муженка.

У зв'язку із подіями під Дебальцевим в українських ЗМІ командування ЗС України звинувачували у відсутності стратегічної ініціативи, надмірній централізації управління та обмеженні самостійності командирів тактичної ланки, а також відмови від формування з'єднань постійної бойової готовності, оскільки, як і на початку війни, бойові дії велися окремими батальйонно-тактичними групами з складу бригад. А ключову роль у відбитті ворожих атак відіграли ефективні дії української артилерії і надійні фортифікаційні споруди, а також виняткова стійкість українських воїнів. Водночас наголошувалося, що ударні частини російське командування укомплектувало найманцями із бойовим досвідом, а частка росіян у таких професійних частинах, передусім танкових і артилерійських, сягала 80–90 % особового складу. Наголошувалося, що російська артилерія вела масовані обстріли мирних міст, щоб дезорганізувати український тил. Рішення про відведення військ з оточень у районі Донецького аеропорту, Іловайська та Дебальцевого оцінювалося як засіб збереження армії, хоча й запізнаний. Водночас засуджувалися дії начальника Генерального штабу В.Муженка і Президента України П.Порошенка, які допустили оточення українських військових частин, не забезпечили їх деблокування та своєчасного виходу з оточення, що потягнуло за собою значні людські втрати та знищення техніки і військового спорядження. При цьому наголошувалося, що в умовах російсько-української війни збереження української армії являє собою, по-суті, один із головних засобів збереження української державності.

У російських ЗМІ підкреслювалася успішність дій «ополченців», замовчувалася участь у боях російських військових та постачання Російською Федерацією великих обсягів техніки та військового спорядження бойовикам. У цей же час президент Росії В.Путін наголошував, що «колишні шахтарі та робітники» начебто «ганяли» українську армію по Донбасу.

Введення російський військ у район Новоазовська та їх просування на Маріуполь у серпні 2014 р. більшість українських медіа подавали лише як результат прорахунків та помилок українського керівництва, зосереджуючись на негативній картинці подій. Водночас у «тіні» залишалося те, що, по-суті, українські Збройні сили за підтримки добровольчих батальйонів (а на окремих ділянках фронту виключно завдяки мужності добровольців та підтримці волонтерських організацій) звели нанівець спроби московського керівництва досягти швидкого успіху на донецькому напрямку, а «російських найманців, місцевих маргіналів та прихильників «руського мира» виявилось достатньо лише для того, щоб розхитати ситуацію на Донбасі. Проте цих сил було замало для встановлення повного контролю над регіоном. Ввівши війська з боку Новоазовська, Росія фактично зважилася на відкриту агресію, оскільки необхідно було відкривати нову ділянку фронту щоб розпорозити сили АТО та зупинити їх, поки вони повністю не ліквідували терористичні організації «ЛНР» та «ДНР».

Взаємні звинувачення у обстрілі мирних жителів та руйнуванні населених пунктів мали суттєві відмінності щодо подачі матеріалу. Так, повідомлення українських ЗМІ про обстріли (особлива увага була прикута до трагедії під Волновахою, де бойовики обстріляли автобус, та обстрілу 24 січня 2015 р. житлових кварталів Маріуполя, де загинули 83 мирні жителі) [17] супроводжувалися наведенням даних балістичної експертизи, у тому числі й характеру руйнувань та прив'язки до місцевості напрямів обстрілу, виходячи з особливостей руйнувань будівель чи воронок від снарядів або ракет. Наголошувалося, що спеціальна моніторингова місія ОБСЄ підтвердила, що обстріл Маріуполя був здійснений з підконтрольної терористам території, а логіка трагічних подій свідчила, що це – спланована кривава провокація, спрямована на залякування мирного населення. За твердженнями українських мас-медіа, ці трагічні події підтвердили, що Росія і підтримувані нею терористи не бажали виконувати Мінські домовленості, які «залишалися єдиною міжнародно визнаною основою для мирного врегулювання».

В українських ЗМІ акцент робився на обстрілі населених пунктів не лише з ствольної артилерії, а й з використанням реактивних систем залпового вогню «Град», 9К58 «Смерч» (у тому

числі й модернізований варіант «Торнадо-С»), 9А52-2, які мають порівняно велику площу враження. І саме обстріл житлових кварталів Маріуполя став поштовхом до визнання Верховною Радою України Російської Федерації країною-агресором. У зверненні Верховної Ради України вказувалося, що від початку агресії наприкінці лютого 2014 року Російська Федерація систематично порушувала основоположні норми міжнародного права, права людини, в тому числі право на життя мирних громадян України, які стали заручниками терористів на окупованій території Донбасу. Цинізм кремлівської агресії, яка включала активну підтримку терористів на державному рівні, перетворив вбивство безневинних мирних громадян на звичне повсякденне явище. Очевидною визнавалася причетність Росії до таких терактів, як збиття цивільного пасажирського літака рейсу МН17, трагедій у Волновасі, Донецьку та Маріуполі [18]. Коментуючи це рішення, українські ЗМІ підтримували його, але водночас багато аналітиків висловлювали й критичні зауваження на адресу українського керівництва, яке, вимагаючи від західних партнерів посилення тиску на Росію, певний час уникало кваліфікації дій Російської Федерації як країни-агресора. В україноцентричному дискурсі у зв'язку із систематичними обстрілами терористами населених пунктів, що призводило до жертв серед мирного населення, вказувалося на те, що, окрім залякування громадян, такі дії мали на меті й довести нездатність українського керівництва забезпечити захист мирного населення.

Повідомлення російських мас-медіа про «обстріли українськими військами мирного населення Донбасу», як правило, являли собою інформацію про обстріли з вуст представників «ДНР» та «ЛНР» або ж тих, кого представляли як місцевих жителів. При цьому вже у липні–серпні 2015 р. стало помітним використання обстрілів населених пунктів, що перебували на контрольованій Україною території, артилерією «ДНР» та «ЛНР» не лише для залякування місцевих жителів, а й для зростання антиукраїнських настроїв на територіях, контрольованих українськими ЗС, через поширення повідомлень, що начебто обстріли ведуться з української сторони, яка «прагне знищити жителів Донбасу» та інфраструктуру регіону. Неодноразово обстріли з боку терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР» призводили до руйнування чи

пошкодження об'єктів, які забезпечували подачу світла та води на території, які тимчасово не контролюються Україною. Ці дії використовувалися для поширення інформації про те, що Україна «залишає напризволяще» жителів Донбасу і не забезпечує їх газом, водою та світлом.

У сфері міжнародних відносин значну увагу приділяли висвітленню переговорів у Мінську та пов'язаних із подоланням кризи на Донбасі зовнішньополітичних відносин західноєвропейських країн, США, Росії, України, країн Близького Сходу (у контексті глобального регулювання цін на енергоносії), а також знищення малайзійського пасажирського літака «Боїнг» рейсу МН17. Переговори контактних груп у Мінську в російськоцентричному та україноцентричному дискурсах у різний період часу висвітлювалися з відмінним забарвленням. В українських ЗМІ висловлювалася надія, що переговори дадуть змогу припинити бойові дії, руйнування інфраструктури Донбасу та знищення мирних жителів. Надії щодо посилення тиску на Російську Федерацію для досягнення миру на Донбасі поклалися передусім на європейських партнерів та США. Проте військова й дипломатична слабкість «об'єднаної Європи» стала на заваді припиненню агресивної політики Російської Федерації. В українських ЗМІ неодноразово висловлювалася думка, що лише США можуть забезпечити не лише тимчасове перемир'я, а й стійкий мир. При цьому російсько-українська війна залишається випробуванням не лише для України, а й для НАТО, який може втратити довіру частини своїх членів, та й ООН, яка не може віднайти дієвих засобів для припинення російської агресії. Право вето, яким користується Російська Федерація як постійний член Ради безпеки ООН (у тому числі й у справі створення комісії для розслідування загибелі малайзійського пасажирського літака «Боїнг» рейсу МН17), виявилось перешкодою для покарання агресора.

Україна опинилася на перетині глобальних і регіональних силових взаємин і стала не лише учасником, а й індикатором їх інтенсивності. Поеднання протягом тривалого часу системної корупції та масштабного російського впливу у сфері енергопостачання, кадрової політики (у тому числі й у силових відомствах та ЗС України) та культурно-просвітницької діяльності зумовило неадек-

ватність відповіді на агресивні дії Російської Федерації. Стратегічне партнерство з Росією принесло лише втрату частини території України, військові дії та залежність у багатьох сферах економічного та політичного життя. Тому вже протягом 2015 р. стала помітною переорієнтація української зовнішньої політики на США.

Українська держава має всі шанси набути для американської зовнішньої політики на східноєвропейських, центральноєвропейських та євразійсько-континентальних теренах того самого статусу, який має Ізраїль на теренах близькосхідних [19].

Висловлювалися думки про те, що геополітичні інтереси США можуть спричинити послаблення тиску на Росію у зв'язку з можливою участю Російської Федерації у врегулюванні конфлікту на Близькому Сході у тому разі, коли Росія отримає свободу дій в Україні та визнання провідними країнами світу анексії Криму.

Позиція зацікавлених сторін досить виразно виявилася під час переговорів контактних груп у Мінську, де було прийняте рішення про припинення вогню та відведення важкого озброєння з лінії зіткнення. Однак неодноразові порушення терористами мінських домовленостей, обстріли українських військових частин та населених пунктів і вогонь у відповідь з українського боку поставили під загрозу досягнення реального миру на Донбасі. В мас-медіа України неодноразово наголошувалося, що російська сторона не збирається виконувати принаймні два пункти мінських домовленостей: щодо виведення з Донбасу іноземних військових формувань і відновлення контролю Україною за східними кордонами. Натомість РФ, трактуючи Мінські угоди на свою користь, вказувала на необхідність прийняття змін до Конституції України, де б було відбито «особливі умови» для окремих районів Донбасу.

В українських ЗМІ почала лунає критика на адресу керівництва країни через те, що введення режиму припинення вогню та перемир'я призводило лише до того, що контрольована проросійськими бойовиками і російськими військами територія Донбасу збільшувалася саме під час так званого «перемир'я». Критику викликало й відведення важкого озброєння, що, на думку деяких експертів, могло призвести до прориву української оборони, найбільш важливими напрямками якої називалися маріупольський та слов'янський. А вже літом 2015 р. в українських ЗМІ почали поширюватися твердження про неможливість виконання мінських

домовленостей за бажання Росії продовжувати агресивні дії. Поряд з цим висловлювалася думка, що українське керівництво, прагнучи припинити бойові дії, «залишило напризволяще населення окупованих територій Донбасу», а вихід із кризової ситуації можливий лише за повного звільнення окупованих земель. Проте подібні висловлювання, як правило, не підкріплювалися аналізом реальних можливостей України вести масштабні бойові дії та окресленням перспектив загострення протистояння на Донбасі, в тому числі й зовнішньополітичних.

Коментуючи переговори у Мінську, лідер угруповання «ЛНР» І.Плотницький заявив, що сепаратисти вирішили «дати Україні шанс», а також висловив переконання у тому, що перемога буде за сепаратистами, «і не важливо, яким методом: політичним чи воєнним». Зі свого боку, лідер угруповання «ДНР» О.Захарченко заявив, що відповідальність за будь-який зрив чи невиконання якихось домовленостей буде лежати виключно на П.Порошенку [20] тим самим намагаючись нав'язати думку про те, що порушення укладених домовленостей можливе лише з українського боку. Але істинні наміри В.Путіна черговий раз було виявлено у січні 2015 р. в його зверненні до П.Порошенка, де пропонувалося відійти від лінії розмежування у зоні конфлікту на вересень 2014 р, зафіксованого у раніше не опублікованому додатку до Мінського меморандуму, і легітимізувати «фактичну» лінію, яка визначилася після наступу бойовиків не на користь України.

У російськоцентричному дискурсі оцінка переговорів у Мінську подавалася й як небажання української сторони вести перемовини безпосередньо із керівництвом «ДНР» та «ЛНР» як представниками населення Донбасу, хоча Україною «ДНР» та «ЛНР» були визнані терористичними організаціями. Крім того, позиція української сторони щодо порядку проведення виборів до місцевих органів влади за збереження російського контролю над окупованими територіями розцінювалася як небажання «почути Донбас», «прагнення зірвати переговорний процес». У цьому зв'язку критикувалася участь європейських партнерів у переговорах як засіб тиску на Україну і послаблення позицій Російської Федерації. Обстріли населених пунктів терористами «ДНР» та «ЛНР» кваліфікувалися як провокації, вчинені українськими військами.

Особливого розголосу набув обстріл 22 січня 2015 р. зупинки міського транспорту у Донецьку, в якому звинувачувалася українська сторона, хоча згідно з повідомленнями Міністерства оборони України до обстрілу були причетні представники терористів, які вели вогонь із житлових кварталів Донецька.

Поряд із «прогнозами» наступу український військ влітку 2015 р. російськими ЗМІ та мас-медіа «ДНР» та «ЛНР» поширювалися й повідомлення про можливий наступ «ополченців» на Маріуполь та здійснення масових наступальних операцій для розширення контрольованої території на всю Донецьку та Луганську області. Російськоцентричний дискурс з цієї проблеми характеризувався непослідовністю коментарів та певною стандартністю сюжетів, у частині яких були представлені одні й ті самі громадяни, які виконували різні ролі, залежно від спрямування інформації.

Знищення малайзійського «Боїнга» у сепаратистських ЗМІ спочатку подавалося як результат удару по українському літакові АН-26, який був збитий «за порушення повітряного простору». Подібна інформація прослизнула й у російських ЗМІ, але з часом оцінки катастрофи було кілька разів переглянуто. В українських ЗМІ знищення «Боїнга» подавалося спочатку як акція «проросійських бойовиків», але через деякий час після аналізу фотографій та свідчень очевидців йшлося про діяльність російських кадрових військових зі складу 53-ї Курської бригади російських військ, які збили пасажирський літак за допомогою ЗРК «Бук» [21].

Ефективність моніторингу соціальних мереж українськими спеціалістами виявилася, поміж іншого, саме у визначенні безпосередньої участі російських військових із 53-ї Курської бригади у знищенні пасажирського «Боїнга» рейсу МН-17 за допомогою ЗРК «Бук» М1. Зіставлення номерів військової техніки на фото (селфі), які були зроблені російськими користувачами і розміщені в соцмережах, і знімків ЗРК після виконання завдання підтверджувало саме участь російських військових у вчиненні цього теракту. Крім того, як підтвердження використовувалася інформація з спілкування бойовиків, які вихвалялися «черговим збитим українським літаком».

Аналіз даних соцмереж також дозволив встановити значну кількість осіб, які брали участь у діяльності терористичних

організацій «ДНР» та «ЛНР» на основі розміщених фото у соцмережах. Крім того, контент коментарів і підписів під фото дозволив аналізувати зміни настроїв бійців. Саме інформація із соцмереж стала основою для аналізу обставин, пов'язаних із фейками про обстріл українським штурмовиком Су-25 обласної адміністрації Луганська, обстріли Волновахи РСЗВ «Град», Маріуполя (РЗСВ Град), обстріл зупинки міського транспорту у Донецьку (за відсутності української артилерії ближче 15 км), та інших обстрілів мирних кварталів, які російські та проросійські ЗМІ прагнули приписати українським військовим. Соцмережі використовувалися для координації дій на підтримку постраждалих від обстрілів (наприклад, акція «Я – Волноваха»), а також з метою координування дій волонтерів для допомоги вимушеним переселенцям з облаштування на новому місці проживання та подолання соціального відторгнення.

Після провалу проекту «Новоросія» зі збройним захопленням Південно-Східної України за підтримки місцевого населення Російська Федерація зосередила свої зусилля на руйнуванні української державності зсередини. У цьому процесі важливу роль відігравав мас-медіа дискурс, контент якого мав формувати саме зневіру у здатності України створити потужну державу, у можливості українського керівництва розв'язувати складні зовнішньополітичні та внутрішньополітичні проблеми, здійснювати ефективні економічні реформи та реформування силових структур, освіти, медицини тощо. А для того, щоб населення окупованих територій Донбасу не отримувало альтернативної щодо російських мас-медіа інформації, керівництво РФ всіляко прагнуло обмежити спілкування підконтрольних українських територій із зовнішнім світом, поєднуючи це із нагнітанням антиукраїнської істерії у ЗМІ з паплюженням українських національних символів, історії, культури тощо.

В соцмережах поширювалися «прогнози» наступу українських військ влітку 2015 р. на «ДНР» та «ЛНР» та інформація про можливий наступ «ополченців» на Маріуполь і здійснення масових наступальних операцій з метою розширення контрольованої території на всю Донецьку та Луганську області. Російсько-центричний дискурс з цієї проблеми характеризувався непослідовністю коментарів та певною стандартністю сюжетів.

У мас-медіа дискурсі кризи на Донбасі подано п'ять варіантів її подолання: сценарій тотальної війни, який включає в себе мілітаризацію суспільства, запровадження воєнного стану та максимально можливе застосування Збройних сил; фактична відмова від окупованих територій із розривом усіх зв'язків з ними; пошук способів сепаратного примирення з Росією та визнання автономії Донбасу з відмовою від повернення Криму; «замороження» конфлікту за зразком Придністров'я, Абхазії, Південної Осетії зі збереженням економічних зв'язків з невідконтрольними територіями; продовження обмежених бойових дій зі стримуванням противників та відмовою від наступальних дій.

Обговорення у ЗМІ можливих варіантів розвитку подій має як конструктивний, так і деструктивний характер і розвивається в умовах посилення інформаційної війни з боку Російської Федерації, яка намагається представити помилки та прорахунки української сторони як «доведення» недієздатності Української держави та нелегітимність її керівництва.

У другій половині серпня 2015 р. моніторинг фінансових потоків у РФ дозволив стверджувати на основі розрахунків виплат солдатам та офіцерам, які загинули чи отримали поранення у війні на Донбасі, що Росія втратила щонайменше 2000 бійців убитими та близько 3000 пораненими. Таким чином, засекречення даних про втрати на війні в умовах розвитку сучасних засобів пошуку і обробки інформації не принесло бажаного результату. Крім того, моніторинг соціальних мереж забезпечив Україну матеріалами, що доводять участь регулярних підрозділів російської армії у бойових діях на Донбасі. А система google maps, орієнтована на формування карт за допомогою супутникових знімків, дозволила відслідковувати переміщення російської техніки на Донбас (російський ресурс Яндекс не дозволяє це зробити). Поступове вдосконалення техніки пошуку і обробки інформації та формування контенту мас-медіа в умовах посилення гібридної війни зумовлюватимуть зміни у сфері підготовки та подачі повідомлень.

1. Марченко Т. Донбасу вигідна провінціальність [Електронний ресурс] / Т. Марченко. – Режим доступу: <http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/12044.php>

2. Схід України масово виступає проти Путіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/02mar2014/aktsii.html>

3. Росія готує вторгнення на Схід України – військова техніка вже біля кордонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/04mar2014/rossiagotovit.html>

4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bagnet.org/news/investigations/235383>

5. Кризис в отношениях Москвы и Киева может перейти на глобальный уровень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.facenews.ua/articles/2014/191453/>

6. Кремлівський мрійник, або Помилка резидента [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/author-column/16934-kremlivskij-mrijnik-abo-pomilka-rezidenta.htm>

7. Россия вынашивает планы о переселении жителей Украины на Дальний Восток [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/UKRAINE/rossiya-uzhe-vynashivaet-plany-o-pereselenii-zhiteley-ukrainy-nadalniy-vostok-v-kachestve-trudovyh-resursov-140224_.html

8. Бардак закончен. Милиция гоняет вооруженных штурмовиков по Юго-Востоку Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://donetskie.com/novosti/2014/03/13/bardak-zakonchen-militsiya-gonyayet-vooruzhennyh-shturmovikov-po-yugo-vostoku-ukrainy>

9. Шро О. Дестабилизация Востока: как Украине решить проблему сепаратизма [Електронний ресурс] / О. Шро. – Режим доступу: <http://hvylyu.org/analytics/politics/destabilizatsiya-vostoka-kak-ukraine-reshit-problemu-separatizma.html>; Гибридная война России с Украиной вступила в шестую фазу из восьми – польские СМИ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.facenews.ua/articles/2014/199090/>

10. Горняки Донбасса не поддерживают пророссийских шовинистов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavnoe.ua/news/n172947/>; У разі федералізації 100 тисяч шахтарів втратять роботу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/finance/16apr2014/shaht.html>; Патріоти Донбасу вимагають від обласних депутатів засудити сепаратистські дії в регіоні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/2014/04/16/patrioty_donbasu_vymagayut_vid_oblasnyh_deputativ_zasudyty_separatystski_dii_v_regoni_480067/; Шахтеры Донбасса готовы к сопротивлению сепаратистам и призывают власть действовать решительнее [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.eizvestia.com/news_politics/full/845-shahtery-donbassa-gotovy-k-soprotivleniyu-separatistam-i-prizyvayut-vlast-dejstvovat-reshitelnee

11. Регионалы Донбасса выступили за референдум, освобождение админзданий и второй государственный язык [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://obozrevatel.com/politics/96243-pr-na-chrezvuyichajnom-sezde-prinyala-rezolyutsiyu.htm>; Донецкие «регионалы» призвали сепаратистов сложить оружие [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kontrakty.ua/article/76923/>; ТОП-7 отличий Донбасского сепаратизма от Майдана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uainfo.org/yandex/309779-top-7-otlichiy-donbasskogo-separatizma-ot-maydana.html>;

Драма еліт українського сходу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ipress.ua/mainmedia/drama_elit_ukrainskogo_shodu_61246.html; Регионал Иванющенко: Нам нужно объединиться, чтобы разрешить кризис на востоке [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://glavcom.ua/news/202724.html>

12. Люк Г. Гра Пугіна – Ахметова [Электронный ресурс] / Г. Люк. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/05/16/7025475/>

13. СКМ не будет платить налоги в бюджет «ДНР» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/economics/enews/skm-ne-budet-platit-nalogi-v-byudzheth-dnr-520953.html>

14. В связи с ситуацией на Донбассе Ринат Ахметов сделал экстренное заявление [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/regions/donetsk/v-svyazi-s-situaciy-na-donbasse-rinat-ahmetov-sdelal-ekstrennoe-zayavlenie-521628.html>

15. Новый электоральный «Донбасс» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politika.eizvestia.com/full/476-novuy-elektoralnyj-donbass>

16. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://telegraf.com.ua/ukraina/mestnyiy/1691576-azov-podtverdil-othod-ukrainskih-boytsov-s-donetskogo-aerporta.html>; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gordonua.com/specprojects/airport.html>

17. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://expres.ua/news/2015/01/24/124703-vlasnuyu-rukamy-mariupolci-pomstyatsya-zagarbnukam-obstril-mista>

18. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zaxid.net/news/showNews.do?tekst_zvernennya_shhodo_viznannya_rosiyi_derzhavoyuagresorom&objectId=1338409

19. Горбулін В. П. Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна / В. П. Горбулін, О. С. Власюк, С. В. Кононенко. – К.: НІСД, 2015. – С. 21.

20. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.radio-svoboda.org/content/article/26844150.html>

21. «Боинг» МН17 был сбит «Буком» 53-й зенитно-ракетной бригады ПВО России, – расследование [Электронный ресурс]. – режим доступа: <http://censor.net.ua/p301774>

РОЗДІЛ 5.

ДИНАМІКА НАЦІОНАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК З ПОДІЯМИ НА ДОНБАСІ

Співвідношення національно-громадянської і регіональної ідентичності українців в умовах агресії РФ проти України помітно змінилося порівняно з ситуацією, зовсім близькою в часі. Так, у 2013 році носії східнослов'янських цінностей в Україні становили групу в 41,7%, майже як і ті, хто ще не визначився (40,3%). Носіями загальноєвропейських цінностей вважали себе 17,6 % [1]. У 2014 році на 10,5% збільшилася група носіїв загальноєвропейських цінностей (досягла 28,1%). На 8,1% зменшилася кількість тих, хто не міг визначитися, та на 2,1% зменшилася група носіїв східнослов'янських цінностей. Що стоїть за цими показниками і який вплив це має на суспільну поведінку як таку?

В Європі серед домінуючих суспільно-політичних цінностей пріоритет належить толерантності, яка виявляється в толерантному ставленні до позиції опонента і намаганні знайти консенсус, який би не утискав жодну зі сторін взаємодії. Ця цінність є запорукою мирного співіснування різних соціальних груп у досить різних ситуаціях. Українському суспільству ж, навпаки, відповідно до результатів досліджень Національного інституту соціології НАН України, більшою мірою властива інша ціннісна особливість – ізоляціонізм. Так, сукупний Індекс дистанційованості між громадянами різної етнічної належності в Україні в 2014 році за шкалою Богардуса [2] становив 5,0. Динаміка цього індексу засвідчила поступове зменшення напруги, порівняно з 2012 роком – 5,2; з 2006 роком – 5,3. Але 2014 рік вніс якісно нові зміни в ситуацію. Так, уперше, починаючи з 2000 року, була зменшена дистанція в порозумінні з кримськими татарами – з 5,3 (2012 р) до 4,8 (2014 р); євреями – з 5,0 (2012 р) до 4,8 (2014 р); грузинами – з 5,3 (2012 р) до 4,9 (2014 р); американцями – з 5,6 (2013 р) до 5,3 (2014 р). І, навпаки, з росіянами – відчуження зросло від 2,3 (1994 р) до 3,3 (2012 р) та 4,3 у 2014 році.

У 2014 році, відповідно до даних Науково-дослідного інституту соціології НАН України, серед причин, які б спонукали жителів виїхати з їх населеного пункту, виокремилося побоювання міжнаціональних конфліктів – 8,4% (у проміжку між 1994 і 2013 роками цей показник коливався в межах 1,2 – 3,1 %).

Дослідження, організоване Інформаційно-аналітичним центром «RATING Pro» за результатами національного опитування Соціологічної групи «Рейтинг» 14 – 22 травня 2015, показало певні розбіжності, коли, з одного боку, респонденти говорять про відсутність відчуження та дискримінації в Україні, з іншого – самі виявляють певний рівень неприйняття різних груп населення.

Суперечності виявляються в ставленні українців до конкретних етносів та груп, коли це стосується оцінки перспективи їх можливого входження в сім'ю респондента, тобто коли йдеться про більш персональний рівень.

Так, майже 70% опитаних вважають, що в Україні практично відсутня дискримінація за етнічним походженням. Серед тих, хто вважає, що дискримінація з причин етнічного походження в Україні не поширена, майже половина почувалися б некомфортно, якби їх керівником на роботі була людина іншого етносу. 61% респондентів негативно поставився б до ситуації, коли б їхня дитина зустрічалася із темношкірою людиною, 55% – з людиною арабського походження, 53 % – азіатського походження. Позитивно до такої ситуації поставилися б лише 5 – 6% респондентів.

Мешканці Заходу України найбільш негативно сприйняли б, якби їхня дитина зустрічалася з людиною іншого етносу чи раси. Більш лояльні жителі Півдня та Сходу країни. Кардинальні відмінності були помічені в ставленні до росіян: на Заході 43% опитаних негативно оцінили б факт, що їхня дитина зустрічається з росіянином / росіяркою; у Центрі України таких 14%, на Півдні – 8%, на Сході – 2%.

Порівняно з країнами ЄС (дані опитувань Євробарометру 2012 року), українці досить часто схожі в своїх оцінках до таких країн, як Польща, Румунія, Болгарія, Балтії. При цьому, українці рідше відзначають наявність дискримінації, ніж опитані в більшості країнах Європи. Особливо це стосується оцінок наявності дискримінації за статтю, етнічним походженням, релігійними поглядами,

сексуальною орієнтацією. На думку опитаних, дискримінації порівняно більше поширені в Україні, коли йдеться про людей старшого віку (38%) та інвалідів (33%). Вони менш поширені, коли йдеться про сексуальну орієнтацією (27%), стать (21%), молодий вік (21%), етнічне походження (18%) чи релігійні погляди (14%).

Поряд зі збереженням ідентифікаційних і ціннісних суперечностей в українському соціумі тут спостерігається поступове зміщення пріоритетів у бік порозуміння й консолідації на ґрунті таких проєвропейських суспільно-політичних цінностей, як толерантність, самореалізація, взаємна допомога та патріотизм.

Головним об'єднавчим фактором у формуванні загальноукраїнської ідентичності, відповідно до загальнонаціонального опитування населення України, яке було проведене Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 26 червня по 18 липня 2015 року, виявилися саме патріотичні почуття. Причому їх значущість стрімко зростає: в 2013 році на патріотизм як чинник суспільного єднання вказали 8% населення України, а в 2015 році – 41% [3].

Другим за значущістю об'єднавчим чинником є незадоволеність владою – 36,6%. Третє місце поділяють віра в краще майбутнє (35,4%) і прагнення спільно долати труднощі життя (35,3%). Об'єднавчими факторами, на думку респондентів, також є: відчуття втрати нормального життя (34,1%) та спільні труднощі (29,3% опитаних).

Регіональні відмінності першорядного чинника єднання – патріотизму – доволі великі: на Донбасі 17,5 % респондентів вважають патріотизм об'єднавчим фактором, на Сході – 44,2 %, Заході – 46,4%, Півдні – 39,1%, в Центрі – 42,9 %.

Найпершим об'єднавчим фактором на Донбасі в умовах війни були названі спільні труднощі життя (34,9% респондентів). На другому місці – віра в краще майбутнє (30,2 %); на третьому – відчуття втрати нормального життя (23%); далі – незадоволеність владою (22,2%), прагнення спільно долати труднощі життя (18,3%). 17,5% опитаних жителів Донбасу вважають, що їх єдне страх перед майбутнім.

Як і патріотизм, історична пам'ять в її соціологічних вимірах дає важливу інформацію для розуміння впливу регіональної ідентичності на суспільну поведінку.

Про колективістський менталітет жителів як особливість їхньої регіональної ідентичності оприлюднено чимало досліджень [4]. Проведене соціологічною групою «Рейтинг» у березні 2013 року опитування додало ще кілька характерних для донбаської ідентичності індикаторів. На запитання – «чого не вистачає Україні», на Донбасі перше місце посіла відповідь: «Україні не вистачає сильною руки» (68 % опитаних). Відповідь «не вистачає демократії» на Донбасі дали лише 14 % опитаних [5]. У тому, що «Україні не вистачає більшої цензури», переконані 43 % респондентів з Донбасу, тоді як «не вистачає свободи слова» – тільки для 23 % опитаних.

Соціологічне дослідження «Динаміка патріотичних настроїв», проведене в серпні 2014 року групою Рейтинг, свідчить, що понад 60 % жителів Донбасу сумують за СРСР. При цьому, якщо в Центрі, на Сході і Півдні впродовж 2013 – 2014 рр. кількість прихильників СРСР зменшилася, то на Донбасі – зросла. Серед етнічних росіян кількість тих, хто досі шкодує за втратою СРСР, за рік зросла з 55 до 60 %. Серед етнічних українців цей показник зменшився із 38 до 29 % [6].

Динаміка ностальгії за СРСР та ставлення до ОУН – УПА є вельми показовими маркерами ціннісного вибору людей в Україні.

Так, відповідно до результатів дослідження Соціологічної групи «Рейтинг» у жовтні 2015 року третина (31%) опитаного населення України шкодує про розпад Радянського Союзу. Водночас більше половини (56%) – ні, 14% взагалі не визначилися.

Дослідження репрезентує зв'язок між змістом відповіді респондента і його рівнем освіти, доходів, статі, віку та переважної мови спілкування.

Чим старші респонденти та чим нижчий рівень їх освіти та доходів, тим більше вони шкодують за СРСР. Про розпад СРСР шкодують більше жінки та російськомовні громадяни (останніх удвічі більше, порівняно з їх однодумцями серед україномовних).

Динаміка настроїв свідчить про те, що з кожним роком зменшується кількість респондентів, які шкодують про розпад СРСР: у 2010 році таких було 46%, у 2013 – 41%, у 2014 – 33%, у 2015 – 31% (Див. таблицю 1).

Таблиця 1

**Аналіз-порівняння ставлення населення до розпаду
Радянського Союзу та визнання ОУН-УПА учасниками
боротьби за державну Незалежність України.**

Критерії вибірки «Так»		Чи жалкуєте Ви зараз про розпад у 1991 р. Радянського Союзу?*	Чи підтримуєте Ви визнання ОУН-УПА учасниками боротьби за державну Незалежність України?***
Стать	Жінки	33 %	39 %
	Чоловіки	27 %	47 %
Вік	18 – 35 років	14 %	47 %
	35 – 55 років	28 %	43 %
	56 і старше	49 %	35 %
Мова	Українська	23 %	55 %
	Російська	44 %	21 %
	Обидві	38 %	32 %
Освіта	Вища	20 %	50 %
	Середня спеціальна	30 %	43 %
	Середня загальна	40 %	35 %
	Початкова	54 %	43 %
Доходи	Забезпечені	20 %	52 %
	Малозабезпечені	24 %	44 %
	Бідні	36 %	39 %
	Дуже бідні	59 %	30 %

Розраховано та складено за джерелами:

* Динаміка ностальгії за СРСР. Жовтень 2015 року [Електронний ресурс] // Соціологічна група Рейтинг. – Режим доступу : http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_nostalgii_po_ssr.html

** Динаміка ставлення до визнання ОУН-УПА. Жовтень 2015 року [Електронний ресурс] // Соціологічна група Рейтинг. – Режим доступу : http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_priznaniyu_ou_n-upa.html

Регіональний розподіл голосів: майже половина мешканців Півдня – 49%, 39% жителів Сходу і чверть Центру сумують за СРСР. На Заході України лише 12 % шкодують про розпад Радянського Союзу.

Інакше поділилися респонденти за відповіддю на запитання «Чи підтримуєте Ви визнання ОУН-УПА учасниками боротьби за державну Незалежність України?»

Ідею визнати ОУН та УПА учасниками боротьби за державну Незалежність України найбільше підтримують на Заході (76 %), в Центрі – (42 %), найменше – на Півдні (27 %) та Сході (23 %).

Згідно з результатами жовтневого 2015 року дослідження Соціологічної групи «Рейтинг» 41% опитаних в Україні підтримують ідею визнати ОУН-УПА учасниками боротьби за державну незалежність України, 38% опитаних – не підтримують. Ще 21% не визначилися з цього питання.

Показова характеристика за окремими компонентами вибірки: за статтю, віком, доходами, типом поселення, мовою та освітою. Чим молодші респонденти, чим вищий рівень їх освіти і доходів, тим більше вони підтримують визнання ОУН-УПА учасниками боротьби за державну незалежність України. Також порівняно більшою є підтримка серед чоловіків та україномовних респондентів.

Історична пам'ять є важливим консолідуючим чинником українського суспільства. Цікаво, що саме в тих регіонах, де мешкають громадяни, багато з яких є носіями «радянських цінностей», розгорнулася російська агресія у 2014 році. Конфронтація на міжрегіональному рівні кількох моделей пам'яті, в основі яких різне сприйняття комуністичної ідеології, радянського історичного досвіду та українського визвольного руху, деструктивні зовнішні інформаційні впливи та пропаганда з використанням викривлених трактувань історичних фактів, можуть у майбутньому ще більше посилити вияви нетолерантності, екстремізму, антидемократичних рухів та ксенофобії.

«Примирити» історичну пам'ять можливо тільки завдяки високому рівню володіння неупередженою історичною інформацією.

На підставі результатів соціологічного дослідження, проведеного до 24 річниці Дня незалежності України, маємо унікальну матрицю для аналізу-порівняння ставлення населення різних регіонів України до історичних подій.

Серед історичних подій найбільш позитивно українці оцінюють проголошення незалежності України у 1991 році (37%), а також перемогу СРСР і країн антигітлерівської коаліції в Другій світовій війні 1939 – 1945 років (31%). Ці дві події були визнані найбільш позитивними у всій Україні.

Серед найнегативніших подій в усіх регіонах було названо Голодомор 1932 – 1933 рр. (54%).

А от щодо інших подій думки в різних регіонах виявилися відмінними. На Донбасі до найбільш негативних подій були віднесені Майдан 2013 – 2014 рр. (32%) та розпад СРСР (29%).

Серед історичних діячів до трійки тих, хто був оцінений громадською думкою найбільш позитивно, увійшли Гетьман Богдан Хмельницький (29%), Михайло Грушевський (21%) і князь Володимир (18%).

Проте в регіонах сприйняття найбільш визначних історичних діячів є досить різним: на Донбасі – найбільш шановані Гетьман Хмельницький (19,5%), Цар Петро I (17,5%), Михайло Грушевський (12%) і князь Володимир (11%).

Абсолютним «лідером» серед негативно оцінених діячів виявився Віктор Янукович (51%). Ще до трійки антигероїв увійшли Йосип Сталін (42%), Володимир Ленін (19%) та Віктор Ющенко (19%). Регіонально оцінки антигероїв теж дещо відрізняються: на Сході – Віктор Янукович (32%), Йосип Сталін (30%) і Петро Порошенко (25%); на Донбасі – Володимир Ленін (22,5%), Степан Бандера (22,5%), Віктор Ющенко (22%) і Віктор Янукович (20%).

Але не тільки відмінності в ставленні до історичних подій і постатей ускладнюють процес формування й укріплення національно-громадянської самосвідомості жителів України та її регіонів. Цей процес гальмується також через низький рівень знання людьми загальнонаціональної і регіональної історії своєї країни і народу. Так, під час опитування громадської думки

жителів України стосовно методів опору інтервентам та окупантам ставилося запитання «Наскільки Вам відомо, що в 1989-1991 роках шахтарі Донбасу організували страйки, демонстрації та марші з вимогою виходу України зі складу СРСР, і їхні акції відіграли значну роль у здобутті Україною незалежності?» [7]. Відповіді респондентів розподілилися таким чином: 46,5% – нічого не знають про це, 4,7% відповіли, що їм дуже добре відомо про це. Відповіді на згадане та подібні запитання засвідчують нагальність внесення в суспільство історичних та інших гуманітарних знань як важливого чинника формування загальнонаціональної громадянської ідентичності українців усіх національностей.

За роки незалежності України відбувалися події й зміни, що суттєво впливали на процес самоідентифікації громадян держави. Поміж них і ті, що сталися в 2013 – 2014 роках.

Відповідно до матеріалів моніторингу соціальних змін від Науково-дослідного інституту соціології НАН України можемо говорити про стрімке збільшення в означений період частки людей (у 2013 році – 51%, у 2014 році – 65%), які найперше вважають себе саме громадянами України, на 13 відсотків зменшилася частка тих, хто вважає себе перш за все мешканцями свого села/ міста. Громадянами Радянського Союзу, як і мешканцями свого регіону, вважають себе 6% та 8%, відповідно (і в 2013, і 2014 році).

Проукраїнську громадянську ідентичність більшою мірою демонструють мешканці Півночі – 76,3%, Центру – 75 % та Заходу – 70,1%. Наближеними до загальноукраїнських показників частки вибору проукраїнської громадянської ідентичності спостерігаються серед мешканців Півдня – 59,5% та Сходуї держави – 66,7%. Пріоритетним показником для Донбасу також є громадянська ідентичність, але вона дорівнює лише 34,2%. Друге пріоритетне місце в Донбасі належить регіональній ідентичності – 27% (найвищий показник у країні, порівняно з загальнонаціональним, що становить 8%). Пріоритетну прихильність територіальній спільноті, до якої належить населення, демонструє 18,5 % мешканців Донбасу (*Див. таблицю 2*).

Таблиця 2

**Аналіз-порівняння регіональних особливостей
самоідентифікації населення України станом на 2014 рік*, %**

Характеристики самоідентифікації	Усе населення України	Розподіл населення за регіонами країни					
		Захід	Центр	Південь	Північ	Схід	Донбас
Ким Ви себе передусім вважаєте?							
Громадянин України	64,4	70,1	75	59,5	76,3	66,7	34,2
Мешканець свого села/міста, району	16,1	14,5	17,9	25,1	11,2	13,8	18,5
Мешканець свого регіону (області)	8	6,7	3	5,1	2,4	5,2	27
Громадянин колишнього СРСР	5,5	0,3	1,7	5,6	3,6	8,6	13,9
Представник свого етносу, нації	2,1	3,2	1,7	1	2,1	3,2	0,7
Громадянин Європи	1,1	3,2	-	0,5	0,9	0,5	0,7
Громадянин світу	2,1	1,4	0,4	3,1	1,8	3,1	4,6
Чи підтримуєте Ви ідею подвійного громадянства в Україні?							
Так	27,8	21,3	14,3	40,9	16,6	30,5	50,5
Ні	53,6	64,9	72	43	63,8	47,9	22,8
Важко відповісти	18,6	13,7	13,6	16,1	19,6	21,6	26,7
Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся тим, що є громадянином України?							
Дуже пишаюсь	23,9	38,8	25,5	23,1	28,4	18,4	4,4
Скоріше пишаюсь	36,8	41,1	47,5	26	46,3	37,1	13,9

Продовження Табл. 2

Важко сказати	28,2	15,6	22,7	35,8	18,9	29,3	56,5
Скоріше не пишаюьсь	6	1,9	2,5	7,5	4,9	7,5	13,9
Зовсім не пишаюьсь	5	2,5	1,8	7,5	1,4	7,8	11,3

* Розраховано та складено за джерелом: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Том 1 [Електронний ресурс] // Інститут соціології НАН України. – Режим доступу : http://i-soc.com.ua/files/m/monitoring_2014.pdf

Першорядну для себе значущість тісного зв'язку з представниками свого етносу відзначили лише 2,1% населення України. На Донбасі цей показник є найменшим і дорівнює лише 0,7% населення.

Громадянами неіснуючої вже близько чверті століття держави – Радянського Союзу – вважають себе 13,9% населення Донбасу (відповідний загальноукраїнський показник – 5,5%). Прикметно, що громадянами світу визначили себе 4,6% населення Донбасу (найвищий показник по країні, в середньому – 2,1%),

Для коректного з'ясування ступеня поширеності і параметрів громадянської ідентичності важливо також брати до уваги ставлення громадян України до подвійного громадянства. Найвищі показники у 2014 році щодо реалізації ідеї подвійного громадянства на практиці продемонстрували мешканці Донбасу – 50,5 % та Півдня – 40,9%. Відповідні загальнонаціональні показники становили 27,8%, на Півночі – 16,6%, у Центрі – 14,3%.

Для розуміння регіональної ідентичності мешканців Донбасу доречним є аналіз питання «Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся тим, що є громадянином України?». Найнижчий показник відповідного ставлення людей до інституту українського громадянства зафіксований саме на Донбасі – 4,4% дуже пишаються (середній по Україні – 23,9%), а 13,9% скоріше пишаються (середній по Україні – 36,8%). Найбільша кількість респондентів саме на Донбасі не визначилися, пишаються вони чи ні – 56,5% (середній по Україні – 36,8%), а також найбільша кількість

респондентів на Донбасі, які скоріше не пишуться – 13,9 % (середній по Україні – 6%) або зовсім не пишуться – 11,3% (середній по Україні – 5 %).

Кожна людина більшою або меншою мірою відносить себе до якихось спільнот, про які може сказати «це – Ми». Найбільш вагомими спільнотами «Ми» для українців виявилися дві: «родичі і друзі» (53%) та громадяни України (52%).

На Донбасі головною для людей спільнотою залишаються родичі й друзі (49,2%), хоча й спільність у громадянстві України також є вагомою (25%). Крім цього, на Донбасі істотне значення для людей має спільність проживання в одному місті чи селі (20,2%) та належність до одного покоління (21%) [8].

Майже в усіх регіонах України більшість вважає оптимальним залишатися у складі унітарної України з розширеними повноваженнями (53,5% у Західному регіоні, 53% – Центральному, 53% – Східному, 44% – на Донбасі). У Південному регіоні України 43% респондентів воліли б розширення повноважень свого регіону, а 43% хотіли б залишити все, як є зараз. Федеративний устрій регіону найбільше підтримують на Сході (9%) та на Донбасі (12%). Проте слід наголосити, що жоден з респондентів на Донбасі не висловився за вихід з України та приєднання до іншої держави (0%)[9].

Отже, можна констатувати, що небезпека, яка нависла над країною, сприяла розширенню соціальних і регіональних параметрів загальноукраїнської ідентичності громадян України на території всієї країни з Донбасом включно (ситуація в Криму через зрозумілі причини не вивчалася).

Подібні зміни відбувалися в ставленні людей до ролі української і російської мов у суспільному просторі, хоча вектори впливу на це ставлення були діаметрально протилежними.

Зокрема, мовне питання, що роками, як свідчили результати масових опитувань, було малоактуальним для широкого загалу, актуалізували й ефективно використали на свою користь пропагандистські та інші служби РФ. Але результати цієї роботи виявилися, у підсумку, не такими масштабними, як було задумано.

Це засвідчують відповіді людей на запитання про їх ставлення до проблеми надання російській мові статусу офіційної; ставлення до мови, яку, окрім української, треба вивчати в навчальних закладах; питання білінгвізму та ін.

Мовна самоідентифікація вельми показовою видається порівняно з самоідентифікацією етнічною (*Див. таблицю 3*). Переважна більшість мешканців країни сьогодні відносить себе до українського етносу – 87,9 % (на Донбасі – 66,5%), а частка самовизначених як етнічні росіяни скоротилася до 10,1 % (на Донбасі – 31%).

У загальноукраїнському розрізі динаміка україномовних преференцій населення України, починаючи з 1994 року (37%) до 2014 року (43%), засвідчує поступове збільшення частки україномовних громадян. Російськомовне населення у 1994 році становило 29%, у 2014 році – 31%. При цьому треба врахувати, що в 2008 році, наприклад, переважно російськомовними себе визначали 37 % жителів України. Опитування свідчать як про поступове зменшення на теренах України частки російськомовного населення, так і про скорочення частки населення подвійної українсько-російської мовної орієнтації (у 1994 році останні становили 32%, у 2014 році – 25 %) (*Див. таблицю 3*).

Важливо, що рідна мова, а також мова сімейного спілкування часто не збігаються з національною самоідентифікацією населення України, передовсім на Донбасі. Так, визначилися з українською як рідною мовою 22% населення Донбасу. А от українську мову як переважну в родинному спілкуванні назвали лише 3,2% донбаських респондентів. Залежно від обставин українською і російською мовами на Донбасі спілкуються 23,8% людей.

Отже, відповідь на запитання щодо мови спілкування в родині є вельми показовим індикатором інакшості в українському суспільстві. Дослідження «Донбас 2015» [10] ілюструє відповідні мовні відмінності у вимірах Донбас – Донецька область – Луганська область.

Відповіді респондентів з Донбасу щодо мови спілкування у сім'ї такі: 3,2% (аналогічно до результатів дослідження Інституту соціології НАН України) респондентів Донбасу визначили українську мову як основну в спілкуванні в родині. 52,2% – спілкуються виключно російською, різними мовами залежно від обставин – 43,1%. З них на теренах Донецької області українською спілкуються в родині 1%, в Луганській області – 5,8%. Російською спілкуються в родині 60,3% мешканців Донецької області і 44% Луганської, а відповідно до обставин російською й українською спілкуються 36,3% населення Донецької області та 50% – Луганської.

Таблиця 3

**Регіон проживання та етнічно-мовна самоідентифікація
населення України, 2014 р.*, %.**

Характеристики етнічно-мовної самоідентифікації	Усі жителі України	Розподіл жителів по регіонах					
		Захід	Центр	Південь	Північ	Схід	Донбас
Етнічна належність							
Українець (ка)	87,9	97,4	96,3	84,1	95,1	84,5	66,5
Росіянин (ка)	10,1	2	2,4	11,3	3,7	13,3	31
Інший (а)	2	0,6	1,4	4,6	1,2	2,2	2,5
Рідна мова							
Українська	68,5	95,9	93,9	50,5	86,9	50,3	22
Російська	30,1	3,5	5,4	46,4	12,2	49,2	74,4
Інша	1,4	1,4	0,7	3,1	0,9	0,5	3,6
Мова спілкування в сім'ї							
Переважно українська	43,3	87,5	75	17,5	51,5	12,2	3,2
Переважно російська	31,2	3,5	6,8	46,4	18,3	49,3	73
Залежно від обставин і українська, і російська	24,8	7,3	18,2	34,5	30,2	37,7	23,8

* **Розраховано та складено за джерелом:** Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Том 1 [Електронний ресурс] // Інститут соціології НАН України. – Режим доступу: http://i-soc.com.ua/files/m/monitoring_2014.pdf

2014 рік вніс корективи й у відповіді на запитання, яку мову, окрім української, на думку респондентів, необхідно вивчати в загальноосвітніх закладах. Російська мова втратила 17% прихильників порівняно з 2013 роком. Натомість англійська здобула майже 7% додаткових голосів порівняно з 2013 роком.

Питання надання російській мові статусу офіційної в Україні: в 2014 році 49,6% респондентів обрали відповідь «ні» (порівняно з

2013 роком цей показник збільшився на 0,7%); відповідь «так» дали 32,2% респондентів (порівняно з 2013 роком цей показник зменшився на 4,3%).

За результатами опитування «Думки і погляди населення України: грудень 2014 року» на запитання, яким є найбільше побоювання громадян України, відповідь «утиск за мовною та національною ознакою» обрали лише 2,5 % респондентів [11].

Опитування, проведене Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з соціологічною службою «Ukrainian Sociology Service» з 25 грудня 2014 року до 15 січня 2015 року в 11 регіонах України, спростувало твердження про існування в Україні двох майже рівних мовних і культурних самоідентифікацій – української та російської.

Ідентифікують себе з Українською державою майже 95 % опитаних, а українська мова та культура є дуже близькою для 95 % населення, тоді як з російською державою відчувають близькість 57 %, а з російською мовою і культурою 67 %. Ці показники є аргументом на користь твердження, що в українському суспільстві немає ворожнечі до російської мови та культури [12]. Опитувальна статистика показує, що в українському суспільстві нині немає ані значної етнічної та етнокультурної поляризації, ані повної гомогенності.

Тим не менш, має місце чимало випадків конфліктогенного використання етнічного та етнокультурного чинників. Найбільше їх в освітянських реформах терористичних угруповань «ДНР» та «ЛНР».

У 2014 році громадська думка істотно змінилася в ставленні до інтеграційних пріоритетів. Не дивно, що після Євромайдану та агресії з боку РФ підтримка приєднання до Митного союзу стрімко впала.

Динаміка настроїв така: якщо від кінця 2011 року і фактично до Євромайдану в альтернативній постановці питання – МС чи ЄС – Митний союз обирали 30–32% українців, то вже у березні 2014 року прихильників євразійського вектора стало 22%, а у березні 2015 р. їх лишилося 13%.

Підтримка ж орієнтації на Євросоюз у той же час зростала. Так, у березні 2014 року ЄС обирали 45% респондентів; через два місяці, у травні 2014 року, – 50,5%, а за дослідженнями березня

2015 р. – 52% [13]. Але регіональні відмінності ставлення до двох означених альтернатив залишаються доволі суттєвими.

Традиційно виступали за інтеграцію у Митний союз український Південь, Схід та найбільше – Донбас. Динаміка орієнтацій на Донбасі така. В травні 2014 року, коли підтримка Митного союзу стрімко впала в усіх регіонах України, Донбас виявився єдиним макрорегіоном, де абсолютна більшість населення (68%) і далі виступала за Митний союз. Прибічників ідеї ЄС на Донбасі тоді було найменше – 13%. Ситуація змінилася за рік. У березні 2015 року в Україні не лишилося жодного макрорегіону, де більшість виступала б за євразійську інтеграцію. Навіть на Донбасі (дослідження проводилося на неокупованій його частині) кількість прихильників вступу до ЄС переважає частку прибічників Митного союзу – 35% проти 21%, відповідно [14].

Дослідження, проведене Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та соціологічною службою Центру Разумкова з 22 по 27 липня 2015 року, ілюструє регіональні особливості оцінок та очікувань щодо розвитку зовнішньої політики в Україні.

Акценти вже дещо змінені, порівняно з результатами березневого опитування. Так, на Донбасі вже 31,5% [15] респондентів вважає, що Україна повинна приєднатися до ЄС, а 34,4% – до Євразійського економічного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном.

На запитання «Яка Ваша позиція щодо можливого зближення України з ЄС: Європейський Союз розуміє потреби України?» 26,8% респондентів Донбасу відповіли, що згодні з такою постановкою запитання (найнижчий показник по країні), а 40,4% обрали «не згоден» (найвищий по країні).

На запитання, «Яка Ваша позиція відносно можливого зближення України з ЄС: зближення України з Європейським Союзом загрожує розвитку української культури?» 32,5% респондентів Донбасу відповіли, що згодні з такою постановкою запитання (найвищий показник по країні), а 36,6% обрали «не згоден» (найнижчий по країні).

На запитання «Яка Ваша позиція щодо можливого зближення України з Російською Федерацією: РФ розуміє потреби України?» 50,4% респондентів Сходу та 43,5% Донбасу відповіли, що згодні з

такою постановкою питання (найвищий показник по країні), а 25,1% респондентів зі Сходу обрали «не згоден» (найнижчий по країні), 31,6% – респонденти з Півдня, 33,4% – Донбасу.

На запитання, «Яка Ваша позиція щодо можливого зближення України з РФ: зближення України з Росією загрожує розвитку української культури?» 17,5% респондентів Сходу відповіли, що згодні з такою постановкою питання (найнижчий показник по країні). погодилися з таким твердженням 26,2% респондентів Донбасу та 27,4% респондентів Півдня [16].

Висновки

Випробування, які останніми роками випали на долю України, надали україноцентричної та проєвропейської визначеності й динаміки настроям і поведінковим орієнтаціям громадян держави. Відповідні зміни мають потенціал стати катализатором прогресивних модернізаційних трансформацій у суспільстві і державній політиці. Щоб цей потенціал реалізувався, треба проводити ініціативну цілеорієнтовану державну політику. Серед її найважливіших складників – потужна інформаційна та пропагандистська робота з розвіювання конфліктогенних міфів та стереотипів у свідомості громадян України всіх її регіонів та роз'яснення спільних для всіх інтересів, цінностей та цілей. Особливої уваги в цьому аспекті потребує Донбас. Першочергової значущості набувають також ефективні економічні реформи в масштабах всієї країни та організовані дії з відновлення й оновлення інфраструктури на підукраїнських територіях Донбасу та тих, на яких буде відновлюватися суверенітет Української держави. Адже прихильність політиці сепаратизму виявляють 35 % [17] населення Донбасу. І цей показник неминуче зменшуватиметься, залежно від якості й ефективності політики інтеграції та примирення.

Одним з перших кроків руху вперед має стати розроблення та впровадження на теренах Донбасу дієвої комунікаційної стратегії діалогу з населенням регіону. Така стратегія має враховувати особливості регіональної ідентичності, містити чіткі економічні та політичні критерії успішності реалізації запланованих заходів, брати до уваги історичні умови розвитку території, ментальні та психологічні особливості її населення, забезпечувати формування

й системну роботу національних інформаційних та інших комунікаційних каналів, у тому числі для протидії інформаційній агресії з боку РФ.

Треба зупинити практику і подолати наслідки багатолітнього взаємопоборювання груп інтересів всередині країни, які в корпоративних цілях використовували риторику й вели політику розмежування соціуму на противагу необхідності його інтеграції. Досягнення порозуміння й діалогу має стати метою державної політики і громадянського суспільства.

У ситуації, коли Україна не може прямо впливати та контролювати ситуацію на окупованих територіях, державна політика щодо цих територій має ґрунтуватися на розумінні особливостей регіональної ідентичності населення та бути цілеспрямованою, комплексною, орієнтованою на повернення не тільки окупованої території, а й на захист прав тих мешканців Донбасу, які визнають себе частиною населення України Донбасу. І цей показник неминуче зменшуватиметься, залежно від якості й ефективності політики інтеграції та примирення.

Одним з перших кроків руху вперед має стати розроблення та впровадження на теренах Донбасу дієвої комунікаційної стратегії діалогу з населенням регіону. Така стратегія має враховувати особливості регіональної ідентичності, містити чіткі економічні та політичні критерії успішності реалізації запланованих заходів, брати до уваги історичні умови розвитку території, ментальні та психологічні особливості її населення, забезпечувати формування й системну роботу національних інформаційних та інших комунікаційних каналів, у тому числі для протидії інформаційній агресії з боку РФ.

Треба зупинити практику і подолати наслідки багатолітнього взаємопоборювання груп інтересів всередині країни, які в корпоративних цілях використовували риторику й вели політику розмежування соціуму на противагу необхідності його інтеграції. Досягнення порозуміння й діалогу має стати метою державної політики і громадянського суспільства.

У ситуації, коли Україна не може прямо впливати та контролювати ситуацію на окупованих територіях, державна політика щодо цих територій має ґрунтуватися на розумінні особливостей

регіональної ідентичності населення та бути цілеспрямованою, комплексною, орієнтованою на повернення не тільки окупованої території, а й на захист прав тих мешканців Донбасу, які визнають себе частиною України.

1. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992 – 2014 рр. [Електронний ресурс] // Інститут соціології НАН України. – Режим доступу : http://i-soc.com.ua/files/m/monitoring_2014.pdf

2. Індикатор міжетнічної ворожнечі характеризує соціальну дистанцію між представниками різних етнічних груп, що проявляється у виявах ксенофобії, статистиці повідомлень про жертви нападів на ґрунті етнічної та расової ненависті; насильстві на ґрунті ненависті; статистиці повідомлень про акти вандалізму на ґрунті етнічної та релігійної ненависті. Розраховується Індекс соціальної або національної дистанційованості за шкалою Богардуса 1 – 7 балів), як середній бал числових виразів семи показників про згоду респондента допустити осіб певної національності, як: 1 – членів своєї сім'ї, 2 – близьких друзів, 3 – сусідів, 4 – колег, 5 – жителів України, 6 – гостей України, 7 – таких, кого взагалі не слід пускати в Україну. Шкала побудована за кумулятивним принципом, згідно з яким позитивна відповідь щодо першої позиції передбачає позитивні відповіді і щодо решти позицій. Числовий вираз середнього показника від 1 до 3 балів означає помірну дистанцію (рівень толерантної інтегрованості), від 3 до 5 – підвищену (рівень відособлення), від 5 до 7 – високу дистанцію (5 – 6 – рівень ізольованості; 6 – 7 – рівень ксенофобії), яка свідчить про наявність значної упередженості у ставленні до представників певної групи.

3. «До Дня Незалежності: що українці думають про Україну?» [Електронний ресурс] // Інститут соціології Національної академії наук України. – Режим доступу : http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/do-dnja-nezalezhnosti-sho-ukrainci-dumayut-pro-ukrainu_.htm

Загальнонаціональне опитування населення України було проведене Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 26 червня по 18 липня 2015 року за квотною вибіркою, що представляє доросле населення (від 18 років). Опитування здійснювалося у всіх областях України (крім АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей) методом особистого інтерв'ю за місцем проживання респондентів. Усього було опитано 1802 особи. Похибка вибірки не перевищує 2,3%.

4. Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні [Електронний ресурс] // Л. Угрин. – Режим доступу:

http://westukr.itgo.com/ugryn_cpd_conf_0701.html; Романюк А. С. Від соборності до незалежності: стан та динаміка інтеграції українського суспільства у контексті європейських процесів / А. С. Романюк, Ю. М. Сокирко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/sobornist_knyzka/sobornist_r5.htm

5. Кілька тез про ціннісні орієнтації українців [Електронний ресурс] // Соціологічна група Рейтинг. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/neskolko_tezisov_o_cennostnyh_orientirah_ukraincev.html

6. Динаміка патріотичних настроїв. Серпень 2014. [Електронний ресурс] // Соціологічна група Рейтинг. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_patrioticheskikh_nastroeniy.html

7. Думки і погляди населення України стосовно методів опору інтервентам та окупантам [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=546&page=1>

8. «До Дня Незалежності: що українці думають про Україну?» [Електронний ресурс] // Інститут соціології Національної академії наук України. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/do-dnja-nezalezhnosti-sho-ukrainci-dumayut-pro-ukrainu_.htm

Загальнонаціональне опитування населення України було проведене Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 26 червня по 18 липня 2015 року за квотною вибіркою, що представляє доросле населення (від 18 років). Опитування здійснювалося у всіх областях України (крім АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей) методом особистого інтерв'ю за місцем проживання респондентів. Усього було опитано 1802 особи. Похибка вибірки не перевищує 2,3%.

9. «До Дня Незалежності: що українці думають про Україну?» [Електронний ресурс] // Інститут соціології Національної академії наук України. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/do-dnja-nezalezhnosti-sho-ukrainci-dumayut-pro-ukrainu_.htm

10. Пресс-релиз по результатам социологического исследования населения Донецкой и Луганской областей «Донбасс–2015» [Електронний ресурс] // Фонд демократичні ініціативи імені Лька Кучеріва. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/press-reiss2015.htm>

11. Дослідження «Думки і погляди населення України: грудень 2014 року» [Електронний ресурс] // Міжнародний центр перспективних досліджень. – Режим доступу: <http://opros2014.zn.ua/donbass>

Дослідження «Думки і погляди населення України: грудень 2014 року» проводилося за замовленням ZN.UA Київським міжнародним інститутом соціології 4 – 19 грудня 2014 року. У ході дослідження було проведено 3035 інтерв'ю з дорослими жителями України, які проживають у 179 населених пунктах України

12. Результати загальнонаціонального соціологічного опитування, проведеного в рамках проекту «Національний діалог» [Електронний ресурс] // Міжнародний центр перспективних досліджень. – Режим доступу : http://icps.com.ua/assets/uploads/files/nd_opinion_poll_1_part_ua.pdf

13. Пропаганда за шкільною партою: що вчать діти в так званих «ДНР» і «ЛНР» [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27345426.html>

14. 52% за вступ до ЄС – це мало, багато чи достатньо? [Електронний ресурс] // Фонд демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу : http://www.dif.org.ua/ua/mass_media/52-zavstup-dostatno_.htm

15. 52% за вступ до ЄС – це мало, багато чи достатньо? [Електронний ресурс] // Фонд демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу : http://www.dif.org.ua/ua/mass_media/52-zavstup-dostatno_.htm

16. Зовнішня політика України: оцінки й очікування населення [Електронний ресурс] // Фонд демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу : <http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/hriirhiehihij.htm>

17. Ірина Бекешкіна: Повернення «ДНР» на звільнених територіях бояться більше, ніж «Правого сектору» [Електронний ресурс] // Фонд демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу : http://www.dif.org.ua/ua/mass_media/irina-bekeshkina-povergo-sektoru.htm

РОЗДІЛ 6. ГЕОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ І ЗАКОРДОННЕ ЛОБІ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Визначальною причиною «української кризи» в цілому, війни на Донбасі, зокрема стала спроба Росії реалізувати свої *реваншистські амбіції*. Всі інші причини, а також умови, приводи, підстави, каталізатори тощо так чи інакше, але є похідними від цієї. Важкий удар, якого зазнав внаслідок цього встановлений після «холодної війни» світовий порядок, став і наслідком, і метою активності Російської Федерації. Таким способом Росія позначила своє прагнення «переглянути результати «холодної війни». Голова російської структури – Ради із зовнішньої та оборонної політики – політолог С. Караганов, який після повернення В. Путіна на посаду президента вважається одним із головних ідеологів зовнішньополітичного курсу, в своєму, вочевидь, «програмному» тексті, оприлюдненому у квітні 2014 р., на початку кризи, називав головною її причиною «відмову Заходу де-факто та де-юре закінчити «холодну війну», яка на словах завершилася четверть століття тому» [1]. В цій інтерпретації «саме Захід систематично розширював зону свого впливу і контролю – військового та економіко-політичного (розширення НАТО та ЄС, відповідно)», і, таким чином, на Заході з Росією «демонстративно не рахувалися, поводитися як із переможеною державою», а Росії нав'язувалася «версальська політика» [2]. Відповідно, ця логіка підводила до висновку про необхідність Росії протистояти «зневажливому» ставленню до неї Заходу.

Урешті-решт, дії Росії щодо і навколо України стали логічним розвитком політики, яка реалізовувалася нею вже досить тривалий період. Символічною і висхідною позицією в цьому курсі міг би вважатися т.зв. «поворот Примакова над Атлантикою» – демонстративний жест тодішнього російського глави уряду Є. Примакова, який, дізнавшись про початок операції НАТО в Югославії, відмінив свій візит до США. Ані російська зовнішня політика, ані внутрішньополітичний розвиток країни не розвернулися водночас

так різко, як літак прем'єра Примакова. Дорога до гострої фази конфлікту, що розпочалася в 2014 р., була нелінійною. Однак та протестна акція стала наочною демонстрацією зростання незадоволення серед російських еліт місцем і роллю країни в постбіполярній міжнародній системі.

Основу цих невдоволених становили т.зв. «силовики», які прийшли на чільні позиції в РФ внаслідок операції з передачі влади «спадкоємцю» Б. Єльцина. Попри кілька обопільних декларацій зближення із Заходом і, в першу чергу, США розбіжності дедалі зростали, викликаючи час від часу різкі загострення. Виразним, але недооціненим виявом подібного щодо України стала криза навколо острова Тузла восени 2003 року, коли вперше на функціональність «тестувався» Будапештський меморандум. У цілому ж націленість Москви на стратегічний реванш на мілітаристській та експансіоністській основі більш ніж виразно продемонструвала російсько-грузинська війна серпня 2008 р. Уже тоді застосована Заходом практика умиротворення у вигляді «плану Саркозі-Медведєва» із наступним «пробаченням» у вигляді «перезавантаження» політики першої адміністрації президента Б. Обами стала стимулом для подальшого розгортання російського реваншизму.

У тому ж 2008 р. певного резонансу як у російському, так і в українському політичних дискурсах набула стаття І. Джадана за назвою «Операція «Механічний апельсин»», в якій був представлений сценарій війни Росії проти України [3]. В Україні цей текст та його зміст був сприйнятий із високою іронією, що, однак, не завадило частині аналітиків побачити в ньому тенденцію підготовки росіян до війни з Україною [4]. Однак, уже після окупації Криму і з початком «русской весны» можна було відзначити, що текст 2008 р. становив не тільки ідеологічну настанову чи тенденцію, але й описував конкретний сценарій розгортання подій у військово-політичній сфері, що реалізувався в 2014 р...

Звісно, не ця окрема стаття чи ще якісь публічно доступні матеріали визначали стратегію та тактику дій Росії щодо України в політичній кризі, що переросла у військовий конфлікт. Мають під собою логічні підстави висновки, які акцентують на планомірній

підготовці російського політичного та військового керівництва до масштабної операції з метою фактичної ліквідації суверенітету та міжнародної суб'єктності України. Так само як і твердження, що звертають увагу на високий рівень власне тактичних «імпровізацій» в діях з російського боку під час ескалації конфлікту і ймовірній відсутності його далекосяжного стратегічного моделювання. Узгоджує ці два бачення припущення стосовно того, що планомірні стратегічні розрахунки російських центрів підготовки і прийняття рішень були порушені Майданом 2013 р., який щонайменше на півтора року випереджав прогнозовану нестабільність в Україні, що пов'язувалася зі спробою виборчої пролонгації президентства В. Януковича: орієнтовані на осінь-зиму 2015 р. плани довелося адаптувати і втілювати наприкінці 2013 – на початку 2014 р.

Відповідно, траєкторія розгортання конфлікту визначальною мірою залежала від намагань російського політичного керівництва максималізувати свою позицію в комунікації із опонентами. При цьому українська сторона, представники Української держави, які прийшли на ці ролі після повалення В. Януковича, в перший період «дискваліфіковувалися» Кремлем як візаві. Це знайшло втілення не лише в експлуатації державною пропагандою Росії, але й у використанні російським керівництвом ідеологем «збройного перевороту», «хунти», «фашистів» у Києві. Ця лінія змінилася фактично лише після проведення в Україні визнаних світовою спільнотою президентських виборів та обрання П. Порошенка на посаду Глави держави.

До того повною мірою (але й по тому неопублічно, неформально) російська сторона була налаштована на переговорах про майбутнє України із «західними партнерами», власне, із США. В цьому сенсі, набуло поширення тлумачення, що ціллю Росії в конфлікті на Донбасі є «Ялта-2, новий переділ світу» [5]. Тобто, Росія прагне досягти певних формалізованих і розрахованих на довгострокову перспективу домовленостей із тими, кого вважає своїми глобальними опонентами щодо закріплення зон виняткового впливу в європейській та світовій міжнародно-політичній системі.

Таким чином, Росія фактично остаточно підсумовує свою відмову від спроби інтеграції в західну цивілізацію і претендує бути іншим центром сили у світі. Згадуваний С.Караганов, вказуючи на чинники кризи, формулює це так: «Головний же – жорсткий намір Москви змінити правила гри, які їй нав'язував Захід останні чверть століття. Не зумівши, але й не бажаючи підлаштуватися, Росія відмовляється від спроб стати частиною Заходу» [6].

Таким чином, Росія претендує на переформатування (пост)однополярності світопорядку в багатополярність, де сама буде одним із кількох полюсів. Однак, не просто полюсом, а центром орієнтації всіх антизахідних сил, оскільки саме Росія продемонструвала здатність результативно кинути виклик домінуванню США та євроатлантичної цивілізації.

Саме в сенсі інституційної кризи атаки РФ «на Захід» можна вважати результативною. З іншого боку, її наслідки як для світопорядку, для нової інституційної моделі міжнародних відносин, для місця в них залучених сторін і, власне, самої Росії цілком можуть виходити за межі її власного цілепокладання. Практика, відома із попередніх криз 1914 та 1938/39 – 1945рр, коли головний ініціатор світових пертурбацій зрештою став найбільше ураженою стороною, цілком можлива і у разі кризи нинішньої. Інша річ, що часовий горизонт таких трансформацій невизначений і може розтягнутися на тривалий період.

Попри всі масштабні і фрагментарно результативні зусилля з просування інтерпретаційної моделі РФ вона не лише не стала гегемонічною, але й, навпаки, втратила конкурентні можливості за межами своєї базової платформи. Претендуючи спочатку на артикуляцію незадоволення «західною моделлю» світопорядку з боку інших центрів, а також на посилення своєї інтерпретаційної ролі в дискурсах Європи та Північної Америки і, можливо, до перетворення її на конкурентну в політичному вимірі, Росія, зрештою, змушена поступатися навіть простором т. зв. «руського мира», російськомовної та російсько-культурної частини Євразії.

Не одноразово оспівувана і возвеличувана гігантська інформаційно-пропагандистська машина РФ для підтримки відповідного тону впливу на свого споживача змушена змінювати

порядки денні. Лише з лютого 2014 відбулося кілька таких виводів. Найбільш помітніші: виведення на авансцену т.зв. «Новоросії», зміна його на «неохідність прямого домовляння Києва з «ДНР/ЛНР», що переродилося в формулу «повернення Донбасу Україні», заміщення домінування української тематики в новинарному виробництві на тематику сирійську. Це тільки кілька переходів між домінуючими порядками денними інформаційно-пропагандистського виробництва в РФ. Радикальні зміни смислового наповнення та інтерпретаційної бази тут виразно помітні і навіть досить радикально відмінні від попереднього контексту. Однак подібні переходи траплялися і в інших випадках, і стосовно іншого контенту кризової ситуації. Пропагандистська машина РФ мусить поповнюватися новим «паливом», циклічним перемиканням уваги.

У той же час було б вкрай необачно після деескалації на Донбасі, навіть після потенційного початку врегулювання конфлікту, розраховувати на нейтралізацію реваншистської загрози з боку Росії як для України, так і для країн-сусідів РФ в ЦСЄ, для континенту в цілому. Прагнення Росії досягти статусу світового центру сили від того не зникне. Чи нинішній режим, чи його наступник здатні оперативно актуалізувати протидію своїм визначеним опонентам, максимально застосовуючи для того всі наявні ресурси. І якщо «ядерний шантаж» здатен залишатися на рівні інформаційно-психологічного тиску, то цілком можливою ставкою Москви може бути використання можливостей «проросійського лобі» в країнах Європейського Союзу, який сприймається російськими стратегами як «слабка ланка» цивілізаційної конструкції Заходу.

«Українська криза» в цілому, війна на Донбасі, зокрема, стали цілковитою несподіванкою для Європи. Тим не менше Європейський Союз від самого початку був так чи інакше, але включений у щораз більш зростаючий конфлікт. При цьому аж до лютого 2015 р. (до підписання другого Мінського протоколу) ЄС реагував на процеси в навздогінному режимі. І все ж, Євросоюз зміг виробити спільну позицію, в основі якої – підтримка України і засудження та протидія Росії.

У той же час, хоча військові дії відбувалися в країні, яка безпосередньо межує з ЄС, події на Донбасі залишалися хоча й складним і тривожним, але зовнішнім явищем для Європи. Європейські політики досить швидко пройшли шлях від постійної «глибокої стурбованості» до «втоми Україною». Однак, усвідомлення, що «допомагаючи Україні захищатися, Європа непрямо захищає і себе» [7], так і не стало домінуючим у самій Європі. Наразі і сам Брюссель як офіційна столиця ЄС, і Берлін як столиця головного центру сили Євросоюзу, й інші країни та їхнє керівництво схиляються до варіанта «заморожування» конфлікту на Сході України.

Однак і в потенційному переході до такого режиму, і за його можливого функціонування, а також при розгортанні сценарію протистояння в інших напрямках знову стрімко актуалізується питання єдності позиції всього багатоманітного об'єднання за назвою Європейський Союз. Протилежна сторона – Російська Федерація – не є байдужим спостерігачем за процесом, навпаки, вона всілякими можливими методами намагається підкріпити свої позиції. Одним із завдань, яке вирішує Росія в цьому річизі, є підтримання та посилення проросійського лобі в країнах ЄС.

За період від лютого 2014 р. з'явилася велика кількість публікацій стосовно того, на кого спирається Кремль у країнах Євросоюзу для просування там своїх інтересів. У той же час постала проблема із систематизацією зібраної інформації. Одним із прикладів початку такої роботи є проект «Викрадення Європи» вітчизняного тижневика «Дзеркало тижня» [8]. Фокус уваги в ньому зосереджено на визначенні впливу антиросійських санкцій на країни Євросоюзу. Але при цьому стосовно кожної країни автори описують «кремлівську колону».

Нижче пропонується варіант узагальнення, систематизації і структурування головної інформації стосовно «опор», на які орієнтується Росія, реалізуючи свій курс щодо України. В таблиці використано як матеріали проекту «Викрадення Європи», так і дані із різноманітних інших відкритих джерел – від Вікіпедії до сайтів окремих партій та виборчих комісій.

У таблиці зафіксовано інформацію щодо організованих політичних інституцій – щодо політичних партій. Переважно

йдеться про партії парламентські. Однак у тих випадках, коли в країні проросійськи орієнтовані партії не потрапляють до парламенту, вони теж моніторилися і відомості про них залучалися до таблиці. В декількох випадках були підстави констатувати, що російське лобі як таке відсутнє на рівні партійних організацій.

Запропоновано єдину структуру узагальнення даних, через яку було оцінено всі країни Європейського Союзу. В колонці «партія» фіксувалася партійна організація, яка з лютого 2014 р. виявляла ті чи інші ознаки підтримки, просування, лобіювання позиції Москви стосовно «української кризи» та війни на Донбасі.

У колонці «Лідери» зазначаються імена керманічів партій. Це не лише формальна ознака – здебільшого саме лідери партій країн ЄС публічно позначали проросійську позицію, яка передається і на всю партію. Цей аспект також важливий, бо значна частина партій, що потрапила до списку, має саме «лідерський» характер – або створена чи очолюється дієвими, харизматичними політиками та/або має досить жорстку внутрішню організацію, орієнтовану на першу персону в партії.

Важливим елементом структурування стала позиція «ідеологія», наведена у відповідній колонці. Попри наявний тренд розмивання ідеологічної ідентичності партійних структур в європейській (і не лише) політиці, як показують уже перші спроби узагальнення, «рука Москви» в ЄС має цілком визначене ідеологічне забарвлення. Власне, гра на ідеологічних особливостях своїх європейських контрагентів дозволяє Росії і налагоджувати кооперацію з ними, і використовувати їх у своїх інтересах.

У колонці «статус» зазначалося поточне (на жовтень 2015 р.) політичне позиціонування партій – належність до правлячої коаліції, опозиція в парламенті чи перебування поза ним.

Наступний елемент структурування – «головні вияви підтримки РФ» в українсько-російському конфлікті. Ця колонка наповнювалася інформацією про або заяви, або конкретні дії (наприклад, поїздки на окуповані території), або демонстровані тривалий період позиції чи відтворювані практики, які кореспондуються з інтересами Росії та її курсом.

Наступна колонка – «Показники на останніх парламентських виборах та представництво», – покликана показати нинішню політичну вагу партії, її популярність серед громадян країни. Єдиним спільним критерієм, який би витримувався щодо всіх країн, було обрано останні парламентські вибори. Звісно, для цілої групи країн вибори відбулися ще в 2011-2012 рр. і політична динаміка здатна серйозно підкоригувати позиції партій, які в них брали участь. Однак залучення даних саме про вибори, хай навіть за майже цілий електоральний цикл тому, бачаться коректнішими, ніж оперування результатами поточних соціологічних досліджень. Дані соціології до таблиці долучені лише одного разу – у випадку із іспанською партією «Подемос», щоб продемонструвати її стрімкий вихід на чільні позиції. Партія нова і поки що немає досвіду участі в парламентській виборчій кампанії. Крім відсотка підтримки на останніх парламентських виборах у колонці подаються також і здобуті позиції в парламенті. Зазначається кількість здобутих партією місць і загальна кількість депутатського корпусу в парламенті, до якого вона пройшла. Якщо в таблиці країна представлена кількома проросійськими партіями із парламентським представництвом, то інформація про дату останніх виборів та загальну кількість місць у парламенті дається тільки для першої партії, для решти наступних вона релевантна автоматично.

Характерною особливістю діяльності проросійських партійних організацій в Євросоюзі є їхня порівняно більш успішна участь у виборах до Європейського парламенту, ніж до національних вищих законодавчих органів. Результатам участі в останніх виборах до ЄП присвячена остання колонка. Оскільки вибори до ЄП відбуваються в країнах ЄС синхронно, із відмінностями в кілька днів, то їхня дата не конкретизувалася. Останнє, вже восьме скликання Європарламенту обиралося в період з 22 по 25 травня 2014 р. Саме у час, коли вже відбулася анексія Росією Криму, набирала обертів т.зв. «русская весна», розпочиналося збройне протистояння на Донбасі, але усвідомлення загальних контурів кризи і її глибини в ЄС ще не спостерігалось. Крім відсоткових показників вказуються також і кількість здобутих партією місць в ЄП, і загальна кількість мандатів у національній депутації.

Таблиця 1.

Проросійські політичні партії в країнах Європейського Союзу

Партія	Лідери	Ідеологічорієнтації	Статус	Головні вияви підтримки дій РФ	Показники на останніх парламентських виборах та представництво	Показники на останніх виборах в Європарламент в 2014
АВСТРІЯ						
Соціал-демократична партія Австрії	Вернер Файмен (чинний канцлер)	Соціал-демократія	Правляча	Симпатії до РФ окремих членів через публічні заяви	На виборах 29.09.2013 р. 27,1% (1-й результат); 53 місця	24,1%; 5 місць
Австрійська партія свободи	Хайнц-Крістіан Штрахе	Націоналізм, націонал-консерватизм, євроскептицизм		Члени партії брали участь у «референдумі» в Криму	21,4%; (3-й результат); 40 місць	19,7%; 4 місця
БОЛГАРІЯ						
«Атака»	Волен Сидєров	Націоналізм, євроскептицизм, антиглобалізм		Відвідування лідером і 2 партійцями Криму (лютий 2015 р.), зустріч з очільниками окупаційної влади	На виборах 2013 р. 7,3 %; 23 місця з 240 На виборах 05.10. 2014. 4,52 %; 11 місць	2,96, Без представництва
Болгарська соціалістична партія	Міхаїл Міков, Сергей Станішев	Соціал-демократія (наступниця Болгарської комуністичної партії)		Виступає за пом'якшення санкцій	На виборах 2013р. 26,5%; 84 місця з 240 На виборах 05.10. 2014 р. 15,4%; 39 місць	18,9% у складі «Коаліції за Болгарію», 4 місця

Продовження Табл. 1

АБВ (Альтернатива за болгарське відродження)	Георгій Парванов	Соціал-демократія		Виступають за розвиток політичного та економічного співробітництва з РФ	На виборах 05.10. 2014 р. 4,2%; 11 місць з 240	4%; Без представництва
БЕЛЬГІЯ						
Народна партія	Міхаель Модрікамен	Консервативний лібералізм, бельгійський юніонізм	Опозиція	Лідер визнав «історичне право» РФ на Крим; заяви про необґрунтованість санкцій	На виборах 2014 р. 1.51%; 1 місце із 150	
Фламандський інтерес	Том ван Грікен	Фламандський націоналізм, євроскептицизм, консерватизм; сепаратизм		Член партії Ф.Крейєльман взяв участь як спостерігач у «референдумі» в Криму. Та в листопаді 2014 р. на виборах у «ДНР».	На виборах 2014 р. 5,8%; 3 місця	6,8%; 1 місце
ВЕЛИКОБРИТАНІЯ						
Партія незалежності Сполученого Королівства	Найджел Фардж	Євроскептицизм, консерватизм		Висловлювання лідера партії на підтримку В. Путіна; Робота в ЄП у межах проросійськи орієнтованої фракції «Європа за свободу та пряму демократію»	На виборах 07.05.2015 р. 12,6%; 1 місце	27,49 %; 24 місця

Продовження Табл. 1

ГРЕЦІЯ						
СІРІЗА (Коаліція радикальних лівих)	Алексіс Ціпрас	Різноманітні течії лівого радикалізму. Зокрема, марксизм, троцькізм, маоїзм, неомарксизм; Антиглобалізм, антикапіталізм, соціалізм	Правляча	Критика політики санкцій щодо РФ; Демонстрація дружнього ставлення до В. Путіна	На виборах 20.09.2015 р. 35,5%; 145 місць з 300	26,6%; 6 місць
«Не залежні греки»	Паннос Камменос	Націоналізм, консерватизм	Правляча	Виправдання анексії Криму; Участь депутата Г. Аврамідісав «референдумі» в Криму; Ретрансляція російської пропаганди	3,7%; 10 місць	3,5%; 1 місце
Комуністична партія Греції	Дімітріс Куцумбас	Комунізм, марксизм-ленінізм, євроскепіцизм		Депутат ЄП від КПГ С. Зарянопулос та депутат Г. Ламбрулес були спостерігачами на «виборах» у «ДНР» та «ЛНР»	5,6%; 15 місць	6,1%; 2 місця

Продовження Табл. 1

«Золотий світанок»	Ніколаос Міхалолякос	Націоналізм, націоналізм, фашизм, євроскептицизм		Ретрансляція російської пропаганди	6,9%; 18 місць	9,4%; 3 місця
ДАНІЯ						
Партія данців	Даніель Карлсен	Неонацизм	Позапарламентська	Ретрансляція проросійської пропаганди;	Участі у виборах не брала	Не має представництва
ІРЛАНДІЯ						
«Шинн Фейн»	Джеррі Адамс	Республіканізм; соціалізм; лівий націоналізм; євроскептицизм	Ліва опозиція	Голосування проти резолюцій на підтримку України	На виборах 25.02.2011р. 9,9%; 14 місць з 166	19,5%; 3 місця
ІСПАНІЯ						
«Подемос»	Пабло Іглесіас Турріон	Лівий націоналізм, комунізм, євроскептицизм	Позапарламентська	Критика санкцій проти РФ; Критика Революції Гідності; Ретрансляція елементів російської пропаганди (штамп «неонацисти» щодо влади після Майдану)	На виборах 20.12.2015 р. 20,7% 69 місць із 350	8%; 5 місць з 54

Продовження Табл. 1

ІТАЛІЯ						
«Вперед, Італіє»	Сільвіо Берлусконі	Ліберальний консерватизм, християнська демократія, популізм	Опозиція	Постійні особисті контакти лідера з В. Путіним; Відвідини лідером Криму; Сенатор від партії Л.Малан, члени партії Ф. Берто і А. Мусоліно були «спостерігачами» на виборах в «ДНР/ЛНР»; Внесення резолюції про відміну санкцій щодо РФ	На виборах 24-25.02.2015 р. 21,5% у складі «Народ свободи»; Місць в Палаті депутатів 67 із 630 Місць у Сенаті 60 із 315	16,8%; 13 місць із 73
«Рух п'яти зірок»	Джузеппе П'єро «Беппе» Грілло	Популізм, енвайроменталізм, електронна демократія, євроскептицизм	Опозиція	Поїздки лідера і представників партії в Крим	25,5%; Місць у Палаті депутатів 109; Місць у Сенаті 54	21,2%; 17 місць
«Ліга Півночі»	Маттео Сальвіні	Федералізм, регіоналізм, етнопанціоналізм, євроскептицизм, альтерглобалізм, паданський ірредентизм	Опозиція	Пропутінська риторика; Ініціювання «асоціації друзів Пугіна»; Засудження санкцій проти Росії; Відвідини Криму лідером партії; Голосування проти ратифікації УА Україна-ЄС	У складі Правоцентристської коаліції 4,1%; 14 місць у Палаті депутатів; 12 місць у Сенаті	6,2%; 4 місця

Продовження Табл. 1

КІПР						
«Демократичне об'єднання»	Авероф Неофіту	Консерватизм, християнська демократія	Правляча	Активна критика санкцій проти РФ; Дипломатичні кроки назустріч РФ	На виборах 22.05.2011 р. 34,3%; 20 місць із 56	37,8%; 2 місця з 6
АКЕО (Прогресивна партія трудового народу Кіпру)	Андрос Кіпріану	Єврокомунізм		Критика санкцій проти РФ; ретрансляція російської пропаганди	32,3%; 19 місць	27%; 2 місця
ЛАТВІЯ						
Блок «Центр злагоди»	Ніл Ушаков	Соціал-демократія, захист інтересів російської меншини	Опозиція	Участь в інформаційно-пропагандистських проєктах РФ; партнерські відносини з «Єдиною Росією»	На виборах 17.09.2011 р. 28,4%; 31 місце із 100	19,6%; 2 місця із 9
ЛИТВА						
«Союз росіян Литви»	Сергій Дмитрієв	Захист інтересів російської меншини	Опосередковано входить до правлячої коаліції	Угода про співробітництво із «Єдиною Росією»; Отримує фінансування з боку Росії (культурних, гуманітарних, інформаційних проєктів); заява з підтримкою анексії Криму і виправдання агресії РФ на Донбасі	На виборах 14.10 та 28.10.2012 р. увійшли в склад Партії праці; 2 місця із 139	Самостійної участі не брала

Продовження Табл. 1

Союз «Виборчої акції поляків Литви» та «Російського альянсу»	Тамара Лоханкіна	Захист інтересів польської та російської меншин, євроскептицизм	У складі урядової коаліції	Ретрансляція російської пропаганди; заяви про нелегітимність українського уряду після Майдану; заява з підтримкою анексії Криму і виправдання агресії РФ на Донбасі	5,8%; 8 місць	8,1%; 1 місце
ЛЮКСЕМБУРГ						
Люксембурзька соціалістична робітничка партія	Клод Хааген	Соціал-демократія	У правлячій коаліції	Критичне ставлення до політики санкцій проти Росії; налаштованість на компроміси з Росією; ретрансляція окремих елементів російської пропаганди	На виборах 20.10.2013 р. 20,3%; 13 місць із 60	19,5%; 1 місце з 5
МАЛЬТА						
Безпосереднього лобіста чи представника позиції Росії серед політичних партій країни немає. Таку роль виконують декілька високопоставлених чиновників.						
НІДЕРЛАНДИ						
Партія свободи	Герт Вільдерс	Націоналізм, євроскептицизм, консервативний лібералізм, популізм	Опозиція	Голосування проти ратифікації УА України з ЄС	На виборах 12.09.2012 р. 10,1%; 12 місць із 150	13,3%; 4 місця з 26

Продовження Табл. 1

Соціалістична партія	Еміль Румер	Соціал демократія, демократичний соціалізм, євроскептицизм, лівий популізм	Опозиція	Голосування проти ратифікації УА України з ЄС	9,7%; 15 місць	9,6%; 2 місця
Партія захисту тварин	Маріанна Тіме	Зелена політика, захист тварин, енвайроменталізм, євроскептицизм	Опозиція	Голосування проти ратифікації УА України з ЄС	1,9%; 2 місця	4,2 %; 1 місце
НІМЕЧЧИНА						
«Ліва»	Катя Кіппінг, Берндт Ріхенгер	Демократичний соціалізм, антиамериканізм	Ліва опозиція	Ретрасляція елементів пропаганди РФ (Українська криза- «операція Вашингтона»); Фракція проголосували проти ратифікації УА України-ЄС; Ініціювання спроби відкликати представників Німеччини з консультативної місії ЄС по реформуванню громадянського сектору безпеки України	На виборах 22.09. 2013 р. 8,6%; 64 місця з 631	7,4% ; 7 місць з 96

Продовження Табл. 1

«Альтернатива для Німеччини»	Фрауке Петрі	Консерватизм, євроскептицизм		Критика санкцій проти РФ; заяви про налагодження відносин з РФ; ставка на російськомовний електорат	4,7%; не отримала представництва	7,1%; 7 місць
Націонал-демократична партія Німеччини	Франк Франц	Націоналізм, пангерманізм, євроскептицизм, антиглобалізм	Позапарламентська	Заклики до зняття санкцій; ретрансляція російської пропаганди; участь у Міжнародному російському консервативному форумі	1,3%; не отримала представництва	1%; 1 місце
ПОЛЬЩА						
Союз демократичних лівих сил	Лешек Міллер	Соціал-демократія	3 жовтня 2015 позапарламентська	Заяви лідера із виправданням втручання Росії в Україну та проти надання Україні допомоги; Заяви про необхідність примирення з Росією	На виборах 25.10.2015 взяла участь у складі «Об'єднаних лівих», які отримали 7,6%; представництва не отримав	9,4%; 4 місця з 51
Польська селянська партія	Януш Пехоцінський	Християнська демократія, соціальний консерватизм, аграризм	До жовтня 2015 р. входила до правлячої коаліції	Критика санкцій щодо Росії	5,3 %; 16 місць із 460	6,8%; 4 місця

Продовження Табл. 1

КОР-ВІН	Януш Корвін-Мікке	Консервативний лібералізм, республіканізм, євроскептицизм, регіоналізм	3 жовтня 2015 позапарламентська	Голосування проти ратифікації УА України та ЄС в ЄП; критика політики Польщі щодо України; визнання анексії Криму і його правового статусу як частини РФ;	4,8 %; представництва не отримала	7,2%; 4 місяця
«Твій рух»	Януш Палікот	Соціальний лібералізм, антиклерикалізм	3 жовтня 2015 позапарламентська	Критика уряду Польщі за надмірну підтримку України	Участь у складі «Об'єднаних лівих». Представництва не отримала	В коаліції з «Європою плюс» 3,6%; не отримала представництва
«Зміна»	Матеуш Піскорський	Євроскептицизм, антиглобалізм, антиамериканізм	позапарламентська	Участь лідера на «референдумі» в Криму і на «виборах» в «ДНР/ЛНР»; визнання анексії Криму; системна ретрансляція російської пропаганди; дії по легітимізації ДНР/ЛНР (запрошення на установчий з'їзд представників сепаратистів)	Не брала участі	Не брала участі

Продовження Табл. 1

РУМУНІЯ						
Жодна організована політична сила не демонструє публічно прихильності до Росії.						
Проросійське лобі приховане, обмежується окремими політиками.						
СЛОВАЧЧИНА						
«Смер – соціальна демократія»	Роберт Фіцо	Соціал-демократія, лівий націоналізм	Правляча	Критика санкцій щодо Росії; заяви лідера про можливість розпаду України; критика Євромайдану; ретрансляція елементів російської пропаганди	На виборах 10.03.2012 р. 44,4%; 83 місця із 150	24,1%; 4 місця із 13
Словацька національна партія	Андрей Данко	Націоналізм, євро-скептицизм	Позапартійська	Критика допомоги Україні; заперечення європейських перспектив України; ретрансляція російської пропаганди	4,55%; представництво не отримала	3,6%; представництво не отримала
СЛОВЕНІЯ						
«Об'єднані ліві»	Колективне лідерство	Демократичний соціалізм, еко-соціалізм, м'який євро-скептицизм	Ліва опозиція	Критика санкцій щодо РФ; заяви про необхідність нормалізації відносин з РФ	На виборах 13.06.2014 р. 6% ; 6 місць із 90	5,5 % ; представництво не отримала

Продовження Табл. 1

ПОРТУГАЛІЯ						
«Лівий блок»	Катарі на Мартінс	Демократичний соціалізм, євроскептицизм, екосоціалізм, фемінізм	Ліва опозиція	Ретрансляція елементів російської пропаганди; часткова критика санкцій щодо РФ	На виборах 04.10.2015 р. 10,2% ; 19 місць	4,6% ; 1 місце з 21
Коаліція демократичної єдності	Жеронімо де Соуза	Комунізм, екосоціалізм	Ліва опозиція	Традиційні проросійські орієнтації; ретрансляція елементів російської пропаганди; критика санкцій щодо РФ	8,3% ; 17 місць	12,7% ; 3 місця
УГОРЩИНА						
Фідес-Угорський громадянський союз	Віктор Орбан (чинний прем'єр-міністр)	Націонал-консерватизм з елементами євроскептицизму	Правляча	Проросійська і пропутінська риторика лідера; дипломатичні кроки на зустріч Росії; критика політики санкцій проти Росії.	На виборах 06.04.2014 66,8% ; 133 місця з 199	56,4% ; 14 місць з 22
Йоббік-Рух за крашу Угорщину	Габор Вона	Націоналізм; євроскептицизм; антиглобалізм; антисемітизм; туранізм	Права опозиція	Заяви окремих представників із визнанням Криму російським; риторика з підтримкою Росії; підозри у фінансуванні з боку РФ; публічні виступи за ліквідацію санкцій щодо Росії;	11,6% ; 23 місця	14,8% ; 3 місця

Продовження Табл. 1

ФІНЛЯНДІЯ						
«Істинні фіні»	Тімо Соїні	Націоналізм, євроскептицизм, соціальний консерватизм	Входить у правлячу коаліцію	Ретрансляція елементів російської пропаганди; проголошення необхідності тіснішої співпраці з РФ	На виборах 19.04.2015 р. 17,7%; 27 місць із 200	12,9%; 2 місця з 13
ФРАНЦІЯ						
Національний фронт	Марін Ле Пен	Націоналізм, євроскептицизм, антиглобалізм, консерватизм, етатизм	Опозиція	Заяви про необхідність «федералізації» України; критика підтримки ЄС України; виправдання анексії Росією Криму і вторгнення на Донбас; фінансова підтримка партії з боку РФ; пропутінська і проросійська риторика; тиражування російської пропаганди	На виборах 10.06. та 17.06.2012 р. кандидати партії отримали в першому турі 13,6%, у другому турі 3,7% ; 2 місця із 577	24,9% ; 23 місця із 74
«Союз за народний рух»	Ніколя Саркозі	Голізм, християнська демократія, ліберальний консерватизм	Права опозиція	Приватні контакти лідера з В. Путіним; критика рішення про відмову постачання Росії «Містралів»; заяви про необхідність зняття санкцій проти РФ; поїздка депутатів від партії в Крим;	У першому турі 27,1%, у другому турі 40 % ; 194 місця	20,8% ; 20 місць

ХОРВАТІЯ						
Серед парламентських партій немає таких, які б відкрито демонстрували прихильність до позиції РФ.						
Проросійське лобі приховане, обмежується окремими політиками.						
ЧЕХІЯ						
Кому- ністич- на партія Чехії та Моравії	Войтех Філіп	Кому- нізм, марк- сизм- ленінізм	Опо- зиція	Блокування та голосування проти УА Україна-ЄС; ретрансляція російської пропаганди	На виборах 25- 26.10.2013 р. 14,9%; 33 місяць з 200	11% ; 3 місяць
Партія гро- мадян- ських правзе- манівці	Ян Ве- леба, Мілош Земан (Почес- ний голова)	Соціал- демо- кратія, лівий націо- налізм	Поза Парла- мент- ська	Пропутінська та про- російська риторика почесного голови партії; заперечення ним необхід- ності санкцій проти РФ; його анти- українська риторика з використан- ням елементів російської пропаганди	1,5% ; Не отримала представ- ництва	Не брала участі
ШВЕЦІЯ						
«Швед- ські демо- крати»	Йіммі Окес- сон	Націо- налізм, консер- ватизм, правий попу- лізм, євро- скепти- цизм,	Права опо- зиція	Голосування депутатів від партії в ЄП за проросійські ініціативи	На виборах 14.09.2014 р. 12,9% ; 49 місяць із 349	9,7% ; 2 місяць з 20

Продовження Табл. 1

ЕСТОНІЯ						
Центристська партія	Едгар Савісаар	Центризм, соціал-лібералізм, популізм	Опозиція	Орієнтація на російськомовний електорат та тісніші взаємини з Росією; партнерство із «Єдиною Росією»; заяви лідера про визнання легітимним «референдум» у Криму	На виборах 01.03.2015 р. 24,8% ; 27 місць із 101	22,4 % ; 1 місце із 6

У трьох країнах – Мальті, Румунії та Хорватії – не було виявлено політичних партій, які б демонстрували підтримку діям Росії в конфлікті з Україною. Тут не йдеться про спільну причину. Для Мальти Україна є віддаленою і малоактуальною реальністю, а санкційна політика Євросоюзу проти Росії не особливо позначається на економіці острівної країни. Румунія наразі все впевненіше виступає головним союзником США і активним провідником НАТО в регіоні Причорномор'я. У випадку Хорватії спрацьовує група чинників, серед яких найважливішими видаються, з одного боку, традиційно тісні взаємини Москви із конкуруючою у регіоні Сербією, а з іншого, відносно недавній досвід військового протистояння, розв'язання проблем суверенітету й територіальної цілісності країни, близький до того, що зараз має Україна у протиборстві із союзниками Росії.

У ряді країн «російський слід» не дуже виразний серед політичного класу, але формуються осередки в альтернативних політичних середовищах. Наприклад, у Данії, яка в нашому списку представлена позапарламентською, цілком маргінальною, але достатньо радикальною «Партією данців». Однак партію відзначають і позначають як «партнера» в самій Росії – в березні 2015 р. її представники були запрошені на скандальний «Міжнародний російський консервативний форум».

У той же час певні ресурси впливу в РФ є навіть у Великобританії, яка найбільш рішуче і послідовно відстоювала жорстку позицію проти російської агресії щодо України. З іншого боку, британсько-російське напруження тягнеться вже тривалий період, хоча ще до розгортання «української кризи» спостерігалось певне його пом'якшення.

Однак навіть у Британії є політичні сили, через які ретранслюється позиція Кремля. До них передусім варто віднести Партію незалежності З'єданого Королівства, що за останні кілька років стала справжньою порушницею спокою в політичному житті Альбіону. На виборах до Європарламенту наприкінці травня 2014 партія несподівано здобула першу позицію із 26,6% і 24 мандати із 73 британських у головному представницькому органі ЄС. За всієї відносності голосувань на виборах до ЄП цей показник, тим не менш, демонстрував помітний зсув у прихильній до традиціоналізму британській політиці – з 1906 р. жодна партія, крім Консервативної та Лейбористської, не здобувала перше місце під час голосування в масштабах усієї Великобританії.

З іншого боку, цей прорив не був закріплений на внутрішніх британських виборах у травні 2015 – ПНСК отримала лише один мандат члена Палати громад, хоча при цьому зібрала 12,6% від голосів усіх виборців, що проголосували – ефект справила пропорційна виборча система Британії.

При цьому, ПНСК не варто відносити до власне лобістів інтересів РФ. По суті, лише її лідер Н. Фарадж робив публічні заяви на користь Росії. Але для партії, як і для нього самого, це вияв радше кон'юнктури політичного позиціонування в самій Британії, ще одна можливість продемонструвати власну євроскептичну настанову.

Можливо, більший ефект має навіть не стільки публічна політична позиція, скільки входження ПНСК в ЄП до фракції «Європа за свободу і пряму демократію», через яку Кремль найбільше діє в Брюсселі. Британські індепендисти складають там каркас із 22 членами із 45.

Звісно, не всі із залучених до списку партій приблизно однаково демонструють свою проросійськість. Є серед них і ті, які, можливо, не повною мірою усвідомлюють, що діють у відповідності до

інтересів Москви, або заперечують це, але внаслідок своїх ідеологічних чи практичних орієнтацій, через кон'юнктуру політичної боротьби стають на проросійські за своїм змістом позиції. Однак така роль і діяльність є помітною для медіа, громадськості, зрештою, політичних конкурентів і публічно відзначається.

Показовою тут є дискусія, що розгорнулася в шведському ригсдазі в лютому 2015 р., коли там зі своєю першою зовнішньою політичною декларацією виступала новий міністр закордонних справ країни М. Вальстрьом. Одним із центральним питань постало ставлення Швеції до російської агресії проти України. І тут представниці партії «Шведські демократи» довелося виправдовуватися за своїх однопартійців – депутатів Європарламенту, які відзначилися кількома поспіль голосуваннями в руслі російської позиції щодо України. Зокрема, не проголосували за ратифікацію Угоди про асоціацію України з ЄС. Показові аргументи, які навела «шведська демократка» Юлія Кронлінд. Передусім, вона заявила, що не є «прихильником агресивної путінської політики», що загрожує і Швеції, і близьким до неї регіонам. Потім вона наголосила, що саме «Шведські демократи» були «єдиною парламентською партією, яка всерйоз ставилася до російського озброєння і говорила про важливість зміцнення оборонних сил Швеції». Нарешті вона визнала, що її однопартійці таки «голосували проти низки резолюцій, що стосувалися України та Росії», але аргументувала це таким чином: ці голосування «були основані на нашій критиці наддержавної спрямованості Євросоюзу» та «на високих вимогах, які стосуються договору про асоціацію з ЄС» [9].

Таким чином, названа партія являє собою функціональних союзників російського режиму. На рівні риторики, публічного позиціонування «Шведські демократи» можуть висловлювати цілком критичні позиції стосовно російської політики, однак під час прийняття конкретних рішень їхній голос відходить до тих, хто де-факто підтримує Росію.

Помітну, можливо, й визначальну роль у такому розходженні відіграють домінуючі політичні дискурси, стан громадської думки в країні загалом, які виразно критично або цілком негативно налаштовані до нинішньої зовнішньої політики Росії. Публічна демонстрація іншої позиції здатна завдати шкоди політичним перспективам тієї чи іншої партії.

З іншого боку, є ціла низка партій, які не просто не приховують, а відверто декларують свою проросійську чи навіть більш виразно – пропутінську – позицію. Є й партії, яким закидають безпосередню фінансову підтримку з боку РФ. Так чи інакше, але «Путінський інтернаціонал» в Євросоюзі має приблизно такий вигляд, як відзначено у списку вище.

Аналіз ідеологічних орієнтацій європейських партій, прихильних до Росії, дає підстави для промовистих висновків. Головні з них такі.

Підтримку путінській Росії виявляють переважно партії лівих та право-консервативних орієнтацій.

Найбільш палкими симпатиками виступають саме партії з радикальними ідеологічними настановами. Це стосується як лівих радикалів, так і правих.

Серед путінських симпатиків практично відсутні партії поміркованого центристського спрямування. Однак у списку присутні кілька партій, які серед своїх ідеологічних засад мають елементи «респектабельної» християнської демократії. І якщо у випадку правлячого «Демократичного об'єднання» з Кіпру чи щойно обраної до сейму Польської селянської партії про особливий резонанс від цього говорити не доводиться, то стосовно партій «Вперед, Італіє» та французького «Союз за народний рух» ситуація є складнішою. Партії очолюють два старожили європейської великої політики – відповідно, С. Берлусконі та Н. Саркозі. Хоча наразі обидва вони відставні та під тінню корупційних розслідувань, а їхні політичні сили в опозиції, однак і колишній італійський глава уряду, і французький глава держави перебувають у тісних неформальних стосунках із російським президентом. І ці стосунки всіляко використовуються російською стороною як на рівні інформаційно-пропагандистському, так і на дипломатичному. Великого розголосу, зокрема, за рахунок зусиль російської пропаганди набула поїздка С. Берлусконі до Криму у вересні 2015 р. Російська сторона використовувала приїзд колишнього прем'єра Італії на окупований півострів як важливий легітимізаційний акт, що підтверджує російський статус Криму. Тамтешні ЗМІ стверджували, що ініціатива відвідин належала особисто самому С. Берлусконі. Так, у сюжеті «канонічного» каналу «Russia Today» контекстуально постулювалися особисті зв'язки В. Путіна з ним («старі друзі», «теплі відносини», «коли

Берлусконі керував Італією, в двох країн були розбіжності, але Путін та Берлусконі чудово розумілися»). Особливий акцент робився на тому, що «Берлусконі не єдина важлива персона, що побувала в Криму за останній час» [10]. Схожим чином використовуються і контакти із Н. Саркозі – акцент на особливому характері їх особистих стосунків з В. Путіним, корисні для Кремля меседжі [11]. У цьому сенсі для російської сторони сам факт приїзду і переговорів із політиками відповідного рівня значно важливіший, ніж їхній зміст. Тим більше, що якщо у випадку з С. Берлусконі пік політичної кар'єри та могутності позаду, то Н. Саркозі і його партія розглядаються як цілком перспективні кандидати у боротьбі за владу на наступних парламентських та президентських виборах.

Серед проросійських лівих значна частина тих партійних організацій – наступниць комуністичних партій періоду «холодної війни» (Болгарська соціалістична партія, іспанські «Об'єднані ліві», німецька «Ліва», Комуністична партія Греції, Комуністична партія Чехії та Моравії). Так чи інакше, але кожна із них зберігає свої «сантименти» до СРСР чи до Росії як його наступниці.

Ще одна група сповідує цілком респектабельний євросоціалізм чи соціал-демократію. Проросійські орієнтації тут пов'язані не стільки із базовими, скільки суміжними ідеологічними позиціями або особливостями політичної боротьби в середині країни. Або ж спрацьовує геополітичне тяжіння. Найбільш репрезентативним прикладом тут є партія «Смер — соціальна демократія» словацького прем'єра Р. Фіцо.

Ліві та лівоцентристські політичні об'єднання країн Євро-союзу виявляють значно вищу, порівняно з іншими, чутливість до твореного російською пропагандою образу «українських фашистів/неонацистів», «збройного перевороту», «насильницького захоплення влади хунтою націоналістів» тощо. З одного боку, ці маркери стосуються традиційних політичних суперників європейських лівих та спираються на історичну пам'ять, в якій «фашизм» залишається синонімічним поняттю «абсолютного зла». З іншого боку, сприйняття і залучення цих образів, створених російською пропагандою, додає можливостей для їх використання у внутрішній політичній боротьбі, особливо, якщо та чи інша ліва партія перебуває в опозиції.

Партії правого спектра більш артикульовано висловлюють підтримку не просто РФ, а Росії президента В. Путіна. Рівень уваги і зростання підтримки в цьому середовищі відбувався під впливом і на тлі наростання конфронтації Москви із Заходом. В. Путін та його курс сприймається тут як вияв певної альтернативи щодо основних напрямів розвитку Євросоюзу та окремих країн, що до нього входять. Власне, самі праві теж намагаються уособлювати і реалізовувати таку альтернативу.

Праві симпатки Росії більше, ліві порівняно менше, але абсолютна більшість проросійськи орієнтованих партій сповідують євроскептицизм. Власне, євроскептицизм може претендувати на роль однієї із головних ідей, що об'єднує різноманітні європейські політичні утворення в їх прихильності до путінської Росії. Окремі з них доповнюють його іншими настановами – альтерглобалізмом, антиамериканізмом.

Своєрідну мікромодель загальноєвропейського «путінського інтернаціоналу» представляє нинішня грецька правляча коаліція, де радикально ліва «СІРІЗА» уклала урядово-парламентський союз із правою партією «Незалежні греки».

Ще одним «спільним знаменником», який поєднує більшість проросійських партій країн Євросоюзу, є активне використання ними популізму. Для більшості з них саме популізм є головною конкурентною перевагою у політичній боротьбі. При чому це популізм різноплановий – як лівий, так і правий, як соціальний, так і етнічний, як євроскептичний, так і антиглобалістичний. Власне, ідеологічні маркери виявляються тут більше декоративно, як зовнішнє обрамлення, якщо не розуміти під популізмом явища, близькі до демагогії. В основі ж – популізм як особливий тип політичної практики, ґрунтується на особливій логіці артикуляції, яка, в свою чергу, викликає відповідні специфічні ефекти [12]. А саме: популізм творить образ суцільної, внутрішньо відстратифікованої спільності – «народ» (можуть використовуватися інші означення, наприклад, «нація», але логіка тотальності при цьому зберігається). Ця спільність наділяється особливою священною силою, постулюється як носій усіх чеснот, а її «думка» як мірило політичної істини. При цьому така спільність, за версією популістського дискурсу, перебуває під загрозою з боку інших сил, які нібито і пов'язані з нею, але насправді їй протистоять. Таким чином

творюється образ «ворога». Це може бути «влада», можуть бути «олігархи», але можуть бути і «космополіти», «капіталісти», «Брюссель», «імігранти», «гомосексуали» і т.д. Самі ж політичні сили, які практикують такі підходи, претендують діяти від імені сконструйованого ними образу «народу». Як це описує голландський аналітик Р. ван Ворен: «Соціалісти вважають Європу оплотом світового капіталізму, який перетворить усіх нас на коліщата у двигунах багатіїв. Їхнє гасло – «Влада – людям», і в їхньому розумінні «Брюссель» і «люди» – це протилежні поняття. Але праворадикальні популісти, які живляться страхами людей і розповідають їм, що глобалізація наближає Судний день, значно небезпечніші» [13].

Популізм – явище антисистемне. З одного боку, він стає можливим і помітним, коли функціонуюча система інститутів не справляється із запитами, що надходять від соціуму. З іншого, популізм сам активно атакує цю інституційну систему, посилюючи її кризу, а часом приводячи її до колапсу. Саме в цьому сенсі європейські популісти і є найбільш ефективними союзниками Кремля у його «священній війні» із Заходом. Саме популістами оскаржуються основи функціонування Європейського Союзу. На національному рівні популісти вражають своєю діяльністю інститути і цінності демократії, стандарти соціальної та економічної стабільності, основи міжнародної взаємодії, посилюють імовірність і глибину конфліктів на різних рівнях соціальної системи. Популізм, наповнений постулатами євроскептицизму, атакує як ідеали об'єднаної Європи, так і спроби їхнього практичного втілення у вигляді інституцій Європейського Союзу. І хоча євроскептицизм проявляє себе вже тривалий період, кілька десятиліть, однак саме в останні роки його звучання стало особливо помітним та електорально результативним. Крім усього, він демонструє здатність жититися з різних джерел і адаптуватися до змінюваних умов. Серйозний поштовх зростанню можливостей євроскептицизму дала світова економічна криза. Однак і реакції на неї європейських урядів та загальноєвропейських структур теж були використані для розвитку і розгортання євроскептичного руху. Слушною є думка, що, протидіючи популізму-євроскептицизму, «не слід підважувати ідеал Європи». Але Євросоюз та національні уряди зробили ставку на політику суворої економії, яка поглиблює соціальну нерівність, приводить до бідності та розшарування,

зменшення стандартів життя [14]. Популісти-євроскептики завдали удару по привабливості Європи як простору високих стандартів життя та добробуту і так надали вагомі аргументи для атаки критикам європейської єдності.

Схожа логіка присутня і в ситуації з українсько-російським конфліктом. Одним із головних ідеалів, навколо якого розбудовувалася конструкція Європейського Союзу, була «Європа без війн». Саме прагнення уникнути в подальшому руйнівних військових зіткнень на континенті було одним із головних мотивів батьків-засновників Євросоюзу. І ця ідея зберігала спадкоємність у часи «холодної війни», а після її закінчення набула ознак однієї із непорушних основ існування ЄС.

Війна на сході України підриває неспростовну силу цього ідеалу. Мова навіть не про те, що конфлікт відбувається у безпосередній близькості до східних кордонів ЄС. Євросоюз став одним із елементів конфлікту. Причому на різних його рівнях – від формального запуску у вигляді проблеми із підписанням Угоди про асоціацію з Україною та ідейного наповнення Євромайдану до зусиль з посередництва в припиненні збройного протистояння у вигляді договорів формату «Мінськ-1» та «Мінськ-2». Ця участь Євросоюзу не може оцінюватися як особливо ефективна. Не вдалося запобігти кривавому виходу із протистояння на Майдані, анексії Росією Криму, розгортанню реальних і масштабних військових дій на Донбасі. Відповідно, Євросоюз не зміг унеможливити війну в Європі, ефективно і (можливо, головне) оперативно реагувати на дії сторони, яка зробила ставку на демонстрацію сили і досягла в тому політичних результатів. У риториці деяких європейських прихильників Росії, переважно правих, присутнє визнання права Росії як центру сили діяти так, як вона діяла щодо Криму і навіть щодо Донбасу.

Додаткові аргументи для єроскептичного популізму додала також політика санкцій проти Росії. Практично всі названі нами прихильники Росії критикують санкції. Крім того, політика санкцій дає обмежений ефект, особливо у сенсі його презентації в публічних дебатах. Європейському виборцю важко переконливо пояснити, що політика обмеження економічної взаємодії з Росією зупинить розгортання конфлікту на інші регіони України, а й можливо, й на захід від неї. Однак аргументи критиків такої політики, де еконо-

мічні складнощі чи інші неприємності пояснюються згортанням співпраці із «гігантським партнером на Сході», мають більший ефект. До того ж, значну активність, у тому числі інформаційну та лобістську, виявляють представники ділових кіл, які зазнали певних втрат від санкцій проти Росії.

На цьому тлі здатність Євросоюзу запровадити, а потім і посилювати політику санкцій проти Росії через розпалювання останньою конфлікту з Україною видається як демонстрація спроможності до протистояння і конкуренції з потугою, що робить ставку на силові дії. Адже хоч і через різні мотиви, але під санкціями «підписувались» і А. Ципрас, і Р. Фіцо, і В. Орбан й інші, менш відкриті симпатки Москви. У певному сенсі спроможність на санкційну політику стала теж виявом сили з боку ЄС. Саме тому важко здобутий і нелегко утримуваний режим санкцій є наразі головним об'єктом з боку проросійських сил в Європі. А за ними проглядається виразна участь і активна зацікавленість самої Москви.

Нарешті, ще одним аргументом для популістів-євроскептиків став сам формат ухвалення поки що головної результативної угоди стосовно війни на Донбасі. Так званий «нормандський формат» не є репрезентативним з погляду його учасників від Євросоюзу. Номінальним керівником відповідного напрямку ЄС є Ф. Могіріні, яка обіймає посаду Верховного представника ЄС з питань закордонних справ і політики безпеки. Згідно з Лісабонським договором саме вона мала б представляти сторону ЄС на таких переговорах. Але сама поява «нормандського формату», а потім і його вирішальна роль у підписанні спочатку першого, а потім і другого Мінських протоколів стала свідченням інституційної неспроможності структури Верховного представника в екстремальній ситуації. Як, власне, і можливості здійснювати в таких умовах спільну зовнішню та безпекову політику. Особливо це виявилось на початку лютого 2015 р., коли лідери Німеччини та Франції, фактично застосовуючи методи «човникової дипломатії», досягли у ніч з 11 на 12 лютого 2015 р. у столиці Білорусі домовленостей, відомих як «Мінськ-2». Ані А. Меркель, ані Ф. Олланд не мали мандату від ЄС на відповідні дії. Більш того, критики такої активності європейських лідерів відзначали оперативний візит А. Меркель до Вашингтона саме напередодні, 9 лютого. Тобто, відносний дипло-

матичний успіх, досягнутий лише двома представниками ЄС, але поза його канонами, дає приводи для критики Євросоюзу.

Останнє велике підживлення євроскептичний популізм отримав за результатами триваючої кризи міграції. Стрімко зростаючий рівень ксенофобії щодо мігрантів із Північної Африки та Близького Сходу підхоплюється саме тими політичними силами, які критично налаштовані до спільного європейського простору.

Отже, популісти і євроскептики щонайменше в ближчій історичній перспективі не лише не втрачатимуть свої позиції, але й цілком здатні їх помітно зміцнювати. Поки Кремлю вдаватиметься бути присутнім у їхніх порядках денних на позитивних для них ролях, у нього залишатимуться можливості ретрансляції своєї позиції на політичному рівні в більшості країн ЄС.

Тим часом Росія активно претендує на використання дисфункцій Євросоюзу для утвердження своїх позицій на Сході континенту. Для цього шукаються більш міцні формати організаційної взаємодії зі своїм лобі в Європі.

22 березня в Санкт-Петербурзі відбулася акція названа «Міжнародним російським консервативним форумом». Організатором форуму стала російська партія «Родина», що патрунується віце-прем'єром з питань ВПК Д. Рогозіним. Навіть частина цілком лояльних Кремлю російських ЗМІ оцінювала це зібрання на кшталт «з'їзду фашистів», а самих його учасників «політичними організаціями із неоднозначною репутацією» [15].

Представництво забезпечили переважно позапарламентські, напівмаргінальні, але ідеологічно агресивні політичні структури із Великобританії (Британська національна партія, «Британія найперше», «Ліга життя»), Бельгія (рух «Євро-Русь»); Данія (Данська партія), Німеччина (Націонал-демократична партія); Греція (партія «Золотий світанок»), Італія (партії «Нова сила» та Ліга Ломбардії); Іспанія (партія «Національна демократія»); Швеція (Партія шведів); Фінляндія (Національна партія). Було й представництво із США – Національний рух Техасу. Поміж них, порівняно впливовим учасником можна вважати хіба що грецький «Золотий світанок», який має парламентське представництво. Низка інших партій має по кілька представників у Європарламенті.

Однак де-факто виявилось, що всіх цих учасників більше об'єднували спільні ідеологічні засади на межі неонацизму, а не

здатність чітко сформулювати підтримку Росії на російській території і за російські ж кошти. За свідченням репортера, що відвідав цей форум, «чим вищий був статус європейських ультраправих (частина з них – чинні депутати Європарламенту), тим ретельніше вони утримувалися від радикальних висловів... Навіть європарламентарії із грецького «Золотого світанку», чий лідер сидить у в'язниці за вбивство, в основному нудно бубнили про бізнес-співробітництво Росії та Греції» [16].

У цілому цей форум може вважатися певними «оглядинами» найрадикальніших, але, більше потенційно, союзників Кремля в Європі.

Показово, що від участі у цьому зібранні, зрештою, відмовилися більш впливові Австрійська партія свободи, французький «Національний фронт», болгарська «Атака», угорські ФІДЕС та «Йоббік». Усі вони парламентські, а деякі навіть претендують на чільні позиції.

Оцінюючи нинішнє проросійське лобі в країнах Заходу, варто мати на увазі ще один аспект. Росію тривалий час очолює угруповання силовиків-«чекістів», яке відрізняється не тільки своєрідним світобаченням, але й специфічними підходами до діяльності із забезпечення впливу своєї країни. Ставка при цьому робиться не стільки на відкритих союзників чи прихильників, скільки на «агентуру». До останньої можуть належати, власне, і політики, і урядовці, і медійники, і митці, і представники бізнесового чи експертного середовища.

У оприлюдненій нещодавно доповіді чеської розвідувальної служби BIZ у розділі про контррозвідувальну діяльність ідеться про спроби Росії створити в Європі структуру, подібну до колишнього Комінтерну. Ця структура нібито ідеологічно базуватиметься на експансіоністській доктрині неоевразійства авторства О. Дугіна і може бути прийнятною для «всіх європейських партій, від лівих екстремістів та популістів до правих екстремістів» [17]. «Сучасний міжнародний, політичний та соціальний клімат дуже близький до того, що мав місце в 1930-ті – золоту еру Комінтерну», – стверджують автори доповіді [18].

Так чи інакше, але зусилля щодо організаційного оформлення «друзів Росії» в Європі видаються цілком логічними. Тим більше,

що Росія робила і, вочевидь, продовжуватиме масштабні фінансові вкладення не лише в пропаганду на Заході, але й у політичну підтримку.

У листопаді 2014 р. було оприлюднено інформацію про отримання французькою партією «Національний фронт» кредиту від першого російсько-чеського банку. Сама лідерка партії М. ЛеПен пояснила, що змушена була шукати кошти за кордоном, бо французькі банки відмовилися кредитувати її партію, а вона готувалася до місцевих виборів [19]. Однак, той факт, що партія отримала кредит у Росії, саме в період розгортання санкцій проти РФ, є фактично, прямим свідченням фінансування Москвою своєї підтримки серед політикуму Європи.

Саму ж М. ЛеПен уже тривалий час розглядають у Росії як важливу ставку, здатну принести серйозні здобутки. Один із надлояльних до Кремля медіа-ресурсів у середині вересня 2015 р. радо стверджував, що «як ніколи міцні позиції... французької партії «Національний фронт» на чолі з Марі ЛеПен. Вона закликає видворити із Франції всіх радикальних ісламістів та «відновити нормальні кордони». ЛеПен звинуватила Німеччину в тому, що влада країни відкриває національні кордони для мігрантів та біженців, щоб наймати на роботу «рабів» та зменшувати загальний рівень зарплат» [20]. Рейтинг М. ЛеПен як кандидата в президенти наразі лідерський – 26% відсотків, що на 2% більше, ніж у Н. Саркозі [21], який розглядається як теж цілком вабливий для Росії варіант. У Росії вважають, що після президентських виборів 2017 р. Франція перетвориться зі стриманого, але опонента в цілком дружжелюбну до РФ країну.

Отже, Росія має досить масштабну і кілька рівневу мережу підтримки серед політичних організацій країн Європейського Союзу. При цьому РФ працює над посиленням цього ресурсу. Потенційне організаційне оформлення «друзів Росії» в єдину понаддержавну структуру мало б украй загрозливі наслідки для інтересів України як у питанні врегулювання кризи на Донбасі, так і в українсько-російських відносинах, також і у відносинах по лінії Україна-ЄС у цілому.

Утім, у найближчій перспективі створення такої структури та налагодження її ефективної діяльності видається малоімовірним.

Не варто переоцінювати і силу тяжіння тих чи інших політичних організацій Європи до Росії. Залежно від розвитку ситуації вона може мати іншовекторну динаміку. Так, у разі втрати Росією своїх позицій (соціально-економічні проблеми, відхід від демонстрації силових ресурсів, поразка чи репутаційні втрати, політична нестабільність тощо) для значної частини партій, і в першу чергу для праворадикальних, актуальність і привабливість Росії може суттєво зменшуватися. Ймовірно, більш стійкий рівень русофільства здатні продемонструвати ліві партії комуністичного чи посткомуністичного походження.

У питанні міцності і дієвості нинішнього проросійського лобі в ЄС персональний чинник має наразі визначальне значення. В цьому сенсі сьгоднішнє проросійське лобі значною мірою є пропутінським. У той же час, в разі зміни керівництва Росії і можливої лібералізації режиму ймовірно, що політичні сили, які нині формують політику протидії Кремлю, можуть перейти до табору прихильників Росії з відповідними наслідками для інтересів України.

В інтересах України на сьогодні є чітка фіксація і максимальне поширення інформації про прецеденти підтримки Росії європейськими політиками і партіями. У першу чергу це стосується праворадикальних партій на кшталт тих, що брали участь у консервативному форумі в Петербурзі. Варто добиватися максимальної прив'язки до образу «обслуговування інтересів Кремля» маргінальних радикальних націоналістичних чи неонацистських утворень. З одного боку, це певним чином здатне нейтралізувати антиукраїнський контент російської пропаганди, яка намагається закріпити образ фашистів за постмайданним режимом в Україні. З іншого боку, в разі результативного цілеспрямованого донесення цього образу до політичних сил лівого спрямування можна досягти зменшення симпатій до РФ і її політики в цьому середовищі.

Варто очікувати, що в разі «замороження» конфлікту на Донбасі саме політичні сили, які входять до «списку Кремля», будуть серед головних трансляторів звинувачень української сторони в порушенні умов перемир'я.

У разі відновлення гострої фази зіткнення російське лобі працюватиме над покладанням провини за це на Україну.

Можливості нейтралізації негативних ефектів від таких дій в Україні сьогодні обмежені. Головним напрямом може бути

інформаційна кампанія на упередження із використанням фактів залучення до лобювання інтересів Росії тих чи інших сил. Але головний акцент усе ж важливо робити на якість діалогу з політичними силами, що перебувають при владі.

Сценарії врегулювання конфлікту на Донбасі і позиції західних країн.

Домовленості в Мінську (як перші, підписані 5 вересня 2014 р., так і другі, що від 12 лютого 2015 р.) являли собою продукт взаємодії в межах так званого. «нормандського формату». Сам факт існування останнього (так само як і формату «жневського») став демонстрацією того, що конфлікт між Україною та Росією нездатна вирішити жодна з існуючих міжнародно-політичних інституцій. «Нормандський формат» виявився результатом пошуку способу призупинення ескалації воєнного насилля на Донбасі, що обидва рази було пов'язане із задіянням регулярних частин російської армії.

В обох випадках і особливо виразно під час «Мінська-2» спостерігалася екстраординарність (аж до хаотичності чи відчайдушності) в діях західних посередників процесу – канцлера Німеччини та президента Франції. Крім того, що процес деескалації та перспективи врегулювання були перенесені на неформальний рівень, «мінський процес» серйозно підняв рівень таємної дипломатії. Якщо для традицій Realpolitik, які, по суті, сповідує нинішня Росія, це є природним, то для європейських демократій, орієнтованих на відкритість як цінність, це може бути очевидним викликом. Формат, в якому таємна дипломатія претендує на чільні ролі, містить ризики і для України, оскільки формує ґрунт для спекуляцій у політичній боротьбі і дестабілізації ситуації в країні. В цьому сенсі, формат «мінського процесу» є швидше «проросійським».

Як самі домовленості, так і практика їх реалізації продемонстрували, що жодна із переговорних сторін не досягла в них повної реалізації своїх інтересів. З одного боку, це може виступати платформою для можливого подальшого просування до врегулювання за умови, якщо останнє буде сприйматися як процес пошуку та досягнення компромісів. З іншого ж боку, оскільки жодна зі сторін війни – ані Росія, ані Україна – не вважають себе за результатами мінських домовленостей та «мінського процесу» пере-

моженими, то цілком ймовірним для них залишатиметься прагнення схилити ситуацію на свій бік, у тому числі й силовим шляхом.

Очевидною і масштабною прогалиною в угодах «Мінська-2» стала відсутність чіткої, узгодженої програми їх виконання. Це відкрило можливості кожній зі сторін «вчитувати» в тексті угод більш зручні для себе послідовності реалізації. При чому це стосується не лише безпосередніх сторін конфлікту, але й європейських посередників, які пов'язують від реалізацію умов Мінських угод з можливістю перегляду санкційної політики щодо Росії.

Принципового виходу із конфлікту ані «Мінськ-2», ані ймовірний «Мінськ-3», ані інші продукти, створені на цій переговорній платформі, забезпечити не здатні. Максимально можливий успіх тут – це можливий початок реінтеграції окупованих нині районів Донбасу в Україну із наступною серією конфліктів, які такий процес здатен викликати.

Негласна згода всіх учасників Мінська на варіант «замороженого конфлікту» так чи інакше, але все ж означатиме прийняття логіки Кремля. І мова не лише про те, що вживлений у тіло української держави конфлікт здатен бути блокатором та (для російської сторони) гарантом від потенційної глибокої інтеграції України в європейські і, більше, євроатлантичні структури. Йдеться про прийняття самої світоглядної позиції, що її репрезентує нинішнє російське керівництво – сприйняття і цього конфлікту, і міжнародних відносин загалом як з'ясування та забезпечення своїх інтересів з позиції сили. Саме фіксація результатів силового зіткнення і передбачає сценарій «замороженого конфлікту».

Для Сполучених Штатів такий сценарій має свої переваги. Передусім, він дозволяє ухилитися від необхідності реагувати з позицій «глобального поліцейського» на ще один смертоносний конфлікт. Також стає можливим ухилитися від прямого дратування непрогнозованого конкурента, який вже вдався до шантажу своїм ядерним арсеналом. При цьому «заморожена війна» на Донбасі стає достатньо міцним «гачком», який дозволить тримати Росію як «порушника світопорядку».

Реакція на «замороження» серед країн Євросоюзу буде неодномірною, але в цілому така перспектива вітатиметься, особливо з боку посередників «мінського процесу» – Німеччини та Франції.

«Мігрантська криза» в самому ЄС, наростання економічних проблем, соціального і, вже навіть, політичного незадоволення пов'язаного з ними вже прибрало війну на Донбасі із порядку денного в політичних та медійних дискурсах в Західній Європі. Свою роль відіграє і кволість, імітаційність процесу реформ в Україні, що викликає скепсис щодо здатності держави дотримуватися європейських орієнтацій. Санкційний тиск на Росію мав свої негативні ефекти (хоча й не надто значні) на економіку Євросоюзу і окремих країн. Тим не менш і його часткова, або й повна відміна видається для них привабливим рішенням.

У цій ситуації «замороження» війни на Донбасі для нинішнього керівництва ЄС та його головних учасників виступає спокусливою можливістю делегувати вирішення цього конфлікту наступному поколінню політиків.

Варто визнати, що «заморожений» на Донбасі конфлікт не означатиме припинення протиборства між Росією та Україною. Жодна зі сторін не досягла бажаних стратегічних результатів. Відтак конфлікт із відкритого зіткнення на території двох областей Сходу України має шанси перерости в інші форми протистояння ще в інших площинах.

Остаточне вирішення конфлікту неможливе також без вирішення питання належності Криму. Санкційна політика проти Росії розпочалася саме внаслідок акту анексії півострова. Припинення цієї політики (а з нею і потенційний вихід із режиму конфронтації по лінії Росія – Захід) неможливе без кримського питання. Так само неможливий повний відхід Росії від Донбасу без домовленостей щодо «кримського питання»: «карта» Донбасу розглядається російськими елітами як важливий аргумент для «торгівлі» за свої права контролю над Кримом. Російська сторона все дедалі активніше посиляється на прецедент із реакцією США на окупацію Радянським Союзом у 1940 р. країн Балтії. І Сполучені Штати, і тогочасні європейські демократії засудили радянську агресію і не визнавали факт входження цих країн до складу СРСР увесь період існування останнього. Проте це не завадило підтримувати із СРСР дипломатичні стосунки, а в часи Другої світової війни – і союзницькі відносини.

Визначаючи позицію України стосовно того чи іншого сценарію виходу з гострої конфліктної фази протистояння на Донбасі,

необхідно обов'язково враховувати, що агресія Росії проти України, є не тимчасовою геополітичною девіацією, а фактичним початком (можливо, стрімким каталізатором) нової (вочевидь, достатньо рішучої) зміни світового порядку. Не виключено, що нинішні глобальні трансформації будуть масштабнішими ніж ті, що мали місце за результатами завершення «холодної війни».

1. Караганов С. Европа: окончить холодную войну [Електронний ресурс] / С. Караганов // Россия в глобальной политике. – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/pubcol/-16544>

2. Там само.

3. Джадан И. Операция «Механический апельсин» [Електронний ресурс] / И. Джадан // Русский журнал. – Режим доступу: <http://www.russ.ru/pole/Operaciya-Mehanicheskij-apel-sin>

4. Сушко О. Україна – наступна? [Електронний ресурс] / О. Сушко // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/08/12/3517426/>

5. Соколов М. СтаниславБелковский: «Цель Путина – Ялта-2» [Електронний ресурс] / М. Соколов // Радио Свобода. – Режим доступу: <http://www.svoboda.org/content/transcript/27047314.html>

6. Караганов С. Европа: окончитьхолоднуювойну [Електронний ресурс] / С. Караганов// Россия в глобальной политике – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/pubcol/-16544>

7. Сорос Дж. Нова політика порятунку України [Електронний ресурс] / Дж. Сорос // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/01/8/7054342/>

8. Кравченко В. Сіліна Т. Викрадення Європи [Електронний ресурс] / В. Кравченко Т. Сіліна// Дзеркалотижня. – Режим доступу: <http://sanctions.zn.ua/>

9. Лапицкий М. «Голос Путина» в Швеции [Електронний ресурс] / М. Лапицкий// ИноСМИ. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/world/20150212/226217780.html#ixzz3pxEP8RQC>

10. Владимир Путин встретился с Сильвио Берлускони в Крыму [Електронний ресурс] //RT на русском. – Режим доступу: <https://russian.rt.com/article/114809>

11. Владимир Путинвстретился с бывшим президентом Франции Николя Саркози[Електронний ресурс] // Первый канал. – Режим доступу:<http://www.1tv.ru/news/polit/295144>

12. Laclau E. Populism: what'sin a name? // Panizza, Francisco. 2005. Introduction. In Populism and the Mirrorof Democracye ditedby F. Panizza. – London, NewYork: Verso. – P. 33.

13. Ван Ворен Р. Як в Європі популісти розігрують українську карту [Електронний ресурс] / Р. ван Ворен// Новое время. – Режим доступу: http://nv.ua/ukr/opinion/van_voren/jak-v-jevropi-populisti-rozigrujut-ukrajinsku-mapu-77623.html

14. Трегуб Г. Жан-Ів Потель: «Не ставтеся до євроскептичних рухів як до чогось скороминучого» / Г. Трегуб // Український тиждень. – 2015. – №16-17. – С. 44–45.

15. «Международный русский консервативный форум» прошел в Санкт-Петербурге [Електронний ресурс]// REGNUM. – Режим доступу:<http://regnum.ru/news/polit/1907592.html>

16. Азар И. Союз ультраправых сил. Европейские и русские националисты провели общий съезд [Електронний ресурс] / И. Азар// MEDUZA. – Режим доступу: <https://meduza.io/feature/2015/03/23/soyuz-ultrapravyh-sil>

17. Jahresberichtdessicherheitsinformationsdienstes 2014 [Електронний ресурс] // BIS. – Режим доступу:<http://www.bis.cz/vyrocní-zprávaDE6c8d.html?ArticleID=1096>

18. Там само.

19. Французские ультраправые получили 9 млн евро из России [Електронний ресурс] // BBC. Русская служба. – Режим доступу: http://www.bbc.com/russian/international/2014/11/141124_russia_front_national_loan_france

20. Резчиков А. Кризис с беженцами изменит отношения Европы и России [Електронний ресурс] / А. Резчиков // Взгляд. – Режим доступу: <http://www.vz.ru/world/2015/9/15/431411.html>

21. Там само.

ВИСНОВКИ. ПРО ПОЛІТИЧНІ ЗАПИТАННЯ І ВІДПОВІДІ НА ПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ НА УКРАЇНСЬКОМУ ДОНБАСІ

Перебіг подій на Донбасі та довкола нього виявив суттєві відмінності тактики російської гібридної війни проти України на її материковому Сході й Півдні, порівняно з Кримом. Вчинені одночасно з окупацією та анексією Автономної республіки Крим і після того спроби Російської Федерації добитися успіху на територіях всього Донбасу, Харківщини, Приазов'я та Причорномор'я зазнали поразки. Сталося це передовсім через неочікувані для кремля патріотизм і масову національно-громадянську консолідацію українського суспільства в протидії російській загрозі. Перешкодою повномасштабній реалізації намірів кремля стала також морально-політична підтримка України більшістю держав світу і міжнародними організаціями, а також запровадження багатьма з них санкцій щодо країни-агресора. Однак в окремих районах Донецької і Луганської областей (ОРДЛО) ситуація розвивалася драматичніше. Науковці досліджували, чому саме Донбаський регіон виявився слабкою ланкою української держави і суспільства [1].

Якими є цілі Російської Федерації на Донбасі?

Організоване російською стороною збройне протистояння на територіях Донецької і Луганської областей виявило скориговані цілі агресора порівняно з Кримом – це, зокрема:

- загальне ослаблення та дезорганізація української влади;
- обмеження суверенітету і міжнародної правосуб'єктності Української держави;
- руйнування її економічного потенціалу, виробничої, транспортної, соціальної та іншої інфраструктури;
- намагання небезпеками збройного конфлікту та його ескалації примусити Україну змиритися з анексією Криму;
- наділення ОРДЛО особливим статусом, аж до можливості блокувати невигідні Росії ініціативи української внутрішньої і зовнішньої політики;

федералізація України у форматі, який мав би призвести якщо не до розпаду держави, то, щонайменше, до її перетворення на аморфне об'єднання адміністративно-територіальних і навіть квазі-державних утворень з великим обсягом повноважень юридичної і політичної самостійності.

Для Росії така трансформація означала б, *по-перше*, створення потужної перешкоди укріпленню соборності України та її європейській і, особливо, євроатлантичній інтеграції; *по-друге*, встановлення свого протекторату якщо не над усією країною, то, щонайменше, над частиною українських територій (ОРДЛО) – так званими «ДНР» – «ЛНР» (не виключаючи Придністровської або ще більш конфліктонебезпечної версії такого протекторату); *по-третьє*, використання цих територій як своєрідного якоря, що утримуватиме Україну від руху в будь-який бік від Росії як у зовнішньополітичному просторі, так і в просторі внутрішніх реформ і трансформацій; *по-четверте*, посилення контролю за економікою Донбасу, багато підприємств якого перебувають у власності російського бізнесу і пов'язаних з ним регіональних фінансово-промислових кланів, чії доходи і надприбутки великою мірою узалеженні від дотацій та інших преференцій за рахунок українського держбюджету; *по-п'яте*, економічне виснаження України і сприятливіші умови для російської фінансово-економічної експансії щодо всієї країни; *по-шосте*, нарощування демографічного ресурсу «русского міра» та ринку праці Російської Федерації спонуканням жителів дестабілізованих українських регіонів до еміграції в Росію.

Для реалізації своїх цілей кремль «десантував» на Донбас організаторів, командирів та інструкторів терористичних утворень і підрозділи кадрових військових. З Російської Федерації в регіон прибули більшість найманців – спецназівців та інших, хто через меркантильну зацікавленість та під впливом великодержавницької пропаганди приставав на пропозиції рекрутерів і перетинав український кордон, щоб «визволяти своїх» від «бендерівців». Звідти ж постачалося й постачається стрілецьке та важке озброєння для бойовиків, товари широкого вжитку і гуманітарна допомога населенню, кошти на виплати пенсій тощо. Агресія Росії, організована нею потужна інформаційна, фінансова, військово-кадрова, матеріально-технічна, збройна та інша підтримка сепаратистів, включно з

обстрілами з російської території населених пунктів Донбасу, позицій українських добровольчих батальйонів, Національної гвардії та армійських частин, стали головним чинником тривалості та періодичної ескалації збройного протистояння в регіоні. При цьому Росія заохочує, консультує та фінансово підтримує процес формування на територіях ОРДЛО квазі-державних інститутів як інструментів досягнення вищезначених цілей.

Тим не менш відмінності дій та цілей Російської Федерації в Криму і на Донбасі об'єднує їх підпорядкованість спільній меті. Її вочевиднє погляд на ситуацію через призму відомого визначення «війни як продовження політики іншими, насильницькими засобами».

Агресія проти України – продовження російської імперської політики іншими, насильницькими способами?

Суть політики Російської Федерації щодо України і в Україні від 1991 року визначало небажання визнавати український державний суверенітет над територією колишньої Української РСР після її суверенізації та намагання всіма економічними, енергетичними, фінансовими, політичними, гуманітарними, інформаційно-пропагандистськими, спецслужбівськими, військовими та іншими ресурсами утримати Україну в зоні свого впливу й контролю. Ці намагання ніколи не припинялися. Змінювалися тільки способи та інтенсивність їх втілення залежно від ситуації в самій Росії, в Україні та в геополітичних відносинах, зокрема, безпекових.

Втім, імперські плани кремля могли й не мати для України теперішніх тяжких наслідків, якби не певні внутрішньоукраїнські обставини і чинники. Поміж них найбільш деструктивним було спекулятивне використання конкурентними групами правлячого класу України відмінностей інтересів, мовних, ціннісних і геополітичних переваг населення регіонів країни для формування та мобілізації соціально-електоральної бази на свою підтримку в боротьбі за владу й економічні та інші преференції на регіональному і всеукраїнському рівнях. Про те, що така поведінка може призвести до подій, подібних тим, що відбуваються в Україні від початку 2014 року, писали задовго до них [2].

Кремлівська влада, хай би хто її очолював, ніколи не полишала намірів відновити імперську потугу Росії [3]. «...Цілі Росії не обмежуються Україною. Не зводяться вони й до перерозподілу сфер впливу на пострадянському просторі. ...**Спираючись на статус ядерної держави, Росія прагне глобального реваншу.**

Непередбачувана поведінка великої ядерної держави, що відмовляється діяти згідно з міжнародним правом і здійснює на свою користь переділ державних кордонів, завдала руйнівного удару по світовому порядку, що склався після Другої світової війни. Такі процеси можуть призвести до формування у світі нової геополітичної реальності, у якій руйнуються усталені міждержавні зв'язки і порушується збалансованість світової системи загалом. **Замість моделі світового порядку створюється модель світового хаосу, в якому дехто мріє контролювати процеси світової дестабілізації»** [4].

При цьому кремль завжди дотримувався позиції, що реалізація його геополітичної мети потребує встановлення якнайповнішого контролю над країнами пострадянського простору та їх ресурсами. Передовсім це стосувалося України, володіння якою для Росії завжди мало і має не тільки ресурсне, а й сакральне, символічне значення.

Разом з вирішенням інших завдань саме для забезпечення російського контролю над пострадянським простором створювалася в 1991 році Співдружність незалежних держав (СНД), на 25 років контрахтувалися обсяги Туркменського газу (2003 р.), підписувалися Угода про формування Єдиного економічного простору (2003 р.) та Договір про формування Митного союзу (2007 р.), блокувалося надання Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ) Грузії та Україні (незадовго до Бухарестського саміту НАТО в квітні 2008 р. Президент Росії В. Путін дав усім зрозуміти, що в разі надання ПДЧ цим двом країнам Росія визнає суверенітет Абхазії і Південної Осетії та вдасться до анексії Криму і областей Сходу України), запроваджувався в релігійний, політичний і широкий суспільний дискурс ідеологічний концепт «русского міра» [5], підписувалися Харківські угоди (2010 р.) про продовження перебування Чорноморського Флоту РФ на території України до 2042 року; реалізовувалися програми модернізації збройних сил РФ з

одночасним згортанням спільних російсько-українських проектів виробництва зброї і продукції подвійного призначення для унезалежнення російського військово-промислового комплексу і ослаблення потенціалу українського ВПК та ін.

Цінова кон'юнктура і агресивна поведінка на ринку енергетичних ресурсів сприяли швидкому збільшенню російського фінансово-економічного і політичного потенціалу. Він посилював імперські спроможності кремля у «грі» на суперечностях інтересів США, Європейського союзу та окремих європейських країн. У квітні 2005 року в посланні до Федеральних зборів РФ президент В. Путін назвав розпад СРСР найбільшою геополітичною катастрофою сторіччя. А ще через два роки – на традиційній Мюнхенській конференції з безпеки в лютому 2007 року він зробив програмну заяву, що «для сучасного світу однополюсна модель не тільки неприйнятна, а й взагалі неможлива».

Своєрідними тестами від кремля на готовність і здатність світових потуг до адекватної реакції на його агресивні імперські плани і дії стала спровокована ним російсько-українська криза довкола коси Тузла в Керченській протоці (вересень-жовтень 2003 р.), агресія Росії проти Грузії і сепарація Південної Осетії (серпень 2008 р.), призупинення постачання російського газу Україні та країнам Євросоюзу (січень 2009 р.), періодичні акції з обмеження українського експорту в Росію та ін.

Тож імовірно, що саме конформізм держав Заходу в згаданих та інших ситуаціях спонукав кремль до дій, кульмінацією яких стала неоголошена війна Росії проти України. Організацію спротиву цій війні українська влада назвала антитерористичною операцією (АТО). 13 квітня 2014 року Рада національної безпеки і оборони України (РНБОУ), очолювана на той час в.о. Президента України О. Турчиновим, ухвалила рішення про початок антитерористичної операції. Коли АТО завершиться? – залежить від багатьох внутріукраїнських і зовнішньополітичних чинників, у тому числі від того, наскільки адекватною й ініціативною буде політико-правова поведінка української влади.

З позиції ж міжнародного права дії, які від початку 2014 року чинить Російська Федерація в Україні й щодо України, зокрема її кримської автономії та областей Донбасу, є агресією. Визначення, що таке агресія, містять Статут ООН, Декларація Генеральної асам-

блеї (ГА) ООН про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин і співробітництва держав, Резолюція ГА ООН 3314 від 14 грудня 1974 року. Останній документ до актів агресії відносить вторгнення або напад збройних сил на територію іншої держави; будь-яку окупацію; будь-яку анексію із застосуванням сили; застосування будь-якої зброї проти території іншої держави; блокаду портів або берегів держави збройними силами іншої держави; напад збройних сил держави на сухопутні, морські або повітряні сили іншої держави; застосування збройних сил однієї держави, які розміщуються на території іншої держави (за угодою з останньою), що означає порушення умов їх перебування; засилання державою або від її імені збройних банд, регулярних сил або найманців, які застосовують збройну силу проти іншої держави.

Наведені та інші тексти резолюції ООН є політичними рекомендаціями для країн-членів організації. До цих рекомендацій апелював український парламент 27 січня 2015 року, коли ухвалював постанову про Звернення, а також текст Звернення до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про **визнання Російської Федерації державою-агресором** [6]. Перед тим був Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Цим актом визначався статус території Автономної республіки Крим як тимчасово окупованої **«внаслідок агресії Російської Федерації»**.

Тим не менш така оцінка українським парламентом дій Росії без запровадження воєнного чи надзвичайного стану не несе прямих правових наслідків для агресора і обмежує українську владу в виборі форм і способів захисту національних інтересів. Водночас вона важлива **як офіційна політична позиція і політичний аргумент для вітчизняної та міжнародної правової системи** в справі юридичного засудження агресора та подолання наслідків агресії і відновлення українського державного суверенітету над усією територією країни. **Такий само статус мають ухвалені раніше акти європейських інституцій:** Резолюція ПАРЄ від 9 квітня 2014 року, яка називає «російську воєнну агресію та подальшу анексію Криму» явним порушенням норм

міжнародного права; Резолюція Європарламенту від 16 квітня 2014 року, що «розглядає акти агресії Росії як серйозне порушення міжнародного права та її міжнародних зобов'язань»; Резолюція ПА ОБСЄ від 1 липня 2014 року, що оцінює дії Росії як «воєнну агресію та різні форми примусу».

Міжнародного рівня **юридична кваліфікація дій Росії в Криму і на Донбасі як актів агресії належить до компетенції Ради Безпеки ООН та Міжнародного суду (МС) ООН**, створеного для вирішення спорів між державами.

Імовірність відповідної ухвали РБ ООН дорівнює нулю через право вето, яким у цій інституції наділена РФ. Росія також не визнає універсальної юрисдикції МС ООН. Без згоди РФ суд не може брати справу до розгляду. І все ж ініціативні дії України з організації звернення Генеральної асамблеї ООН до цього суду про надання ним **консультаційного висновку** у зв'язку з діями Росії в Україні, в разі отримання такого висновку, суттєво укріпили б аргументну базу юридичного вирішення спричинених російською агресією проблем.

Ініційована 13 березня 2014 року українською стороною в Європейському суді з прав людини (ЄСПЛ) справа «Україна проти Росії» (заява № 20958/14), напрацювання Міністерства юстиції України та пропозиції неурядових українських правників до стратегії юридичного забезпечення національних інтересів України в конфлікті з Росією [7] потребують професіонального оцінювання і використання.

Наразі ж Україна більше зосереджена на політичному розв'язанні конфлікту в параметрах Мінського процесу, який, за визначенням Президента України і лідерів багатьох інших держав, не має альтернативи. Переговори в Мінську веде Тристороння контактна група (ТКГ) з представників України (другий Президент України Л. Кучма), Росії (від початку до квітня 2015 року – Посол РФ в Україні М. Зурабов, з квітня 2015 року – екс-посол Росії в Сирії А. Кульмухаметов, з 26 грудня 2015 року – екс-голова Держдуми РФ Б. Гризлов) та ОБСЄ (з 8 червня 2014 року по червень 2015 року – Посол Гайді Тальявіні, з червня 2015 року – Мартін Сайдік), а також О. Захарченко та І. Плотницький (статус цих двох осіб в документах не визначено, вони є очільниками невизнаних утворень «ДНР» та «ЛНР», які з боку України кваліфікуються як

терористичні організації; на їх участі в переговорах наполягає РФ). Тобто, переговори ведуться та узгоджені документи підписуються у форматі «Тристороння контактна група плюс 2». При цьому українська сторона розглядає участь представника Росії як учасниці конфлікту. Російська сторона ж всіляко заперечує свою причетність до збройного протистояння і наполягає на тому, що конфлікт і домовленості щодо його врегулювання є справою самої України.

У рамках Мінського переговорного процесу працюють також чотири робочих підгрупи: з питань безпеки, політики, економіки та соціальних.

Напрацювання «Тристоронньої контактної групи плюс 2» періодично обговорюють лідери України, Німеччини, Франції та Росії. Їх зустрічі й переговори з питань вирішення збройного конфлікту на Донбасі отримали назву «Нормандський формат» (за місцем першої такої зустрічі 6 червня 2014 року в містечку Бенувіль у Нормандії – північно-французькому регіоні). У вересні було створено також робочу групу спільного Центру з контролю і координації питань припинення вогню і поетапної стабілізації лінії розмежування сторін на Сході України, до якої увійшли представники України, моніторингова група ОБСЄ та російські військовослужбовці.

За результатами проведених 1 вересня 2014 року консультацій щодо спільних кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України Петра Порошенка (*див. Додаток 1*) [8] та ініціатив Президента Росії Володимира Путіна (*див. Додаток 2*) [9] учасники Тристоронньої контактної групи підписали 5 вересня 2014 року протокол про забезпечення негайного двостороннього припинення застосування зброї; децентралізацію влади в Україні, в тому числі шляхом ухвалення закону «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей» (Закон про особливий статус); негайне звільнення всіх заручників і незаконно утримуваних осіб та ін. (всього 12 пунктів). Повний текст *див. у Додатку 3*) [10].

На зустрічі 19 вересня 2014 року учасники Тристоронньої контактної групи підписали меморандум на реалізацію протоколу від 5 вересня (*Див. Додаток 4*) [11]. Наступного місяця П. Порошенко і В. Путін зустрілися в Мілані, де підтвердили порозуміння щодо виконання Мінських угод. А вже 2 листопада на під-

контрольних бойовикам територіях Донецької і Луганської областей відбулися так звані «вибори» керівників самопроголошених «народних республік». Росія, порушуючи всі міжнародні норми, продовжувала надсилати туди «гуманітарні конвої» через лінію кордону, де українська сторона позбавлена можливості здійснювати повноцінний контроль їх вмісту. Після прибуття цих конвоїв у бойовиків збільшувався арсенал озброєнь і боєприпасів.

Бойовики обстрілювали блокпости українських військових і Донецький аеропорт. 22 січня 2015 року внаслідок вчиненого ними мінометного обстрілу зупинки громадського транспорту в Донецьку загинули семеро його жителів; через два дні жертвами обстрілу «Градами» з боку сепаратистів стали 31 загиблий мешканець Маріуполя. Російсько-терористичні війська активізувалися в напрямі Вуглегірська та Дебальцевого. Бойові дії посилювалися.

Загострення ситуації в ОРДЛО спонукало до чергової зустрічі в Мінську – 11 лютого – тепер вже в об'єднаному «норманському» і тристоронньому форматах. Перед тим французько-німецькі партнери розробили, а канцлер ФРН А. Меркель попередньо погодила з Президентом України П. Порошенком і Президентом Росії В. Путіним черговий план дій. Після 17-годинних переговорів 12 лютого «нормандська четвірка» погодила спільну Декларацію на підтримку «Комплексу заходів з виконання Мінських угод», підписаних учасниками «Тристоронньої контактної групи плюс 2».

17 лютого Рада Безпеки ООН схвалила «Комплекс заходів...», вітала Декларацію «чотирьох», закликала всі сторони забезпечити повне виконання «Комплексу...», включно з всеосяжним припиненням вогню, постановила «продовжити займатися цим питанням» (див. Додаток 5) [12].

Згідно з підписаними в Мінську документами станом на 00 годин 00 хвилин 15 лютого мало відбутися повне припинення вогню в окремих районах Донецької та Луганської областей. Але вже за першу добу після визначеного часу настання «тиші» російсько-терористичні війська завдали 112 ударів по позиціях захисників України і продовжували це робити. 17 лютого журналісти повідомляли, що Дебальцеве, яке згідно з Мінськими угодами мало залишатися на українському боці лінії розмежування, оточене, і увійти в місто або вийти з нього без великих втрат

українські військові не зможуть. Міністерство оборони України це повідомлення спростувало.

18 лютого Президент України вилетів в зону АТО. В аеропорту перед вильотом він повідомив, що ніякого оточення не було; Дебальцеве перебувало під нашим контролем; Збройні сили України разом з Нацгвардією завершили операцію по плановому та організованому відведенню частини підрозділів з Дебальцевого; виведені вже 80% особового складу; наші частини і підрозділи вийшли планово і організовано; вийшли повністю з бойовою технікою, з танками, з БМП, з САУ, з тягачами, з автомобільною технікою [13].

Через 2 дні потому помічник Міністра оборони України Ю. Бірюков повідомив на своїй Facebook-сторінці, що з 18 січня по 18 лютого під час боїв на Дебальцевському плацдармі загинули 179 українських військовослужбовців, 110 військових сил АТО потрапили до полону, а 81 – зникли без вісти. Він також зазначив, що зниклими можуть вважатися ті бійці, які ще «практично завершують вихід» із Дебальцевого. Однак частина тих, що зникли, на думку помічника міністра, можуть виявитися й серед загиблих. Під час боїв за Дебальцеве загинуло 2911 бойовиків, від часу припинення вогню (15 лютого 2015 року) – 868. «На наше угруповання в 2500 людей були кинуті 15000 – 17000 тис. особового складу супротивника! Перевага у живій силі в 5–7 разів! Наші втрати – 180–200 людей, втрати противника – 868», – написав помічник міністра [14].

Широко відомими стали факти прямої участі російських кадрових військових у боях під Дебальцевим і за Дебальцеве [15].

Отже, Мінські угоди не виконуються з моменту їх досягнення. Обстріли та інші збройні провокації продовжуються. За російської допомоги і кураторства сепаратисти розбудовують, озброюють, укомплектовують людьми і навчають власні армії. Спеціальна моніторингова місія (СММ) ОБСЄ констатує факти присутності важкого озброєння в місцях, звідки вона має бути виведена. Робота самої місії блокується бойовиками. Непоодинокі факти нищення техніки СММ. Спостерігачам місії чиняться перешкоди в роботі на ділянках поруч з державним кордоном України з Росією. Вибори до органів місцевого самоврядування у підконтрольних проросійським сепаратистам районах Донбасу відкладаються через неможливість забезпечити належні умови їх безпечного і вільного проведення відповідно до правових демократичних стандартів,

Конституції і законів України, в тому числі ухваленого на виконання Мінських угод закону «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей». Звільнення й обмін заручників та незаконно утримуваних осіб «всіх на всіх» блокується російською стороною і сепаратистами. Бойовики перешкоджають роботі місії Червоного хреста. Україна позбавлена можливості надавати гуманітарну допомогу своїм громадянам на підконтрольній сепаратистам території та відновити там безпечну роботу регіонального сегмента своєї банківської системи для виплат пенсій та інших цілей. Через це, зокрема, мають місце масові зловживання в практиці соціальних виплат, що її запровадив український уряд для громадян з невідконтрольних йому територій.

Перелік фактів невиконання Мінських угод можна продовжувати. Набагато коротший, але дуже вартісний список позитивів. Найперше – це звільнення з російсько-терористичного полону сотень полонених українських військових і бійців добровольчих батальйонів та незаконно утримуваних цивільних осіб. Повернулися до родин (добре, якщо не в терористичні формування) і багато громадян, затриманих за усвідомлені та мимовільні антиукраїнські дії. Призупинено масштабні бої та обстріли з використанням важкого озброєння, що спричиняли багаточисельні жертви серед військових і цивільних, а також руйнування виробничої, інженерної, транспортної, комунальної й іншої інфраструктури. Збройне протистояння набуло форми конфлікту хвилеподібної інтенсивності з меншою кількістю загиблих і поранених та меншими матеріальними втратами. Стало налагоджуватися мирне життя в місцевостях, які страждали від бойових дій або перебували в ситуації їх прямої загрози.

Певна деескалація силового протистояння внаслідок «Мінська», помножена на героїзм українських військових, учасників добровольчих батальйонів і волонтерів, дали новообраній українській владі час на здійснення низки заходів з відновлення керованості державою, укріплення її оборонного потенціалу, започаткування окремих реформ та налагодження продуктивних контактів із зарубіжними опонентами російської імперської політики.

Водночас неоднозначними й суперечливими виглядають зобов'язання та результати певних дій у політичній і правовій

сферах, які влада України вже вчинила або має вчинити відповідно до підписаних у Мінську документів.

Власне, й сам Мінський процес швидко втрачає свій від початку не надто потужний потенціал, а тому потребує серйозної трансформації [16].

У Мінську Росія зобов'язалася вивести свої війська з Криму чи Україна змирилася з анексією її кримської автономії Росією?

Серед проблемних аспектів Мінського процесу – правовий статус і формулювання в текстах угод від «Тристоронньої контактної групи плюс 2». Цю проблемність не вирішує, а загострює їх політична легітимація «нормандською четвіркою» та Радою Безпеки ООН. Йдеться, зокрема, про «Комплекс заходів з виконання Мінських угод» від 12 лютого 2015 року (*див. Додаток 5*) [17].

Мінські угоди мають договірну основу, побудовану на волі сторін. Однак вони не є актами національного чи міжнародного права. За договірною суттю – це декларації намірів, за формулюваннями – імперативні вимоги. Окремі з цих вимог суперечать одна одній, вирізняються недбалістю і неточністю, нечіткістю та багатозначністю, що дає сторонам підстави тлумачити їх відповідно до власних інтересів і цілей та ставить під сумнів можливість і правомірність їх реалізації.

Пункти 4 та пункту 9 «Комплексу заходів...» пов'язують їх виконання з дотриманням Закону України «Про тимчасовий (??? – *Авт.*) порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей». Такого закону не існує. Є закон «Про особливий порядок...». При цьому **пункт 4** містить імперативні вимоги з означенням конкретних термінів їх виконання: а) «почати діалог (між ким і ким неясно – *Авт.*) про модальності проведення місцевих виборів згідно з Законом...», якого не існує, та б) «не пізніше 30 днів з дати підписання цього документа (*«Комплексу заходів... Авт.*) ухвалити Постанову Верховної Ради України із «зазначенням території, на яку поширюється особливий режим (??? – *незрозуміло, про який «особливий режим» ідеться; «режим» і «порядок» не є тотожними за змістом термінами. – Авт.*) згідно з Законом України «Про тимчасовий порядок...»

(законом, якого не існує. – Авт.). Імперативна вимога документа, підписаного учасниками «Тристоронньої контактної групи плюс 2», до парламенту суверенної країни ухвалювати нормативні акти абсолютно неприйнятна. Правом на таку вимогу не наділені також жоден з учасників «нормандської четвірки» і всі вони разом, хай би які Декларації вони приймали.

Тим не менш 17 березня 2015 року (тобто, з невеликим запізненням) український парламент ухвалив Постанову № 252 - VIII з цілком коректною щодо чинного закону назвою: «Про визначення окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, в яких запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування». І одразу ж постановою № 254 - VIII визнав визначені території тимчасово окупованими, в яких «запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування, до моменту виведення усіх незаконних збройних формувань, російських окупаційних військ, їх військової техніки, а також бойовиків та найманців з території України та відновлення повного контролю України за державним кордоном України» [18] *(про проблемність цитованого тексту у виділеній частині йтиметься далі. – Авт.).*

Декларуванням замаху на державний суверенітет України виглядають тексти пунктів 9 та 11 «Комплексу заходів...». Пункт 9 у залежності «Відновлення повного контролю над державним кордоном з боку уряду України в усій зоні конфлікту» з проведенням в Україні не тільки «місцевих виборів» (питанням, котре є предметом перемовин у Мінську), а й із питанням, що не є й не може бути предметом ні мінських, ні жодних інших перемовин поза конституційним полем України, оскільки це питання належить до виключної компетенції Українського народу та його виборних представників у владі. Йдеться про «конституційну реформу», яку згідно з «Комплексом заходів...» має бути проведено «до кінця 2015 року за умови виконання пункту 11 – в консультаціях і за погодженням з представниками окремих районів Донецької та Луганської областей в рамках Тристоронньої контактної групи».

Тим не менш Верховна Рада України 31 серпня 2015 року більшістю від її конституційного складу попередньо схвалила [19] проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України

(щодо децентралізації влади)», який, зазначається в тексті підписаного Президентом України Подання, **«доопрацьований для забезпечення однозначного тлумачення його положень в контексті виконання Україною своїх зобов'язань, передбачених «Комплексом заходів з виконання Мінських домовленостей від 12 лютого 2015 року»** [20]. Конституційний Суд України 30 липня 2015 року визнав законопроект таким, що відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України. До всього, **пункт 11** пов'язує проведення конституційної реформи в Україні з набуттям чинності до кінця 2015 року « *нової конституції (??? – реформованої чи нової. – Авт.)*, що передбачає як ключовий елемент децентралізацію (з урахуванням особливостей окремих районів Донецької та Луганської областей (*чи особливостей місцевого самоврядування в цих районах, як визначено законом ??? – Авт.*), узгоджених з представниками цих районів)». Тобто, підписаний «Тристоронньою контактною групою плюс 2» «Комплекс заходів...» зобов'язує державу Україна не просто до проведення «конституційної реформи» (*чи запровадження «нової конституції?»*), а до «узгодження» цієї реформи з «представниками окремих районів» в рамках «Тристоронньої контактної групи плюс 2» !!!

Цей само **пункт 11** ув'язує «конституційну реформу» і «нову конституцію» з «ухваленням постійного законодавства про особливий статус (*«особливий статус» – це один термін-новація, якого нема в чинному законодавстві України. – Авт.*) окремих районів... згідно із заходами, указаними в примітках...». Частина з цих приміток «наділяє» органи місцевого самоврядування ОРДЛЮ повноваженнями, які належать до виключної компетенції держави, що регулюється окремим законом, це, зокрема, «призначення голів органів прокуратури і судів».

Текст **пункту 12** визначає неіснуючий Закон України «Про тимчасовий порядок...» як підставу обговорення та узгодження питань, «що стосуються місцевих виборів» «з представниками окремих районів...» в рамках «Тристоронньої контактної групи плюс 2». Хто ці представники? Очільники самопроголошених «ДНР-ЛНР», означених українською владою терористичними організаціями, чи хтось інший? Якщо хтось інший, тоді хто? Яким

чином ці «хто» отримають представницький мандат, якщо консультації з ними мають відбутися до проведення виборів?

І ще про спільне, неоднозначне й таке, що допускає неприпустимі відмінності тлумачень у тексті «Комплексу заходів...», а отже, і в актах на його схвалення – Декларації «нормандської четвірки» від 12 лютого, Резолюції Ради Безпеки ООН від 17 лютого, а також у Постанові Верховної Ради України № 254 - VIII від 17 березня.

Пункт 10 «Комплексу заходів...» передбачає «Виведення всіх іноземних формувань, військової техніки, а також найманців з території України під наглядом ОБСЄ». З реалізацією цієї ж вимоги вищеназвана постанова українського парламенту ув'язує термін дії особливого порядку місцевого самоврядування в ОРДЛО. Результатом таких угод, їх схвалення та парламентського нормотворення стає **політичний і правовий цугцванг, коли навіть повна реалізація Мінських угод в частині, найбільш сприятливій для українських національних інтересів, формує нову загрозу цим інтересам.**

Так у разі, якщо Росія врешті виведе кадрових військових та інших своїх громадян-найманців з ОРДЛО, для неї це означатиме повне виконання Мінських домовленостей і підставу вимагати скасування міжнародних санкцій, зокнайменше тих, які запроваджені у зв'язку з її агресією на Донбасі. Або й санкцій, спричинених російською окупацією та анексією Автономної республіки Крим та м. Севастополя, позаяк РФ вважає ці території своїми. Імовірно, саме тому **В. Путін** став одним з авторів Декларації «нормандської четвірки» від 12 лютого і був серед лідерів держав – постійних членів Ради Безпеки ООН, які голосували за Резолюцію, що схвалювала «Комплекс заходів...» і ту ж Декларацію, та заявляли в цих документах **«свою повну повагу суверенітету, незалежності та територіальній цілісності України»**. Може, хтось знайде політичні та правові аргументи на обґрунтування тези, що така поведінка Президента Росії засвідчує його зобов'язання вивести з Криму збройні формування РФ?

Україна ж у разі виведення Росією її військовослужбовців і бойовиків-найманців з Донбасу постане між двома альтернативами. *Перша*: вважати Мінські домовленості виконаними, у тому числі в частині «виведення» «з території України» (виділено

автором) іноземних збройних формувань, найманців і техніки, попри збереження окупації Криму. Друга: через присутність російських окупаційних військ на «території України», а саме, в Автономній Республіці Крим, не визнавати Мінські домовленості виконаними. Якими в першому і другому випадках будуть політичні наслідки для України Декларації від 12 лютого і Резолюції Радбезу ООН від 17 лютого 2015 року? І як довго триватиме «особливий порядок місцевого самоврядування в ОРДЛО, якщо його крайньою межею Верховна Рада України визначила «момент» «виведення усіх незаконних збройних формувань, російських окупаційних військ, їх військової техніки, а також бойовиків та найманців з території України та відновлення повного контролю України за державним кордоном України»? Цей момент настане після звільнення ОРДЛО чи Криму також?

У повному обсязі Мінські угоди та визначені ними політичні і правові імперативи не виконувати не можна виконувати. У попередньому реченні після яких слів – «не виконувати» чи «не можна» – має стояти кома згідно з національно відповідальною політико-правовою пунктуацією? Відповіді на це запитання мають ті, хто присягав «боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу».

Чи варто Гельсінкі та Будапешту готуватися до нових безпекових нарад геополітичного рівня?

Адекватна відповідь на це і попереднє запитання перебуває в площині вже означеного розуміння агресії Російської Федерації проти України як вияву геополітичних амбіцій кремля і способу реалізації цих амбіцій. За такого розуміння стає очевидним, що питання національної безпеки України та відновлення повноти її суверенітету, порушених російською агресією, можуть бути вирішені виключно в координатах геополітичної безпеки, і аж ніяк не рамках «Тристоронньої контактної групи плюс 2». На європейському просторі ці координати було погоджено в процесі підготовки та за результатами Наради з безпеки і співробітництва в Європі та зафіксовано Заключним Актом Наради, який підписали глави 35 держав 1 серпня 1975 року.

В міжнародно-правовій сфері, зокрема, Акт закріпив політичні і територіальні підсумки Другої світової війни, визначив принципи взаємовідносин між учасниками, в тому числі принципи поважання прав, властивих суверенітету, врегулювання міждержавних спорів мирними засобами, незастосування сили та загрози силою, непопушності кордонів, поваги до територіальної цілісності та інші [21]. Після розпаду СРСР наступницею його зобов'язань стала Російська Федерація.

Базовим параметрам Акта відповідали укладені після розпаду Радянського Союзу двосторонні договори між Україною і Росією, а також «Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» від 5 грудня 1994 року (*Див.: Додаток 6*) [22]. Разом з Росією його підписали Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, а також Сполучені Штати Америки. Меморандум набував чинності «з моменту підписання». Китай і Франція Меморандум не підписували. Безпекові гарантії Україні вони оприлюднили Заявою уряду КНР від 4 грудня 1994 року та Декларацією Франції із супровідним листом Президента Ф. Міттерана від 5 грудня 1994 року. Особливістю текстів двох останніх документів, порівняно з текстом Меморандуму, є відсутність в них положення, що ці дві країни «будуть проводити консультації у випадку виникнення ситуації, внаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань».

Наразі в публічному дискурсі відсутня інформація про те, чи влада України ініціювала проведення консультацій з державами, що підписали Будапештський меморандум, у зв'язку з російською агресією та фактами економічного тиску, який Росія чинила щодо України раніше та чинить досі, «щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати... переваги». Будь-які спроби виправдати відсутність відповідних ініціатив, у тому числі не мотивованими по суті поясненнями, що Меморандум будітмо не є міжнародним договором і тому не має юридично зобов'язуючої сили, не можуть бути переконливими.

Так само непереконливими будуть і посилання на англомовну версію назви документа, де вжито словосполучення «security

assurances», а не «security guarantees». Перше в перекладі ближче до українськомовного «запевнення щодо безпеки», на відміну від другого, яке перекладається саме як «гарантії безпеки» або «безпекові гарантії». Якими б не були тонкощі перекладу, вони жодним чином не спростовують **зобов'язання підписантів Меморандуму, який «набув чинності з моменту підписання», проводити консультації щодо взятих ними на себе зобов'язань.**

Свого часу уряд Австрії, що прагнув позбутися окупації з боку країн, які перемогли нацистську Німеччину та її союзників, ініціював, готував і проводив спершу двосторонні, а відтак багатосторонні консультації з правлячими колами цих країн. Не маючи при цьому навіть подоби Будапештському меморандуму. І добився бажаного. В обмін на зобов'язання не вступати в жодні військові союзи та не допускати створення військових баз на своїй території Австрія отримала в 1955 році від СРСР, Сполучених Штатів Америки, Великої Британії та Франції реальні гарантії її безпеки в умовах нейтралітету та відновила повноту суверенітету над своєю територією.

Австрійський досвід і текст Меморандуму дають підстави вважати, що навіть неспівмірність політичної, воєнної та економічної ваги України, порівняно із Росією, Великобританією та США, не може виправдати відсутність публічних звернень України до цих держав з пропозицією увімкнути консультаційні механізми. Бути консультаціям чи ні – це питання ваги не України. Це питання ваги самих держав-гарантів. Інша річ, що Україна має запропонувати, не обов'язково в публічній площині, предмет обговорення. Ним має бути не тільки і не стільки російська агресія як така, а головне – умови її зупинення і подолання наслідків, прийнятні для всіх чотирьох сторін.

Предметом консультацій про гарантії (запевнення) великих ядерних держав щодо безпеки України має стати українська пропозиція досягнення балансу безпекових інтересів, як власних, так і країн-гарантів, включно з країною-агресором. Тільки тоді українське бачення матиме шанс на втілення.

Адже в глобалізованому світі геополітичні протиріччя, в тому числі безпекові, реалізуються через протистояння і взаємодію одночасно. Політичне засудження демократичними країнами агресії

проти України та політичні, фінансові й економічні санкції щодо агресора – Росії – не скасували співпраці з нею цих країн у питаннях відвернення небезпек тероризму, в тому числі ядерного, неконтрольованої міграції, наркоторгівлі та інших. Звідси, зокрема, запит на спільні дії США та інших західних держав з Росією у відповідь на терористичні практики Ісламської держави (ІД). З іншого боку, фактична неучасть США в європейському переговорному процесі з урегулювання російсько-українського конфлікту показує, що кремль досяг успіху в грі на протиріччях між великими європейськими державами і їх партнером на іншому боці Атлантичного океану. Це так само очевидно, як і те, що кремль шукає для себе якнайвигідніших, в гіршому разі – хоча б мінімально прийнятних шляхів виходу з інспірованої ним самим безпекової кризи. До цього пошуку спонукають економічні, політичні та іміджеві втрати, яких зазнає Росія, її влада і населення. Тому міняється й кремлівська риторика. Але за будь-якого розвитку подій не варто очікувати від Росії «капітуляції». Держава з другим за потужністю ядерним потенціалом, і, схоже, найпотужнішою машиною внутрішньої пропаганди, цього ніколи собі не дозволить. Навіть якщо її громадянам доведеться «затягувати паски».

Тим не менш російські очільники більше не дозволяють собі ейфоричних заяв на кшталт сказаного В. Путіним 4 березня 2014 року у відповідь на запитання журналіста «Рейтер», чи оцінює Президент Росії ризики можливого переростання в «глобальну фазу» конфлікту з Україною через порушення Росією «Будапештських угод»?

Якщо в Україні не антиконституційний переворот, а «революція, що це означає?», – запитує В. Путін журналіста у відповідь на його запитання. І заявляє: «Мені тоді важко не погодитися з деякими нашими експертами, котрі вважають, що на цій території виникає нова держава. <...> А з цією державою ми жодних зобов'язуючих документів не підписували» [23].

Дедалі частіше причиною кризи російсько-українських відносин кремль називає розширення НАТО на Схід та дії західних країн у безпековій сфері в цілому.

Якщо брати до уваги зміни державних кордонів, що відбулися за минулі майже 40 років і водночас розглядати російську агресію проти України в Криму та на Донбасі як окремих випадок багатьох

кризових ситуацій у сфері безпеки на європейському та інших континентах після Гельсінської наради 1975 року, в тому числі на пострадянському просторі – в Нагірному Карабасі, Придністров'ї, Грузії та ін., цілком очевидно стає потреба в підготовці та проведенні нової Наради не нижчого рівня. За минулі роки світ не став безпечнішим, а безпека кожної країни стала більш залежною від ситуації не тільки біля, а й далеко від її кордонів.

Вступ України до НАТО і саме розширення НАТО не виключають альтернативних моделей вирішення безпекових проблем однієї і багатьох країн. Продовження протистояння за принципом «хто-кого» та «ви самі винуваті» – безперспективне й небезпечне. Пошук безпекових моделей, орієнтованих на встановлення балансу інтересів, потребує доброї волі найбільших світових потуг: спершу до організації експертно-дипломатичного обговорення альтернатив, а відтак до винесення кращої з них на глобальний політичний рівень. **Зміни безпекової ситуації в Україні, довкола неї й у світі в цілому, що відбулися через російську агресію і стали її наслідком, наділили Україну імперативним моральним і політичним правом ініціювати новий Гельсінський процес і проведення консультацій відповідно до Будапештського меморандуму для обговорення способів розв'язання не тільки російсько-українського конфлікту, а й нейтралізації нововиниклих загроз розповсюдження ядерної зброї.**

Альтернативи Мінську є. Звісно, їх опрацювання та реалізація потребують часу. Але сам початок цього процесу за публічної української ініціативи здатен вивести Україну з мінської позиції упослідженого виконавця волі сильніших сусідів на майданчик геополітичної суб'єктності. З цього майданчика можна пропонувати власні варіанти комплексного вирішення проблем національної безпеки, в тому числі проблем Криму і Донбасу.

Нова ситуація потребує нового погляду на вибір найбільш збалансованої моделі забезпечення територіальної цілісності і державного суверенітету України. Адже і модель вступу до НАТО, і модель «гарантованого нейтралітету», подібного до Австрійського чи Швейцарського (аж з часів Віденського конгресу 1815 року), не є цілями. Вони є альтернативними способами досягнення

безпекової стабільності. І за всієї їх альтернативності кожна з цих моделей вимагає підняття, підтримання й розвитку стандартів боєздатності українських збройних сил не нижче НАТО-вських чи Швейцарських. А також врахування ставлення українських громадян до можливого вступу України в НАТО. За загального збільшення кількості і частки громадян, що підтримують такий спосіб забезпечення країни від воєнної загрози, ставлення до членства країни в Північноатлантичному альянсі жителів різних українських регіонів є діаметрально протилежним. Цей факт з року в рік фіксують соціологічні дослідження, і він має обов'язково братися до уваги в процесі розроблення та реалізації безпекової стратегії Української держави.

Тільки в параметрах балансу глобальних і національно-українських безпекових інтересів та українського національно-громадянського порозуміння в цьому питанні можливе ефективне розв'язання збройного конфлікту на Донбасі. Щоб ситуація в цьому регіоні перестала бути конфліктною і конфліктогенною та не блокувала можливості сталого соціально-економічного, політичного, соціокультурного та іншого суверенного розвитку країни.

В цих само параметрах Україна може запропонувати, хай від початку і неприйнятний для Росії варіант запровадження державного кондомініуму щодо Криму як способу здійснення державної влади на його території спільно двома державами – Україною і РФ для належного забезпечення спільних інтересів всього населення регіону та особливих інтересів росіян, українців, кримськотатарського народу та осіб інших національностей. Такий кондомініум може діяти на період опрацювання прийняттого для всіх сторін механізму розв'язання кримської проблеми.

Успіх відновлення громадянської єдності українського соціуму, розділеного внаслідок російської агресії, визначатиметься не тільки дипломатичними і політико-правовими зусиллями, розвитком оборонного потенціалу України та змінами в Росії і в геополітичному просторі. Серед найважливіших умов і чинників цього успіху – постійний зв'язок України з громадянами на територіях, щодо яких тимчасово втрачено український державний суверенітет. Щоб ця втрата з тимчасової не перетворилася на

постійну, українці різних національностей, які живуть на цих територіях, мають бачити, чути й відчувати, що Українська держава і українське суспільство від них не відмежувалися.

Чи потрібен Україні внутрішній діалог щодо Донбасу, між ким і про що?

Громадянське порозуміння є постійним імперативом для будь-якої країни і будь-якого суспільства, котрі завжди й усюди розвиваються в змагальності відмінностей, через єдність і боротьбу протилежностей. В Україні питання громадянського порозуміння загострилося через російську анексію АР Крим та агресію щодо інших українських територій, передовсім Донбасу, де ця агресія трансформувалася в неоголошену війну проти України. Ця війна та ставлення до неї спричинили зростання громадянського самоусвідомлення і патріотизму людей, підвищення значущості для них збереження цілісності країни, масовізацію волонтерського руху та багато інших інтегративних щодо суспільства явищ і процесів. Водночас актуалізувалися іманентні відмінності і протиріччя українського соціуму та сформувалися нові лінії розмежування в ньому.

У листопаді 2015 року соціологічна група «Рейтинг» провела опитування з репрезентативною щодо дорослого населення України і її регіонів вибіркою: 1 800 респондентів в усіх регіонах (крім окупованих територій Криму і Донбасу) та додатково 1 284 респонденти у Донецькій і Луганській областях. Поміж іншого опитувані мали обрати найбільш прийнятні для них відповіді про статус Донбасу в Україні. Сумарно перевагу збереженню цілісності держави віддали 86% від усіх опитаних та 75% опитаних у Донбаському регіоні (їх запитували, яким повинен бути статус Донецької і Луганської областей у повному складі). За баченням статусу Донбасу розподіл виявився таким: бути частиною України, як і раніше, – 53% всього дорослого населення країни, 32% жителів Донбасу; бути частиною України з розширеними повноваженнями в результаті реформи децентралізації – відповідно, 20% і 35%; стати автономією в складі України – 6% і 8%; відокремити від України території так званих «ДНР-ЛНР» та зберегти іншу частину Донбасу

в складі України – 7% і 3%; стати частиною Росії – 2% і 7%; стати незалежною країною – по 1% [24]. Близькими до наведених показників були й показники бачення населенням України майбутнього територій «ДНР-ЛНР», отримані за результатами жовтневого 2015 року опитування, що його спільно провели Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва та КМІС [25].

Прикметно, що частка прихильників збереження державної цілісності України серед жителів підконтрольних українській владі територій Донецької і Луганської областей восени 2015 року виявилася більшою, ніж у регіоні в цілому в квітні 2014 року, коли агресія щодо України й заохочення донбаського сепаратизму з боку кремлівських правителів тільки набирали обертів. Тоді, згідно з результатами опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, близько третини донбаських респондентів висловилися за відокремлення їх областей від України і приєднання до Росії. Зокрема, у квітні 2014-го такі зміни підтримали б у Донецькій області 27,3 % опитаних (з них: 11,9% - безумовно, 15,6% – скоріше); в Луганській – 30,3% (з них 13,2 – безумовно та 17,1 – скоріше) [26].

Були серед них ті, кого регіональні проросійські та російські ЗМІ разом з антиукраїнськи налаштованими агентами впливу (в тому числі з членськими квитками Партії регіонів і Компартії України) залякали небезпеками з боку міфічних західноукраїнських і київських «фашистів» та «правого сектору» і кого переконали, що нова українська влада чужа і ворожа до них, до мови, якою вони звикли спілкуватися, до їх віри, історії, пам'яті.

То були також люди, котрі впродовж багатьох років схилилися перед «владою сили», яку на Донбасі і в Україні встановили їх відомі земляки – так звані «донецькі». Але колись сильні «свої» «дали слабіну» перед Майданом, а потім і взагалі втекли з країни – значить, зрадили. Але ж втекли далеко не всі. І неправедно ними «нажите» за ними ж і залишилося. Тому дехто з упокорених до того «владою сили», як з'ясувалося, не таких вже й весільних «своїх» – «хазяїв Донбасу», проти цих «хазяїв» повстали. А водночас піднялися і проти нової центральної української влади, з їх погляду, не налаштованої й нездатної вирішувати проблеми регіону, передовсім соціально-економічні. Бо цю нову владу вони сприйняли як владу таких само олігархів, тільки «чужих».

В опозицію до України стали й дехто з жителів Донбасу, котрі шкодували й шкодують, що «втратили» країну, в якій народилися, вирости й постаріли – Радянський Союз, і котрі хотіли вірити в неможливе: що об'єднання з Росією поверне їх у краще минуле. А хтось під впливом російської пропаганди уявив, що життя в Росії буде більш сите й заможне. Як показало згадане вище квітневе 2014 року опитування, 39,6 % донеччан та 30,3 % луганчан приваблювали в Росії висока заробітна плата і пенсії. Водночас 55,0% земляків перших і 46,7% – других не бачили в Росії нічого привабливого.

Поміж людей, прихильних ідеї відокремлення Донецької і Луганської областей від України та орієнтованих на Росію, переважали малоактивні симпатки і було зовсім небагато тих, хто потенційно міг стати терористом: 3,5% донеччан і 2,5% луганчан висловлювали готовність приєднатися до російської армії в разі її вторгнення в Україну. Якщо порівняти відомості про 5 – 7 мільйонів людей, котрі через різні причини залишилися на територіях, контрольованих російсько-сепаратистськими утвореннями «ДНР-ЛНР», і про два-три десятки тисяч осіб з-серед місцевого населення в складі збройних формувань цих утворень, можна впевнено констатувати, що насправді агресор отримав помітно меншу підтримку, ніж міг очікувати. Надто, коли брати до уваги, що немалу частину бойовиків з-серед місцевих становлять примусово мобілізовані, а також ті, хто втратив роботу і взяв до рук зброю заради заробітку.

Більшість жителів Донбасу не підтримувала сепаратистів, хоч і не зважилася виступити проти них, вирішивши перечекати «смутні часи».

Якою стала пізніше і якою нині є частка тих, хто за і хто проти збереження Донбасу в складі України поміж жителів територій, підконтрольних так званим «ДНР» та «ЛНР»? Скільки-небудь достовірної відповіді на це запитання немає. Як через зрозумілі проблеми з проведенням там дослідження, так і через низьку імовірність отримання правдивих відповідей від респондентів, цілком залежних від «людей зі зброєю».

Але в жодному разі неможна погодитися з окремими аналітиками авторитетного дослідницького Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» (Фонд), коли вони стверджують, що про

переважно негативне ставлення до Української держави жителів невідконтрольних їй місцевостей Донбасу непрямим свідчить їх недовіра до органів центральної влади країни. Це твердження аргументоване результатами січневого 2015 року опитування, що його спільно провели Фонд і соціологічна фірма «Ukrainian Sociology Service» на підукраїнській та підтерористичній частинах Донбасу. Було з'ясовано, що на обох цих територіях президентів України не довіряють 70% місцевого населення, парламенту – 76%, уряду – 77% [27]. В разі прийняття логіки ототожнення негативного ставлення до владних державних інституцій з негативним ставленням до України як держави доведеться визнати, що на кінець 2015 року до Української держави негативно ставилася вже й переважна більшість населення країни в цілому. А це не так.

Факт, що в грудні 2015 року, відповідаючи на запитання анкети КМІСу, 64,9% респондентів висловили недовіру президентів, 77,6% – парламенту і 75% – уряду [28]. Однак немає жодних підстав вважати цей факт «непрямим» (чи навіть умовним) свідченням негативного ставлення людей до України. Дослідження того ж таки Фонду «Демократичні ініціативи» та Інституту соціології НАН України переконливо довели, що в 2014 та 2015 роках відбувалося істотне зростання громадянської гордості українців та їх державницького патріотизму за одночасного різкого зниження довіри до владних інституцій [29].

Недовіра до влади в усіх без винятку регіонах країни, в тому числі на окремих територіях Донбасу, невідконтрольних українській державі, зовсім не засвідчує їх негативного ставлення до України як такої. Показники цієї недовіри, за своєю суттю і змістом, є відображенням оцінки, яку люди ставлять якості та ефективності рішень і дій української влади та результатам її роботи. Зокрема, чимало жителів Донбасу переконані, що весною 2014 року українська влада нічого не зробила або зробила надто мало, щоб запобігти загрозам російської агресії та проросійського сепаратизму й установленню російсько-терористичного режиму на окремих територіях Донецької і Луганської областей.

До результатів масових опитувань населення територій з непевною політико-державною перспективою і загрозами для свободи, життя і здоров'я людей слід ставитися вельми обережно.

Немає підстав не погодитися із соціологом з Луганська І. Кононовим, що в «кризових ситуаціях придатність масових опитувань вельми обмежена. Вони орієнтовані на виявлення суспільної думки, тобто оціночного реагування масової свідомості з приводу якихось процесів чи подій. Але для цього потрібна комунікація в групі. Небезпека і невідомість таку комунікацію утруднюють, і суспільна думка не може сформуватися. Але й у разі, коли суспільна думка все ж склалася, для її функціонування потрібні свобода слова і безпека. За їх відсутності люди будуть демонструвати, скоріш, мімікрію для того, щоби якомога довше вижити. У людей є така звичка. Якщо її не брати до уваги, тоді можна проводити опитування й із пістолетом у руках, радіючи, як мало відмов зустрів. У кризових ситуаціях зростає значення тих методів, які соціологи називають якісними», і їх слід поєднувати з методами кількісними [30].

Одним з якісних методів соціологічного дослідження – біографічним інтерв'ю в 2014 – 2015 роках у рамках дослідницького проекту «Життєві світи Сходу і Заходу України» вивчалось ставлення до подій в Україні і на Донбасі респондентів з різних регіонів країни, поміж них і тих, хто виїхав з окупованих районів Луганської області. Дослідження виконали (за часткової фінансової підтримки Канадського інституту українознавчих досліджень) ГО «Центр з вивчення суспільних процесів і гуманізму» та кафедра філософії і соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, який нині базується у м. Старобільську. Проаналізувавши результати дослідження, І. Кононов (він був розробником методики та плану інтерв'ю) дійшов таких, зокрема, висновків.

Жителі Луганщини не сприймають розбудови нації на етнічних засадах і виступають за рівність громадян, незалежно від їх етнічної, мовної і релігійної належності. Розхитування цього «базового консенсусу» спричиняє «збій почуття громадянськості у великих мас людей і солідарність з агресором у пошуку екзистенційальної безпеки». **Події в Україні з кінця 2013 року більшість респондентів пояснюють боротьбою груп правлячого класу, відносини всередині якого становлять загрозу для держави. Схід України пережив надзвичайно тяжку травму: «члени родин, друзі і знайомі опинилися по різні боки конфлікту. Чим довше він триває, тим їх досвід стає все більше й більше**

різним. Неважко передбачити непорозуміння і конфлікти між тими, хто залишився, і тими, хто виїхав. «Травматичний досвід» показав схильність величезних мас людей до соціальної мімікрії. В такій ситуації відповідальність за успіхи і невдачі простих людей правлячий клас намагається перекласти із себе на самих людей. Більшість тих, хто виїхав, за єдину Україну. А ті, хто залишився, змушені рахуватися з такою ефемерією, як «ЛНР» і хочуть особливих прав своїй території. Щоб «відновилася єдність країни, всі жителі Донбасу повинні відчувати в Україні ту добру силу, з якою можна надійно пов'язати своє майбутнє, майбутнє своїх близьких і дітей» [31].

Очевидно, що Україною – доброю силою повинна бути не тільки держава і її інституції. Суб'єктами прагнення, мислення і дій, орієнтованих на відновлення єдності країни і її народу мають бути засоби масової інформації, громадянське суспільство та окремі громадяни, вітчизняний бізнес, а також політичні партії у владі та поза нею. Вони володіють значним потенціалом формування суспільного порозуміння щодо конфлікту на Донбасі та віднаходження способів його розв'язання в спільних для всієї української громади інтересах. Однак цей потенціал не завжди реалізується. Нерідко впливові суспільні суб'єкти діють всупереч цілям єднання українського соціуму.

Як засвідчила дискусія в рамках круглого столу «Проблема «мови ворожнечі» в українських медіа», проведеного 3 вересня 2015 року Національною спілкою журналістів України (НСЖУ) та Незалежною медіа профспілкою України (НМПУ) в співпраці із женецьким Офісом Верховного комісара ООН з прав людини, мова ненависті (hate speech), що блокує порозуміння і сіє ворожнечу в суспільстві, є властивою не тільки російським і сепаратистським ЗМІ. Учасники дискусії звернули увагу на присутність такої мови і в українських медіа та в соціальних мережах. В них мешканців окупованих територій почасти називають «ватниками», «лугандонами», «терористами», «сепаратистами», «мордорами», «колорадами», «рашистами», які кликали «руській мір». Першу хвилю людей, котрі виїхали з Донбасу, ЗМІ характеризували, переважно, як патріотів, що зробили вибір на користь України. Через якийсь час їх нерідко стали представляти як «невдячних чероб» [32]. До подібної термінології вдаються і деякі політики.

Описана мовна поведінка зазвичай спричиняє протестну реакцію і агресивну соціальну поведінку. Хоча правдивий рух до миру вимагає толерантності і порозуміння. Значущість їх культивування жодним чином не применшує та обставина, що частка мови ворожнечі в українському медійному дискурсі порівняно невелика. Як показав моніторинг від Центру контент-аналізу, ця частка становила 1,7% (4746 випадків) повідомлень від загальної кількості проаналізованих серпневих 2015 року 950-ти тисяч повідомлень у медіа-просторі та 1500 блогів у Facebook. Лідером із застосування hate speech виявилось видання – Korrespondent.net. 30% усіх повідомлень з мовою ворожнечі були опубліковані там. Також поширеною ця мова виявилася на ресурсах 24tv.ua, Tsn.ua, «Цензор.нет», «Голос України», «Укрінформ», «ЛігаБізнес Інформ», Gazeta.ua та Segodnya.ua [33]. В новинних сюжетах центральних телеканалів простежуються надмірна кількість журналістських оцінок та емоцій і порушення принципів достовірності [34]. Як наслідок **стала знижуватися довіра до українських медіа, надто на сході, в тому числі в Донецькій і Луганській областях.**

Громадянське суспільство також далеко не завжди демонструє толерантність. Міркування і заклики окремих волонтерів, блогерів та інших активістів про потребу діалогу з людьми з невідконтрольних законній українській владі територій викликають агресивні заперечення й осуд радикалів у соціальних мережах і не тільки, котрі визнають чи не єдиним способом припинення збройного конфлікту озброєну силу. І це в ситуації неспівмірності військових потенціалів України і Росії. Радикали з комп'ютерною «мишкою» в руці не знають або не хочуть знати, як почуватися родини і друзі загиблих і поранених українських воїнів? Чому на Донбасі так багато людей, готових прийняти будь-яку владу: тільки б припинили стрілянину, дали можливість працювати, отримувати заробітну платню і пенсії, жити без страху за себе й своїх рідних? Чому збільшується кількість вимушених переселенців – переважно в інші області України і в Росію – куди ближче?

Тим часом багато українських громадян, які полишили контрольовані російського-терористичними бойовиками території Донбасу й оселилися в інших регіонах країни регулярно відвідують рідних і близьких по той бік протистояння. А тисячі людей з місцевостей, контрольованих бойовиками, з українськими паспор-

тами на руках щодня долають блок-пости, щоб уранці вчасно прибути на роботу на підприємства, які працюють на українському боці від лінії розмежування, а увечері повернутися до своїх помешкань. І ті й інші стикаються з фактами здириництва, мародерства і корупції з обох боків, наражаються на загрози своєму життю й здоров'ю від обстрілів, мін та кримінального насильства.

Та частина громадянського суспільства, яка краще відчуває й розуміє ситуацію, виявляє чимдалі більшу активність у досягненні суспільного порозуміння як однієї з основ відновлення й укріплення не тільки територіальної, а й, найперше, людської єдності – не надто усталеної громадянської єдності українського мовного, культурного і етнічного багатоманіття, порушеної політичними спекуляціями різних груп правлячого класу країни. Ці групи впродовж багатьох років, особливо від часу кампанії з виборів Президента України у 2004 році, цілеспрямовано «педалювали» регіональні, в тому числі ідентифікаційні міжрегіональні відмінності як мобілізаційний ресурс на свою соціально-електоральну підтримку. При цьому одні використовували риторику українського радикального націоналізму, а інші разом із кремлівською владою і російськими медіа просували в суспільний простір України великодержавну шовіністичну ідеологію «русского міра», лякали людей фейковим «українським фашизмом» і культивували зневагу до української мови, культури, історії та державності.

І все ж суспільство напрацьовує механізми поширення цінностей порозуміння і толерантності. **«Участь громадянського суспільства, тобто населення, у переговорному процесі щодо примирення, може відіграти ключову роль шляхом встановлення рамок для участі цих громадян у процесі ухвалення, а згодом, і в процесі самої реалізації угод, зокрема, через інститути громадянського суспільства, тобто шляхом «миробудівництва знизу»,** – ці слова належать відомому ірландському дипломатові Тіму О'Коннору. Він був активним учасником перемовин щодо підписання Белфастської («Страстноп'ятничної») угоди 1998 року між урядами Великої Британії та Республіки Ірландії, яка заклала правовий базис припинення конфлікту в Північній Ірландії. Позиція О'Коннора дала лейтмотив дискусії Круглого столу на тему «Діалоги заради примирення: досвід і перспективи», що відбувся 24 листопада 2015 року за участі виклада-

чів вузів, представників громадських організацій, представників найчисельніших християнських конфесій України та молоді. Захід було ініційовано Українською Соціальною Академією та Товариством «Знання України».

Подібних і різних «діалогів заради примирення» конче потребує Україна. Хто має стати їх організатором? Можливо, волонтери, до яких з повагою ставляться по обидва боки лінії розмежування. Але не тільки. Хай би як по-різному ставилися в українському суспільстві до тих, кого називають олігархами, та до їх поведінки в часи ескалації Донбаської кризи, вони володіють великими комунікаційними можливостями. Хоча б тому, що підприємства окремих з них працюють і дають роботу громадянам України і на підконтрольній їй території, і в окремих районах Донецької і Луганської областей». Вони також мають значні можливості «зшивати» розділені війною землі Донбасу, реалізуючи тут благодійні програми допомоги найбільш постраждалим і малозабезпеченим громадянам.

Звісно, що налагодження громадянського діалогу й досягнення порозуміння є вкрай непростою справою. Адже жертвами російської агресії і збройного протистояння вітчизняних добровольчих батальйонів, підрозділів Збройних Сил і Національної гвардії з російсько-терористичними військами стали тисячі громадян України з-серед цивільного населення і учасників бойових дій. Обстріли та руйнування населених пунктів і міських житлових кварталів, розрив дружніх стосунків і розпад родин через різне ставлення до воєнних дій і сторін силового протистояння сформували нові поля високої напруги в людських стосунках.

Ці поля відчутно виявилися ще в одному громадському проекті 2015 року. Працівники відомого українського телеканалу ICTV зібрали і представили різні думки блогерів і журналістів щодо того, як розвиватиметься ситуація на Донбасі і що буде з Донбасом. Частина учасників проекту вважають, що війна розділила Україну настільки, що годі шукати спільні точки дотику і краще «розійтися». Але більшість переконані в необхідності пошуку способів примирення між жертвами конфлікту та порозуміння між різними частинами України з різними традиціями, цінностями і оцінками того, що сталося, заради збереження єдності держави і

громадянського єднання суспільства на засадах поваги і толерантності до інакшості. При цьому всі визнали необхідність розрізнення примирення і прощення: хто з будь-якої сторони вчинив кримінальні злочини, злочини проти людини і людяності повинні нести покарання згідно з законом; щодо інших учасників конфлікту має бути проведено широку амністію відповідно до стандартів міжнародного права – Transitional Justice (Правосуддя перехідного періоду) [35]. Важливо сформулювати правові запобіжники відвернення випадків неправомірного покарання місцевих депутатів, службовців, медиків, освітян та інших, не заплямованих кров'ю, але які усвідомлено чи під примусом, через загрози здоров'ю й життю власному та близьких або, щоб просто вижити, продовжували працювати на територіях, захоплених угрупованнями «ДНР-ЛНР».

У відповідному напрямі восени 2014 року українським парламентом було вчинено певні дії [36]. І вони потребують розвитку. Передовсім щодо **ухвалення законодавства про амністію учасників подій на Донбасі відповідно до норм міжнародного права і міжнародних договорів України. Зокрема, в частині чіткого визначення злочинів, покарання за які не мають терміну давності: вбивства цивільного населення, катування, вбивства і катування військовополонених і заручників, пограбування суспільної і приватної власності, переслідування за національними чи релігійними мотивами та інші.** Імовірно доведеться визнати частину озброєних сепаратистів з-серед громадян України стороною конфлікту зі статусом комбатантів, на яких поширюється захист принципів міжнародного права в разі, якщо не буде доведено вчинення ними злочинів порушення законів і звичаїв війни, військових злочинів, злочинів проти людяності. Запровадження відповідного законодавства має стимулювати процес досягнення миру на Донбасі.

В грудні 2015 року 78,5% громадян України поділяли думку про врегулювання ситуації в Донбаському регіоні та досягнення миру як про першочергове завдання української влади [37]. На думку українців, влада має також боротися з корупцією і корупціонерами (56,3%), вирішувати питання підвищення зарплат і пенсій (47,3%), регулювання цін і зниження тарифів (44,8%), стимулюван-

ня розвитку економіки, створення сприятливих умов для бізнесу (43,3%) та ін. Насправді всі означені та інші завдання владі від народу прямо або опосередковано мають сприяти розв'язанню конфліктної ситуації на Донбасі й довкола Донбасу та реінтеграції в Україну всього його населення і підконтрольних російсько-сепаратистським бойовикам територій, а також території і населення окупованого Криму. При цьому показовим є регіональний розподіл українців за пріоритетністю вимоги до влади зосередити головні зусилля на досягненні миру в Донецькій і Луганській областях: Західний регіон – 75,6%, Центральний – 75,1%, Південний – 78,8%, Східний – 83,3%, Донбас – 95,1%.

Тобто, чим ближче до театру воєнних дій – тим вищий запит на їх припинення й досягнення миру. І тим вищою є ціна, яку українці готові за це платити. Останнє засвідчило вже згадуване жовтневе 2015 року дослідження «Ставлення населення до подій на Донбасі: ціна миру і шляхи подолання конфлікту». Мир – за всяку ціну, треба погоджуватися на будь-які компроміси – з ким завгодно і про що завгодно: Захід – 9,2%, Центр – 17,2%, Південь – 30,5%, Схід – 24,9%, Донбас – 59,5%. Задля миру варто погоджуватися на компроміси, але – не на всі: Захід – 58,6%, Центр – 56,1%, Південь – 46,4%, Схід – 55,6%, Донбас – 34,9%. Насправді мир на Донбасі може встановитися лише з позиції сили – коли одна зі сторін переможе: Захід – 20,3%, Центр – 12,9%, Південь – 7,9%, Схід – 8,9%, Донбас – 1,6%.

Безумовно, влада має брати до уваги переваги людей. Але вона на те й влада, щоб впливати на формування цих переваг через звернення до свідомості і почуттів громадян. І водночас віднаходити, визначати й забезпечувати оптимальні рамки, шляхи і способи реалізації стратегії і тактики досягнення миру в інтересах кожної людини й усього суспільства. Цим мають опікуватися всі державні інституції і їх посадовці.

Щодо першого – було створено окреме Міністерство інформаційної політики. Наприкінці 2015 року ним оприлюднено звіт про виконану роботу. За короткий термін в умовах вкрай обмеженого бюджетного фінансування зроблено немало [38]. І водночас недостатньо. Передовсім в частині формування інструментарію донесення інформації про Україні, про плани і дії влади до жителів місцевостей, підконтрольних російсько-терористичним угрупованням,

а також до населення територій Донецької і Луганської областей, де забезпечено український суверенітет. В регіоні і досі переважають впливи антиукраїнських інформаційно-пропагандистських ресурсів Росії та її сателітів «ДНР-ЛНР».

Інформаційна складова гібридної війни Росії проти України поставила на порядок денний посилення захисту національного інформаційного простору, в тому числі запровадженням адміністративних обмежень транслявання на українській території програм іноземних теле- і радіоканалів та поширення іншої масмедійної продукції, яка дестабілізує суспільну ситуацію в Україні і формує загрози національній безпеці.

В цьому контексті ще більшої актуальності набула потреба в податковому та іншому заохоченні виробництва якісного конкурентоздатного національного продукту у сфері культури, в роботі засобів масової інформації, видавничій діяльності, кіно- і телевиробництві, кінопрокаті та інших. Важливо виявляти й використовувати можливості мережевих комунікаційних ресурсів на користь Української держави та громадянського суспільства.

Пріоритетним має стати утвердження стандартів етнонаціональної толерантності у професійній поведінці працівників ЗМІ, установ освіти, управління та ін.

Необхідні розроблення й реалізація всеукраїнських, регіональних і місцевих програм розвитку міжкультурного діалогу і просвітництва, поширення через системи дошкільного виховання та освіти, засобами масової інформації, а також іншими комунікативними ресурсами знань про історію, культуру, релігію і традиції всіх самотутніх груп населення України для їх взаємопізнання і порозуміння, а також для формування в суспільстві атмосфери терпимості, поваги до цінностей, толерантності й співпраці осіб та груп, що відрізняються етнічною, культурною, мовною та релігійною своєрідністю, ціннісними орієнтаціями. Це сприятиме подоланню негативних стереотипів та міфів щодо регіональних, етнокультурних та інших самотутніх груп населення України та осіб, які належать до цих груп.

На регіональному рівні актуальними залишаються забезпечення рівного ставлення до всіх релігійних організацій і недопущення явних чи прихованих преференцій регіональним «фаворитам».

Важливо уникати клерикалізації суспільно-політичного простору та політизації етнорелігійного чинника, запобігати виявам нетерпимості та дискримінації за релігійною чи етнічною ознакою, протидіяти спробам втручання в суспільну ситуацію в Україні політиків від релігії.

Необхідно внести зміни до Закону «Про основи державної мовної політики» або ухвалити новий текст такого закону для забезпечення його реальної, а не декларативної відповідності Конституції України та Європейській хартії регіональних мов або мов меншин (далі: Хартія). Нова редакція закону має забезпечувати умови для вільного і безперешкодного вивчення громадянами України української, російської та інших традиційних для суспільного простору держави мов, виховання, навчання та користування цими мовами приватно і публічно, в усній та письмовій формі, в міжособистісному спілкуванні, а також у спілкуванні з адміністративними органами, включно з судовими та іншими правоохоронними органами згідно з офіційно означеними статусами державної чи регіональної мови або мови меншини. Щодо української мови в місцевостях, де вона фактично є «меншинною», повинні гарантуватися захисні процедури Хартії не меншого обсягу, ніж ті, що передбачаються для регіональних мов або мов меншин.

Практика функціонування державної української мови має забезпечувати посилення її ролі в соціальній інтеграції громадян різної національності, консолідації української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України. Українська мова повинна розвиватися як феномен культури та соціальної комунікації, інструмент національного інформаційного простору та чинник національної системи інформаційної безпеки, як атрибут суверенності держави.

Водночас держава має реалізовувати програми сприяння національній освіті й культурі етнічних меншостей і при цьому мінімізувати труднощі, коли випускники національномовних шкіл стикаються з проблемами у подальшому навчанні та роботі. Розвиток національномовної освіти не повинен вести до самоізоляції, етнічної і культурної замкнутості, а має ув'язуватися із загальними інтеграційними процесами.

За всієї важливості мовної тематики неприпустимою є її політизація. Як у дусі ухвалення вищезгаданого закону «Про основи

державної мовної політики», так і подібно спробі скасувати цей закон, вчинений у парламенті 23 лютого 2014 року. Народним депутатам приклад відповідального ставлення до проблеми тоді показала громадські активісти Львова, Одеси та Донецька. Вони закликали до проведення 26 і 27 лютого акції солідарності одне з одним, щоб запобігти спекуляціям довкола питань мови і етнонаціональних відносин. На знак солідарності з жителями Сходу і Півдня України львів'янам запропонували день говорити російською мовою. Містян Донецька і Львова закликали спілкуватися впродовж дня українською мовою і тим виявити повагу до мовних переваг українських громадян Центру і Заходу країни.

Тоді ж інтелігенція Львова звернулась до влади країни з вимогою, текст якої було розміщено, зокрема, в блозі Тараса Возняка: «...Ми вимагаємо від Верховної Ради, новопризначених членів уряду та в.о. Президента України проводити зважену культурну і мовну політику. Тисячі мешканців сходу й півдня України дезорієнтовані й не розуміють, що відбувається, позаяк чують лише московську пропаганду. Ми маємо шанс збудувати нову, чесну й справедливую Україну і зберегти її територіальну цілісність. Але ми не повинні нав'язувати донеччанам чи кримчанам галицького способу життя. На Майдані пліч-о-пліч з українцями стояли росіяни, поляки, білоруси, вірмени, євреї, грузини, татари та інші.

Всіх їх об'єднала щира любов до України і ненависть до тиранії. І за це вони заплатили страшну ціну – ціну власної крові.

Ми повинні шанувати культурні й мовні потреби мешканців сходу й півдня, аби вони не почувалися чужими в Україні. Ми повинні продемонструвати принципово нову якість України, котра не буде штучно ділити своїх громадян на різні «гатунки». І ми закликаємо не дозволити політичним маргіналам спекулювати на крові й намагатись знищити територіальну цілісність нашої Держави» [39].

Потребують збільшення ресурсні можливості культивування загальнонаціональної історичної пам'яті і символіки, громадянського самоусвідомлення та патріотизму людей. Важливо розробляти й реалізовувати програми розвитку міжрегіонального туризму, підтримки діяльності громадських національно-культурних організацій, заохочення патріотичних

ініціатив на кшталт дитячих і юнацьких організацій пластунів, проведення регіональних і всеукраїнських фестивалів культури. Більшій гуманітаризації потребують організація і змістове наповнення навчального процесу на всіх рівнях освіти. На часі збільшення годин для вивчення вітчизняної історії, української мови та літератури, включення до навчальних програм загально-освітніх шкіл і вишів тем з історії та культури етнічних і регіональних спільнот України.

Важливо, щоб держава заохочувала проведення досліджень стану етнонаціональних відносин на загальноукраїнському, регіональних та місцевих рівнях. Є потреба в напрацюванні механізмів розроблення та координації інститутами Національної академії наук України і Національного інституту стратегічних досліджень програм наукового забезпечення державної етнонаціональної і регіональної політики.

Науковці мають здійснювати постійний моніторинг етнополітичних процесів у регіонах та напрацьовувати способи відвернення й розв'язання імовірних конфліктогенних ситуацій. Модель, за якою одні етнічні групи та їх культури стимулюються, а інші обмежуються, не може бути гармонійною та стійкою. Етновідмінні частини населення країни і її регіонів не повинні відчувати себе несправедливо обмеженими у сприянні влади їх вільному культурному, економічному та іншому розвитку.

Актуальними залишаються комплексні дослідження ролі релігії в етнополітичних процесах у регіонах, транскордонних зв'язках, крос-культурних впливах та комунікаціях, участі релігійних організацій у суспільно-політичних процесах, а також поглиблення досліджень історії і сучасної політики держави стосовно релігії та церкви, специфіки та наслідків цієї політики.

Слід передбачити врахування етнонаціонального показника в системі статистичної обробки даних Держкомстатом України. Відповідні матеріали потрібні для інформаційного забезпечення досліджень етнополітичної динаміки та її прогнозування, адекватного оцінювання імовірності виникнення етноконфліктних ситуацій в регіонах та підготовки й ухвалення ефективних управлінських рішень. Варто створити і регулярно оновлювати архів відповідних статистичних відомостей та надавати науковцям вільний доступ до цього архіву.

Реалізація названих та інших завдань потребує проведення чергового Всеукраїнського перепису населення. Його відкладають з року в рік під різними приводами. Від цього втрачає не тільки наука, а найперше – сама держава.

Значний потенціал толерування й стабілізації відносин на Донбасі, між різними українськими регіонами та між регіонами і центральною владою містить розширення повноважень і збільшення фінансових та інших ресурсів органів місцевого самоврядування – міських, селищних, сільських рад на всій території України. В такому разі територіальні громади матимуть менше підстав звинувачувати в негараздах центральну владу і водночас отримають більше можливостей для контролю за якістю роботи влади на місцях та за ефективністю використання нею бюджетних коштів. Відтак можна очікувати й зменшення масштабів корупції. Відповідна реформа давно назріла. Однак її законодавче унормування й реалізація мають **передбачати ефективні запобіжники убезпечення від трансформації процесу децентралізації управління в його «феодалізацію» – в сенсі узурпації розпорядчих та інших владних функцій і ресурсних можливостей окремими особами і групами певної регіональної чи місцевої належності на шкоду інтересам відповідних територіальних громад, регіонів та країни в цілому. Така «феодалізація» Донбасу його так званими «хазяями» (олігархами) відбулася і без функціональної та бюджетної децентралізації ще в 1990-х роках. Триває вона й досі. І саме вона стала одним з головних чинників формування й ескалації в регіоні сепаратистських та іредентистських настроїв з усіма їх деструктивними виявами, руйнівними наслідками та небезпеками.**

У ситуації продовження чи «заморожування» збройного конфлікту і навіть у разі його повного припинення актуальною залишатиметься міжрегіональна ротація кадрів у силових структурах. Така ротація важлива не тільки як спосіб десепаратизації і руйнування узвичасних схем участі працівників міліції та інших силовиків у корупційних оборудках. Вона потрібна, щоб мінімізувати загрози «зведення особистих рахунків» під приводом притягнення до відповідальності насправді непричетних до сепаратистських, терористських чи будь-яких інших злочинів. Кадрова ротація також має сприяти убезпеченню від переслідувань місцевих українських патріотів-активістів з боку просепаратистськи та

проросійськи налаштованих службовців силових структур, яким вдасться уникнути люстрації. За результатами індивідуального відбору та після проходження відповідної фахової підготовки до служби в міліцейських та інших правозастосовних органах Донецької і Луганської областей могли б ставати тамтешні жителі з-серед учасників добровольчих батальйонів і військовослужбовців. Таких є доволі багато, попри те, що навіть найменші вияви українськості, а тим більш безпосередня належність до підрозділів Антитерористичної операції мали наслідком переслідування і навіть убивства терористами членів родин патріотів.

Подоланню сепаратизму та руйнуванню узвичаєних корупційних схем, розвіюванню міфів про несумісність ціннісних переваг і світоглядних орієнтацій жителів українських областей сприятиме направлення для роботи на Донбасі працівників – вихідців з інших регіонів. Такими можуть стати підготовлені через державне замовлення випускники Національної академії державного управління при Президентові України, Національної академії внутрішніх справ України, Національної академії Служби безпеки України, а також інших вишів – освітянських, медичних та інших. Тим часом спеціалісти з-серед жителів Донбасу, студенти та випускники вищих навчальних закладів регіону могли б набувати й примножувати знання та досвід практичної роботи в інших областях України.

1. Див.: Донбас в етнополітичному вимірі / Авторський колектив: В. Котигоренко (керівник), О.Калакура, Л. Ковач та ін. – К.: ІПіЕНД, 2014. – С. 449 – 552. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=11&action=monograph_detail&monograph_id=181

2. Котигоренко В.О. Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні // Політичний менеджмент. – К., 2008. – № 5 (32). – С. 85 – 103. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=149&action=politic_detail&politic_id=39

3. Про це див.: Горбулін В.П. Без права на покаяние. – Харьков: Фолио, 2009. – 379 с.

4. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М. Лібанової, О.М. Ляшенко. – К.: НІСД, 2015. – С. 42.

5. Котигоренко В., Рафальський О. Ідеологічний проект «русского мира» і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2013. – Вип. 5(67). – С. 53 – 76. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_67/kotygorenko_ideologichniy.pdf

6. Постанова Верховної Ради України Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором. Звернення до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/129-19#n9>

7. Інформацію міністра юстиції України П. Петренка про вжиті Україною заходи з юридичного забезпечення прав України і її громадян, порушених агресією РФ, а також експертні пропозиції до стратегії юридичної протидії агресору див.: Як покарати агресора: програма-мінімум від Мін'юсту // Дзеркало тижня. – 13 лютого 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/yak-rokarati-agresora-programa-minimum-vid-min-yustu-.html>; Олександр Чалий, Олександр Малиновський. Стратегія юридичного опору російській агресії // Дзеркало тижня. – 13 лютого 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/strategiya-yuridichnogo-oporu-rosiyskiy-agresiyi-.html>

8. Мирний план Президента України щодо врегулювання ситуації в східних регіонах України. 20 червня 2014 року // Президент України. Петро Порошенко. Офіційне інтернет-представництво. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/petro-poroshenko-predstaviv-v-donbasi-mirnij-plan-z-vregulyu-33044>

9. План Путіна по урегулюванню конфлікту на Україні. Представлен президентом Росії 3 вересня 2014 року в ході об'єднання з журналістами по итогам робочого візиту в Монголію // ТАСС. Інформаційне агентство Росії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tass.ru/info/1418600>

10. Протокол об итогах консультацій Трехсторонней контактной группы, подписанный в Минске, 5 вересня 2014 // OSCE. Organization for

Security and Co-operation in Europe. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///D:/Downloads/20140905_Minsk_Protokol.pdf

11. Меморандум об исполнении Протокола по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П. Порошенко и инициатив Президента России В. Путина // OSCE. Organization for Security and Co-operation in Europe. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/ru/home/123807?download=true>

12. Резолюция 2202 (2015), принятая Советом безопасности на его 7384-м заседании 17 февраля 2015 года // Организация Объединенных наций. Совет Безопасности. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/043/74/PDF/N1504374.pdf?OpenElement>

13. Оточення Дебальцевого не було, 80% українських військових вийшли зі зброєю і технікою – Порошенко// Незалежне бюро новин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbnews.com.ua/ua/news/143663/>

14. Бірюков повідомив про загибель майже 3 тисяч бойовиків в районі Дебальцевого // Українська правда. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/02/20/7059287/0>

15. Посол США: Під Дебальцевим - російські танки, на кордоні - зброя для бойовиків // Українська правда. – 14 лютого 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/02/14/7058532/>; Усі ключові військові успіхи бойовиків в Україні забезпечила російська армія – доповідь Немцова // УНІАН. – 12 травня 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1076935-usi-klyuchovi-viyskovii-uspihi-boyovikiv-v-ukrajini-zabezpechila-rosiyska-armiya-dopovid-nemtsova.html>

16. Див. про це: Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / [Лібанова Е.М., Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін.]. за ред. Е.М. Лібанової. – К.: НАН України, 2015. – С. 350 - 361.

17. Резолюция 2202 (2015). Принятая Советом Безопасности на его 7384-м заседании 17 февраля 2015 года // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/043/74/PDF/N1504374.pdf?OpenElement>

18. Постанова Верховної Ради України «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями». // Верховна Рада України. Офіційний веб-

портал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254-19>

19. Постанова Верховної Ради України «Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади». 31 серпня 2015 року. № 656-VIII // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/656-19>

20. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади). Подання 01.07.2015 // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812

21. Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе. Заключительный Акт. Хельсинки. 1 августа 1975 года // Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/ru/mc/39505?download=true>

22. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 05.12.1994// Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_158

23. Владимир Путин ответил на вопросы журналистов о ситуации на Украине. 4 марта 2014 года // Президент России. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/news/20366>

24. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 19 – 30 листопада 2015 р. // Соціологічна група «Рейтинг». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2015_11_national_oversample_ua_combined_natl_and_donbas_v3.pdf

25. Прес-реліз «Ставлення населення до подій на Донбасі: ціна миру і шляхи подолання конфлікту». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/stavlenija-nasnfliktu.htm>. ь. Опитування проводилося в 110 населених пунктах у всіх областях України, окрім Автономної Республіки Крим та непідконтрольних Україні територіях Донецької та Луганської областей. В опитуванні використовувалася стратифікована, чотириступенева випадкова вибірка з квотним відбором респондентів на останньому ступені. Всього було опитано 2014 респондентів. Похибка вибірки не перевищує 2,3%.

26. Див., зокрема, результати опитування 3 233 жителів Півдня і Сходу континентальної України (похибка вибірки не перевищує 0,95%), проведеного 10 – 15 квітня 2014 р. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) на замовлення газети «Дзеркало тижня» // Ведернікова І. Південний Схід: гілка дерева нашого / І. Ведернікова, Ю. Мостова,

С. Рахманін // Дзеркало тижня. – 2014. – 18 квітня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/pivdenniy-shid-gilka-derev_a-nashogo_.html; http://zn.ua/UKRAINE/mneniya-i-vzglyady-zhiteley-yugo-vostoka-ukrainy-aprel-2014-143598_.html.

27. Політика України щодо окупованих територій (окремі райони Донецької та Луганської областей). Аналіз результатів / Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. Аналітичні записки. Інформаційно-аналітичне видання. – Вересень 2015. – с. 14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irf.ua/knowledgebase/publications/politika_ukraini_schodo_okupovanih_teritoriy_veresen_2015/

28. Київський міжнародний інститут соціології провів опитування громадської думки «Омнібус» з 4 грудня по 14 грудня 2015 року. Опитування проводилося у 110 населених пунктах (PSU) в усіх областях України, окрім Автономної Республіки Крим, за стохастичною вибіркою, репрезентативною для населення України віком від 18 років. Методом інтерв'ю опитано 2022 респонденти. У Луганській області опитування проводилися тільки на територіях, що контролюється Україною, у Донецькій області дослідження проводилося на територіях, що контролюються і на територіях, що не контролюються Україною [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=2>

29. До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? Загальнонаціональне опитування населення України було проведене Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 26 червня по 18 липня 2015 року за квотною вибіркою, що представляє доросле населення (від 18 років). Опитування здійснювалося у всіх областях України (крім АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей), методом особистого інтерв'ю за місцем проживання респондентів. Усього було опитано 1802 особи. Похибка вибірки не перевищує 2,3%. Для порівняння наведено дані загальнонаціональних опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України за попередні роки здійснення соціологічного моніторингу (тобто повторних опитувань за однаковою методикою). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/do-dnja-nezalezhnosti-sho-ukrainci-dumayut-pro-ukrainu_.htm; Громадська думка населення України: 2010-2015. Що змінилося? Дослідження провели Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічна служба Центру Разумкова з 22 по 27 липня 2015 року. Опитано 2011 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Теоретична похибка вибірки – 2,3%. Опитування

здійснювалося у рамках проекту Громадського соціологічного консорціуму за фінансової підтримки програми Європейського Союзу. Для порівняння наводяться дані опитувань 2010-2014 рр., які були проведені Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у рамках проекту «Громадський соціологічний консорціум». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/polls/2015a/komu-bilshe-doannja.htm>

30. Кононов Ілья. Второй год войны в Донбассе: самосознание жителей Луганщины. Часть 1 // Остров – 19.07.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://m.ostro.org/lugansk/culture/articles/475806/>.

31. Кононов Ілья. Второй год войны в Донбассе: самосознание жителей Луганщины. Часть 2 // Остров - 31.07.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://m.ostro.org/lugansk/culture/articles/476986/>

32. Уникання мови ворожнечі наблизить мир. 7.09.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/standards/unikannya_movi_vorozhnechi_nablizit_mir/

33. Дослідження «Практика використання «мови ворожнечі» (hate speech) українськими ЗМІ». 08.09.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/doslidzhennya_praktika_vikoristannya_movi_vorozhnechi_hate_speech_ukrainskimi_zmi/

34. Між «своїми» й «чужими». 23.12.15. Моніторинг новин центральних телеканалів за 16–22 листопада 2015 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/daily_news/mizh_svoimi_y_chuzhimi/

35. Что будет с Донбассом. Мнения топ-блогеров и журналистов. Спецпроект / ICTV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ictv.ua/donbass/>

36. Проект Закону про недопущення переслідування та покарання осіб-учасників подій на території Донецької та Луганської областей 16.09.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52183 Проект Постанови про скасування рішення Верховної Ради України від 16 вересня 2014 року про прийняття за основу та в цілому проекту Закону України «Про недопущення переслідування та покарання осіб-учасників подій на території Донецької та Луганської областей» 4.11.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52350

37. 2015-й: політичні підсумки - думка населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/2015-i-politichni-pja.htm> Дослідження провели Фонд «Демократичні

ініціативи імені Ілька Кучеріва» та Київський міжнародний інститут соціології з 15 по 25 грудня 2015 року. Опитано 2040 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком АР Крим. У Луганській та Донецькій областях опитування проводилися тільки на територіях, що контролюються Україною. В результаті польового етапу було зібрано 2040 анкет. Теоретична похибка вибірки – 2,3%.

38. Найкраща контрпропаганда – це правда! Аналіз роботи МІП за перші дев'ять місяців діяльності. Березень-листопад 2015 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://mip.gov.ua/files/presentation/_ninemonth_report_041.pdf

39. Звернення про зважену культурну і мовну політику. 25 лютого 2014 / Тарас Возняк – головний редактор Незалежного культурологічного журналу «І». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/voznjak/530cbde7df84e/>

Мирний план Президента України щодо врегулювання ситуації в східних регіонах України

1. Гарантії безпеки для всіх учасників переговорів.
2. Звільнення від кримінальної відповідальності тих, хто склав зброю і не здійснив тяжких злочинів.
3. Звільнення заручників.
4. Створення 10 км буферної зони на українсько-російському державному кордоні. Вивід незаконних збройних формувань.
5. Гарантований коридор для виходу російських і українських найманців.
6. Роззброєння.
7. Створення в структурі МВС підрозділів для здійснення спільного патрулювання.
8. Звільнення незаконно утримуваних адміністративних будівель в Донецькій і Луганській областях.
9. Відновлення діяльності місцевих органів влади.
10. Поновлення центрального теле- і радіомовлення у Донецькій і Луганській областях.
11. Децентралізація влади (шляхом обрання виконкомів, захист російської мови; проект змін до Конституції).
12. Узгодження губернаторів до виборів з представниками Донбасу (за умови погодження єдиної кандидатури, при розбіжностях – рішення приймає Президент).
13. Дострокові місцеві і парламентські вибори.
14. Програма створення робочих місць в регіоні.
15. Відновлення об'єктів промисловості і соціальної інфраструктури

** 20 червня 2014 року. Представлений у ході першої робочої поїздки Президента України Петра Порошенка на Донбас*

План Путина по урегулированию конфликта на Украине*

В целях прекращения кровопролития и стабилизации обстановки на юго-востоке Украины считаю, что противоборствующие стороны должны незамедлительно согласовать и скоординированно осуществить следующие действия:

1. Прекратить активные наступательные операции вооруженных сил, вооруженных формирований, ополчения юго-востока Украины на донецком и луганском направлениях.

2. Отвести вооруженные подразделения силовых структур Украины на расстояние, исключающее возможность обстрела населённых пунктов артиллерией и всеми видами систем залпового огня.

3. Предусмотреть осуществление полноценного и объективного международного контроля за соблюдением условий прекращения огня и мониторингом обстановки в создаваемой таким образом зоне безопасности.

4. Исключить применение боевой авиации против мирных граждан и населённых пунктов в зоне конфликта.

5. Организовать обмен насильственно удерживаемых лиц по формуле «всех на всех» без каких-либо предварительных условий.

6. Открыть гуманитарные коридоры для передвижения беженцев и доставки гуманитарных грузов в города и другие населённые пункты Донбасса – Донецкую и Луганскую области.

7. Обеспечить возможность направления в пострадавшие населённые пункты Донбасса ремонтных бригад для восстановления разрушенных объектов социальной и жизнеобеспечивающей инфраструктуры, оказания помощи им в подготовке к зиме.

** Представлен президентом России 3 сентября 2014 года в ходе общения с журналистами по итогам рабочего визита в Монголию*

ПРОТОКОЛ

**по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы
относительно совместных шагов, направленных на
impleментацию Мирного плана
Президента Украины П.Порошенко
и инициатив Президента России В.Путина**

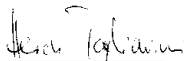
По результатам рассмотрения и обсуждения предложений, внесенных участниками консультаций в Минске 1 сентября 2014 г., Трехсторонняя контактная группа в составе представителей Украины, Российской Федерации и Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе достигла понимания относительно необходимости осуществления следующих шагов:

1. Обеспечить незамедлительное двухстороннее прекращение применения оружия.
2. Обеспечить мониторинг и верификацию со стороны ОБСЕ режима неприменения оружия.
3. Провести децентрализацию власти, в т.ч. путем принятия Закона Украины «О временном порядке местного самоуправления в отдельных районах Донецкой и Луганской областей» (Закон об особом статусе).
4. Обеспечить постоянно действующий мониторинг на украинско-российской государственной границе и верификацию со стороны ОБСЕ с созданием зоны безопасности в приграничных районах Украины и РФ.
5. Безотлагательно освободить всех заложников и незаконно удерживаемых лиц.
6. Принять закон о недопущении преследования и наказания лиц в связи с событиями, которые имели место в отдельных районах Донецкой и Луганской областей Украины.
7. Продолжить инклюзивный общенациональный диалог.
8. Принять меры по улучшению гуманитарной ситуации на Донбассе.
9. Обеспечить проведение досрочных местных выборов в соответствии с Законом Украины «О временном порядке местного самоуправления в отдельных районах Донецкой и Луганской областей» (Закон об особом статусе).
10. Вывести незаконные вооруженные формирования, военную технику, а также боевиков и наемников с территории Украины.

11. Принять программу экономического возрождения Донбасса и восстановления жизнедеятельности региона.
12. Предоставить гарантии личной безопасности для участников консультаций.

Участники Трехсторонней контактной группы:

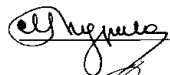
Посол Хайди Тальявини

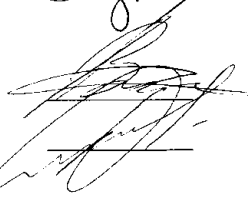
Второй Президент Украины Л.Д.Кучма

Посол РФ в Украине М.Ю.Зурабов

А.В.Захарченко

И.В.Плотницкий

МЕМОРАНДУМ

об исполнении положений Протокола по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П.Порошенко и инициатив Президента России В.Путина

Во исполнение п. 1 Протокола по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно совместных шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П.Порошенко и инициатив Президента России В.Путина (г. Минск, Республика Беларусь, 5 сентября 2014 г.), участники Трехсторонней контактной группы в составе представителей Украины, Российской Федерации и Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе и представители отдельных районов Донецкой и Луганской областей достигли понимания относительно следующих мер, призванных закрепить договоренности о двухстороннем прекращении применения оружия.

1. Прекращение применения оружия считается общим.
2. Остановка подразделений и воинских формирований сторон на линии их соприкосновения по состоянию на 19 сентября 2014 года.
3. Запрет на применение всех видов оружия и ведение наступательных действий.
4. В течение суток с момента принятия данного Меморандума – отвод средств поражения калибром свыше 100 мм от линии соприкосновения на расстояние не менее 15 км с каждой стороны (за исключением обозначенных ниже), в том числе из населенных пунктов, что даст возможность создать зону прекращения применения оружия шириной не менее 30 км (зону безопасности).

При этом отвести от линии соприкосновения сторон артиллерийские системы калибром свыше 100 мм на удаление их максимальной дальности стрельбы, в частности:

- 100 мм пушка МТ-12 – 9 км; 120 мм минометы – 8 км; 122 мм гаубица Д-30 (2С1 «Гвоздика») – 16 км; 152 мм 2С5 «Гиацинт-С» (2С3 «Акация», 2С19 «Мста-С», 2А65 «Мста-Б») – 33 км, РСЗО 9К51 «Град» – 21 км, 9К57 «Ураган» – 36 км, 9К58 «Смерч» – 70 км, РСЗО «Торнадо-Г» – 40 км, РСЗО «Торнадо-У» – 70 км, РСЗО «Торнадо-С» – 120 км;

- тактические ракетные комплексы – 120 км.

5. Запрет на размещение тяжелого вооружения и военной техники в районе, ограниченном населенными пунктами Комсомольское, Кумачево, Новоазовск, Саханка, при мониторинге ОБСЕ.

6. Запрет на установку новых минно-взрывных инженерных заграждений в границах зоны безопасности.

Обязательство на снятие ранее установленных минно-взрывных заграждений в зоне безопасности.

7. Запрет с момента принятия данного Меморандума полётов боевой авиации и иностранных беспилотных летательных аппаратов (БПЛА), за исключением БПЛА, используемых мониторинговой (наблюдательной) миссией ОБСЕ, вдоль всей линии соприкосновения сторон в зоне прекращения применения оружия на ширину не менее 30 км.

8. Развертывание в зоне прекращения применения оружия мониторинговой (наблюдательной) миссии ОБСЕ в составе групп наблюдателей Организации в течение суток с момента принятия данного Меморандума. Вышеуказанную зону целесообразно разделить на сектора, количество и границы которых согласовать в ходе подготовки к работе мониторинговой (наблюдательной) миссии ОБСЕ.

9. Вывод всех иностранных вооруженных формирований, военной техники, а также боевиков и наемников с территории Украины при мониторинге ОБСЕ.

Участники Трехсторонней контактной группы:

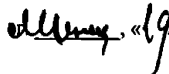
Посол Хайди Тальявини

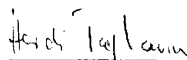
Второй Президент Украины Л.Д.Кучма

Посол РФ в Украине М.Ю.Зурабов

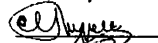
А.В.Захарченко

И.В.Плотницкий

 «19» сентября 2014 года

Совет Безопасности

Distr.: General
17 February 2015

Резолюция 2202 (2015),

принятая Советом Безопасности на его 7384-м заседании 17 февраля 2015 года

Совет Безопасности,

ссылаясь на цели и принципы, закрепленные в Уставе Организации Объединенных Наций, и вновь заявляя о своем полном уважении суверенитета, независимости и территориальной целостности Украины,

выражая глубокую озабоченность трагическими событиями и насилием в восточных районах Украины,

подтверждая свою резолюцию 2166 (2014),

будучи твердо убежден в том, что урегулировать ситуацию в восточных районах Украины можно только путем мирного разрешения нынешнего кризиса,

1. *одобряет* «Комплекс мер по выполнению Минских соглашений», принятый и подписанный в Минске 12 февраля 2015 года (приложение I);

2. *приветствует* Декларацию Президента Российской Федерации, Президента Украины, Президента Французской Республики и Канцлера Федеративной Республики Германия в поддержку «Комплекса мер по выполнению Минских соглашений», принятого в Минске 12 февраля 2015 года (приложение II), и выраженную ими в ней неизменную приверженность выполнению Минских соглашений;

3. *призывает* все стороны обеспечить полное выполнение «Комплекса мер», включая предусмотренное в нем всеобъемлющее прекращение огня;

4. *постановляет* продолжать заниматься этим вопросом.

Приложение I

Комплекс мер по выполнению Минских соглашений

12 февраля 2015 года

1. Незамедлительное и всеобъемлющее прекращение огня в отдельных районах Донецкой и Луганской областей Украины и его строгое выполнение начиная с 00 ч. 00 м. (киевское время) 15 февраля 2015 года.

2. Отвод всех тяжелых вооружений обеими сторонами на равные расстояния в целях создания зоны безопасности шириной минимум 50 км друг от друга для артиллерийских систем калибром 100 мм и более, зоны безопасности шириной 70 км для РСЗО и шириной 140 км для РСЗО «Торнадо-С», «Ураган», «Смерч» и тактических ракетных систем «Точка» («Точка У»):

- для украинских войск: от фактической линии соприкосновения;
- для вооруженных формирований отдельных районов Донецкой и Луганской областей Украины: от линии соприкосновения согласно Минскому меморандуму от 19 сентября 2014 года.

Отвод вышеперечисленных тяжелых вооружений должен начаться не позднее второго дня после прекращения огня и завершиться в течение 14 дней.

Этому процессу будет содействовать ОБСЕ при поддержке Трехсторонней контактной группы.

3. Обеспечить эффективный мониторинг и верификацию режима прекращения огня и отвода тяжелого вооружения со стороны ОБСЕ с первого дня отвода, с применением всех необходимых технических средств, включая спутники, БПЛА, радиолокационные системы и пр.

4. В первый день после отвода начать диалог о модальностях проведения местных выборов в соответствии с украинским законодательством и Законом Украины «О временном порядке местного самоуправления в отдельных районах Донецкой и Луганской областей», а также о будущем режиме этих районов на основании указанного закона.

Незамедлительно, не позднее 30 дней с даты подписания данного документа, принять постановление Верховной Рады Украины с указанием территории, на которую распространяется особый режим в соответствии с Законом Украины «О временном порядке местного самоуправления в отдельных районах Донецкой и Луганской областей» на основе линии, установленной в Минском меморандуме от 19 сентября 2014 года.

5. Обеспечить помилование и амнистию путем введения в силу закона, запрещающего преследование и наказание лиц в связи с событиями, имевшими место в отдельных районах Донецкой и Луганской областей Украины.

6. Обеспечить освобождение и обмен всех заложников и незаконно удерживаемых лиц на основе принципа «всех на всех». Этот процесс должен быть завершен самое позднее на пятый день после отвода.

7. Обеспечить безопасный доступ, доставку, хранение и распределение гуманитарной помощи нуждающимся на основе международного механизма.

8. Определение модальностей полного восстановления социально-экономических связей, включая социальные переводы, такие как выплата пенсий и иные выплаты (поступления и доходы, своевременная оплата всех коммунальных счетов, возобновление налогообложения в рамках правового поля Украины).

В этих целях Украина восстановит управление сегментом своей банковской системы в районах, затронутых конфликтом, и, возможно, будет создан международный механизм для облегчения таких переводов.

9. Восстановление полного контроля над государственной границей со стороны правительства Украины во всей зоне конфликта, которое должно начаться в первый день после местных выборов и завершиться после всеобъемлющего политического урегулирования (местные выборы в отдельных районах Донецкой и Луганской областей на основании Закона Украины и конституционная реформа) к концу 2015 года при условии выполнения пункта 11 — в консультациях и по согласованию с представителями отдельных районов Донецкой и Луганской областей в рамках Трехсторонней контактной группы.

10. Вывод всех иностранных вооруженных формирований, военной техники, а также наемников с территории Украины под наблюдением ОБСЕ. Разоружение всех незаконных групп.

11. Проведение конституционной реформы в Украине со вступлением в силу к концу 2015 года новой конституции, предполагающей в качестве ключевого элемента децентрализацию (с учетом особенностей отдельных районов Донецкой и Луганской областей, согласованных с представителями этих районов), а также принятие постоянного законодательства об особом статусе отдельных районов Донецкой и Луганской областей в соответствии с мерами, указанными в примечании, до конца 2015 года. (См. примечание.)

12. На основании Закона Украины «О временном порядке местного самоуправления в отдельных районах Донецкой и Луганской областей» вопросы, касающиеся местных выборов, будут обсуждаться и согласовываться с представителями отдельных районов Донецкой и Луганской областей в рамках Трехсторонней контактной группы. Выборы будут проведены с соблюдением соответствующих стандартов ОБСЕ при мониторинге со стороны БДИПЧ ОБСЕ.

13. Интенсифицировать деятельность Трехсторонней контактной группы, в том числе путем создания рабочих групп по выполнению соответствующих аспектов Минских соглашений. Они будут отражать состав Трехсторонней контактной группы.

Примечание:

Такие меры в соответствии с Законом «Об особом порядке местного самоуправления в отдельных районах Донецкой и Луганской областей» включают следующее:

- освобождение от наказания, преследования и дискриминации лиц, связанных с событиями, имевшими место в отдельных районах Донецкой и Луганской областей;
- право на языковое самоопределение;

- участие органов местного самоуправления в назначении глав органов прокуратуры и судов в отдельных районах Донецкой и Луганской областей;
- возможность для центральных органов исполнительной власти заключать с соответствующими органами местного самоуправления соглашения относительно экономического, социального и культурного развития отдельных районов Донецкой и Луганской областей;
- государство оказывает поддержку социально-экономическому развитию отдельных районов Донецкой и Луганской областей;
- содействие со стороны центральных органов власти трансграничному сотрудничеству в отдельных районах Донецкой и Луганской областей с регионами Российской Федерации;
- создание отрядов народной милиции по решению местных советов с целью поддержания общественного порядка в отдельных районах Донецкой и Луганской областей;
- полномочия депутатов местных советов и должностных лиц, избранных на досрочных выборах, назначенных Верховной Радой Украины этим законом, не могут быть досрочно прекращены.

Документ подписали участники Трехсторонней контактной группы:

Посол Хайди Тальявини

Второй Президент Украины Л.Д. Кучма

Посол Российской Федерации на Украине М.Ю. Зурабов

А.В. Захарченко

И.В. Плотницкий

Приложение II

Декларация Президента Российской Федерации, Президента Украины, Президента Французской Республики и Канцлера Федеративной Республики Германия в поддержку Комплекса мер по выполнению Минских соглашений, принятого 12 февраля 2015 года

12 февраля 2015 года

Президент Российской Федерации Владимир Путин, Президент Украины Пётр Порошенко, Президент Французской Республики Франсуа Олланд и Канцлер Федеративной Республики Германия Ангела Меркель подтверждают полное уважение суверенитета и территориальной целостности Украины. Они твёрдо убеждены в безальтернативности исключительно мирного урегулирования. Они всецело готовы предпринять любые возможные меры как по отдельности, так и совместно в этих целях.

В этом контексте лидеры одобряют Комплекс мер по выполнению Минских соглашений, принятый и подписанный в Минске 12 февраля 2015 года всеми, кто также подписал Минский протокол от 5 сентября 2014 года и Минский меморандум от 19 сентября 2014 года. Лидеры будут вносить вклад в этот процесс и использовать своё влияние на соответствующие стороны, чтобы способствовать выполнению этого Комплекса мер.

Германия и Франция окажут техническую поддержку для восстановления сегмента банковской системы в затронутых конфликтом районах, возможно, путём создания международного механизма для содействия осуществлению социальных выплат.

Лидеры разделяют убеждение в том, что укрепление сотрудничества между Европейским союзом, Украиной и Россией будет способствовать урегулированию данного кризиса. В этих целях они поддерживают продолжение трёхсторонних переговоров между Европейским союзом, Украиной и Россией по вопросам энергетики с тем, чтобы осуществить шаги в развитие «зимнего газового пакета».

Они также поддерживают трёхсторонние переговоры между Европейским союзом, Украиной и Россией в целях выработки практического решения вопросов, вызывающих обеспокоенность России, в связи с выполнением Соглашения о глубокой и всеобъемлющей зоне свободной торговли между Украиной и Европейским союзом.

Лидеры по-прежнему привержены идее создания общего гуманитарного и экономического пространства от Атлантики до Тихого океана на основе полного уважения международного права и принципов Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе.

Лидеры будут и впредь привержены выполнению Минских соглашений. С этой целью они договорились о создании контрольного механизма в «нормандском формате», который будет проводить встречи с регулярной периодичностью, как правило, на уровне старших должностных лиц, представляющих министерства иностранных дел.

Додаток 6

**Меморандум
про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України
до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї**

Дата підписання: 05.12.1994

Дата набуття чинності: 05.12.1994

Україна, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки, вітаючи приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (995_098) як держави, що не володіє ядерною зброєю,

беручи до уваги зобов'язання України ліквідувати всю ядерну зброю, що знаходиться на її території, у визначений період часу, відзначаючи зміни ситуації в галузі безпеки в усьому світі, включаючи закінчення холодної війни, що створили умови для глибоких скорочень ядерних сил, підтверджують таке:

1. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ (994_055) поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України.

2. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують їх зобов'язання утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй (995_010).

3. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ (994_055) утримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам

здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги.

4. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують їх зобов'язання домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй з метою надання допомоги Україні як державі-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (995_098), що не володіє ядерною зброєю, в разі, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї.

5. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують щодо України їх зобов'язання не застосовувати ядерну зброю проти будь-якої держави-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (995_098), що не володіє ядерною зброєю, крім випадку нападу на них самих, їхні території чи їхні підопічні території, їхні збройні сили або на їхніх союзників з боку такої держави спільно або в союзі з державою, яка володіє ядерною зброєю.

6. Україна, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки будуть проводити консультації у випадку виникнення ситуації, внаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань.

Цей меморандум набуває чинності з моменту підписання.

Підписано у чотирьох рівно автентичних примірниках українською, англійською та російською мовами.

За Україну	За Російську Федерацію	За Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії	За Сполучені Штати Америки
(підпис)	(підпис)	(підпис)	(підпис)
Л. Кучма	Б. Єльцин	Дж. Мейджор	У. Клінтон

Будапешт, 5 грудня 1994 року.

Наукове видання

**Політичні аспекти кризи
на Донбасі:
діагностика стану
та напрями врегулювання**

Аналітична доповідь

Підписано до друку 30.12.2015 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 15,58. Обл.-вид. арк. 13,36.
Тираж 300 прим. Зам. № 1250

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.